Иван Сарандев

Емилиян Станев

Ш 35583 а

Литературни анкети

ЛиК

ASL20
(8ар)

Иван Сарандев

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

Литературни анкети

ЧИТАЛНЯ

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

ЛиК

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да е начин без изричното съгласие на Издателска къща ЛИК.

© Иван Сарандев, автор
© Издателска къща ЛИК, 2007

ISBN 978-954-607-746-2

АЗЛ20
(Бер)
III 35583а

ИВАН САРАНДЕВ

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

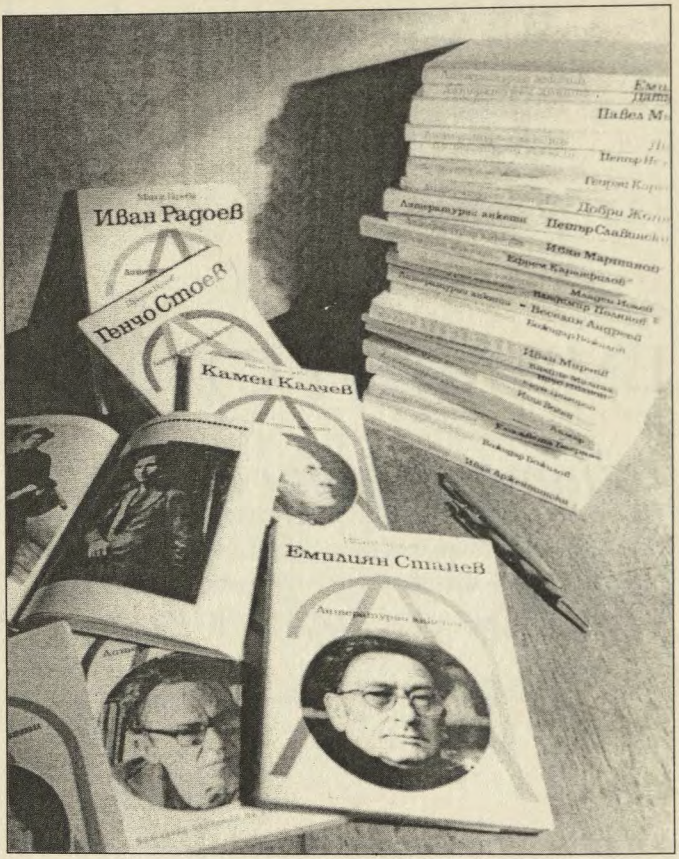
Литературни анкети

Дар за библиотеката
на Инст. за литература
6 VIII. 07

ЧИТАЛНЯ
БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

Издателска къща ЛИК
София, 2007

886.7(092)+
+92:886.7 Станев, Ем.
ВВ2703

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Поредица III 35583 а

ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ

Инв. № 53613

Редакционна колегия на поредицата:
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. СТОЯН КАРОЛЕВ,
ст. н. с. ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ,
н. с. ИВАН САРАНДЕВ

ПРОВЕРКА 2009 - 2010
БАН БИБЛИОТЕКА
ДАР

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор към второто издание 7
Литературни анкети 9
Предговор 13
Първи разговор 17
Втори разговор 36
Трети разговор 64
Четвърти разговор 97
Пети разговор 125
Шести разговор 157
Записи от различни години 178
Отблизо 193
Бележки 219
Индекс 241

Емилиян Станев

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

С тази анкета през 1977 г. се постави началото на междуиздателската библиотечна поредица „Литературни анкети“, осъществявана от три софийски издателства – издателството на БАН, „Български писател“ и „Наука и изкуство“.

За три десетилетия проблемната група „Литературни анкети“, създадена и функционираща към Института за литература към БАН, успя с много труд и ентусиазъм да осъществи и издаде 38 анкети и 2, подготвени за печат и приети от научния съвет на института, но останали неотпечатани – с Усин Керим и Асен Босев.

А когато през 1977 г. книгата се появи, жанрът „литературна анкета“ липсваше в терминологията на българското литературознание. Днес обаче терминът трайно е навлязъл в литературната практика. Нещо повече, стигна се до ненормалната ситуация, в която авторите сами си поръчват и издават анкети, невключвани в нашата библиотечна поредица. За техните качества, разбира се, институтът не носи никаква отговорност.

Използвам случая да изкажа своята благодарност, в качеството си на ръководител на проблемната група, на всички членове – от института и на външните сътрудници – за тяхната всеотдайност и проявен висок професионализъм, затова, че не само продължиха делото и тради-

циите на пионерите, но успяха да ги защитят и наложат като национално по значение и стойност дело – сигурна гаранция пред бъдещето.

Иван Сарандев
Ръководител на проблемната група
„Литературни анкети“

ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ

Литературните анкети са замислени като продължение на една плодотворна и отдавнашна традиция в нашата литературна наука – традиция, в чието начало стоят имената на Ив. Д. Шишманов, М. Арнаудов и Сп. Казанджиев. Литературните анкети, създадени от тях за такива крупни национални писатели като Иван Вазов, П. К. Яворов и Йордан Йовков, остават и днес за литературните историци с нищо незаменими източници както на документални свидетелства, така също и на автентични указания за естетическите им вкусове, мнения, характеристики на лица и събития, литературни и граждански позиции.

Подобни задачи стоят и пред новите литературни анкети, които идат да продължат и доразвият постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да го продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията и потребностите на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

Затова е необходимо да се обхване широк кръг от писатели, литературни критици и литературоведи, в чиито изявления да се съдържат ценни податки за времето и литературния процес, за духовната обстановка, в която те са израснали и формирали като писатели и учени, като творци и като граждани.

В отделните книги, включени в библиотеката, ще могат да се намерят изчерпателни биографически сведения за живота на писателя, за биографиите на неговите про-

изведения, за характера на творческия процес. С една дума, те ще съдържат всички най-съществени данни – биографически и творчески – за анкетирания автор.

Проблемната група „Литературни анкети“ към Института за литература при БАН е изработила и прилага съвременна научна методология, която позволява да се обхванат пълно и в редица отношения изчерпателно жизненият и творческият път на анкетирания писател. Застъпени са всички най-съществени области от целокупния му облик – произход и родители, най-ранни детски спомени, учение и учители, първи литературни изяви, фактори за формиране на литературния вкус, влияния от наши и чужди писатели, литературна среда, първите книги и тяхното посрещане от читателите и критиката, зараждане на литературната творба, прототипове, особености на художествено-творческия процес, преработки и варианти, влиянието на външни фактори в хода на работата, техника на писането и т. н. Набелязаните от въпросите тематични области показват, че анкетите действително целят да обхванат по възможност цялостно личността и творчеството на писателя или учения. Но те в никакъв случай не са шаблон, който механически се прилага за всеки отделен автор, без да се държи сметка за индивидуалните му особености и черти. Въпросите, включени в изработената от проблемната група програма, са само един най-общ ориентир, от който анкетьорът тръгва, за да се съобрази със спецификата и индивидуалната неповторимост на твореца. Това позволява гъвкавост и възможност да се отчита своеобразието и индивидуалните качества на всеки автор поотделно.

Оттук вече могат да се изведат и отликите на литературно-творческите анкети от обикновените журналистически и всевъзможни други анкети, станали напоследък толкова популярни в нашия периодичен печат. Разликата, както се вижда, не е само в обхвата и обема, но преди всичко в характера и предназначението им. Съоб-

разени с предварителна дългосрочна програма, литературните анкети ще дават автентични сведения, придружени от подробен коментар. Тъкмо този характер ги прави ценен източник на изворов материал както за литературния историк, същевременно и за широк кръг читатели. Литературните анкети ще отговорят на реални потребности, свързани с написването на бъдещата многотомна история на българската литература.

От редакцията

Емилиян Станев в кабинета си. 70-те години

ПРЕДГОВОР

Емилиян Станев е увлекателен събеседник. Темите му са не само незчерпаеми, но и... интересни. Може да разказва известни на всички събития или да описва познати лица – това няма никакво значение. Все едно – в неговата уста познатата история звучи като нова. Навярно защото във всеки разговор стихията на импровизатора го завладява, той се вживява и изживява събитието, за което говори.

В неговите беседи винаги ще откриеш изненадващ афоризъм или свеж парадокс, точно уловена черта на писател или общ познат, оригинално сравнение, субективна преценка. Веднъж каза за стила на един учен: „Не го чета. Изреченията му са като кадаиф. Не можеш да разбереш откъде започват и къде свършват.“ И толкова! Стилът на въпросния автор биде изчерпателно характеризиран.

Биографично-творческата анкета с писателя Емилиян Станев не си поставя за цел да поднесе някаква формула на неговия характер или пък да анализира творчеството му. Диалозите с Емилиян Станев са замислени и осъществени, за да ни запознаят с основни моменти от житейската му и творческата биография. А диалогът, както и други път съм го казвал, има редица предимства – той характеризира в една или друга степен всички участващи: този, който пита, и този, който отговаря. Диалогът е нещо съвсем различно от писания текст даже когато става дума за едни и същи лица и се възпроизвеждат едни и

същи събития. Той е различен и от интервюто. Диалогът остава винаги по-близо до действителния характер на говорещия, разкрива директно неговите симпатии и пристрастия, житейските му и духовните максими, до които се е добрал и които е смогнал да формулира през своя живот. Бих казал, че диалогът е неподправеният, негримираният интелект, пролука към духовния свят на личността, уловена в моменти на срещи, на контакти, когато общува с околните. Диалогът – това е характериология в процес, пълна с живот и енергия, той осветлява личността в много посоки.

За да се запази атмосферата на спонтанност в нашите беседи, композиционни промени в тях не са правени. Те са записвани на магнетофон, от който по-късно се изготвяше окончателният машинописен текст. Естествено писателят имаше последната дума при оформянето му. Неговата намеса беше твърде осезателна – зачертаваше изречения, пасажи, премахваше дори цели страници. Тази намеса не можеше да не се отрази и наистина се отрази върху автентичното звучене на диалога. Вярно е, че след редактирането текстът стана по-синтетичен, стилово по-издържан, без „неправилностите“ и повторенията на говоримата реч. Вярно е! Както е вярно, че заедно с това загуби от своята първична естественост. Но авторът има право в дадения случай на последна дума и ние не можем да не се съобразим с неговата воля.

От друга страна, предлаганата анкета в сравнение с анонимното анкетиране притежава едно несъмнено предимство: поднася автентичен авторски текст. При анонимното анкетиране не е възможно да се водят записи в момента на разговорите и следователно анкетьорът трябва да възстановява по памет капризите на един диалог, да поставя сам емоционалните и съдържателните акценти, да съхрани и предаде своеобразието на речта у говорещия – изисквания, както се вижда, трудно осъществими. Затова при анонимното анкетиране е неизбежно едно междинно

звено – личността на анкетьора, – за да бъдат предадени чуждите мисли във формата, в която са изразени. Това междинно звено вече поставя един коефициент на вероятна автентичност. Защото, колкото и добросъвестен и стриктен да е анонимният анкетьор в предаването на чуждата реч, той не може да преодолее своята индивидуалност, спецификата на своя духовен свят, начин на изразяване, чрез която се възприема и възпроизвежда чуждата реч. В този смисъл при анонимното анкетиране съавторството е неизбежно – и което е по-съществено, – невъзможно е да се прокара разграничителна линия между анкетирания и анкетьора в окончателния текст.

Освен шестте разговора, поставени в първата част на книгата, във втората са поместени мои записи на срещи и разговори с Емилиян Станев от различни години. Една част са датирани, другата – не. В повечето случаи тия срещи са ставали в редакцията на в. „Литературен фронт“, където през 1966 и 1967 г. работех в отдел „Критика“, а Емилиян Станев беше член на редколегията, както и в дома му.

В обяснителните бележки, поместени в края, съм се постарал да дам по възможност пълни библиографски сведения за детството и първите му литературни изяви. Стремял съм се читателите и изследователите на неговия живот и дело да имат подръка всички най-основни факти, които ще им помогнат да получат вярна представа за Емилиян Станев – човека и твореца.

Понякога за един и същи факт в анкетата се говори на няколко места. Повторението би могло лесно да се избегне. Предпочел съм обаче да го запазя, защото при всяко връщане писателят внася нови подробности или пък акцентира върху страни, които преди това са останали неразкрити. В тия „повторения“, струва ми се, може да се открие един от секретите и характерните особености за творческия му натюрел, за силата на въображението и способността му да импровизира. В не по-малка степен „пов-

торенията“ отразяват, особено ако записите са направени по различно време, как е протичало зреенето на художествения замисъл. Характерен пример е замисълът на романа „Тахир бег“. Това е първото заглавие, както свидетелства записът от ноември 1966 г. После то е заменено със „Султански лов“. При всеки повод авторът внася все нови и нови подробности, уточнява характеристиките на героите, допълва и доразвива конфликта, изяснява си сам художествената задача. Ето защо за по-голяма пълнота в бележките съм цитирал и онези моменти от негови изказвания или интервюта, правени през различни години, които бележат нови моменти в развитието на замисъла или пък обогатяват нашата представа за проблема.

Въпросите и темите, засегнати в нашите беседи, в никакъв случай не изчерпват проблематиката и художественото богатство на създаденото от твореца Емилиян Станев. Те са важно свидетелство за живота и творчеството на писателя, но, разбира се, не и единственото.

ПЪРВИ РАЗГОВОР

25.V.1975 г. – Бояна

– Моят род води началото си от седемнайсетото столетие според данни, събрани от учителите в Червена вода и с. Разпоповци. Разпоповци е родното село на баща ми. Това село, което някога се е наричало Стрижери, е на изхода на прохода от Елена за Търново. В него се заселва някой си Петко, по прякор Хълбю, дошъл от Червен, и там създава своя род, от който е и баща ми. В тоя род се редят имената Петко, Мартин, Стоян, Станю, типично български имена от Северна България. Неговият син се казвал Мартин. Всички са ловци, кметове в селото и са малко тъмни личности. Дядо ми Станю умрял преди нашето Освобождение. От баща си зная, че моите прадеди са ходили на лов с арбалети. Баща ми обещаваше да намери един турчин в Тузлука, който можеше да ми направи арбалет, обаче турчинът вече беше умрял.

Един ден дядо ми Станю отива на лов в местността „Турлата“ и вижда дим. Заварва двама души да секат фалшиви монети. Единият от тях е истински български Мюнхаузен. С необикновено въображение, страшен лъжец. Но лъжите му не са користни, а плод на неговото въображение.

– Една вътрешна потребност.

– Например, че е убил с един куршум 40 заека, които идвали насреща му, така както Мюнхаузен нанизва на шомпола яребиците; че видял 40 мишки, които му изяли хамбара за една нощ. Разправял например, че в Молдова-

ЧИТАЛНЯ
БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

та, където бил, имало такава голяма диня, че той обръснал 40 души върху нея. Но бил истински майстор-леяр. От него има много свещници, направени за църквите в Елена и околността, както и камбани. Някакъв ефенди, турчин, който е работил в тарапаната в Цариград, направил злоупотреба и се скрил из Тузлука. И като научава, че този човек е майстор, идва при него и двамата направят една тарапана, т. е. „монетен двор".

– Монетен двор за леене на монети.

– Тая тарапана има формата на клин за цепене на дърва, намира се в Елена в музея и е предназначена за изсичане на турски меджидии.

– Те са златни монети.

– Не, меджидии, сребърни, от времето на султан Меджид. Дядо ми ги заварва, когато са насекли парите. Парите са сечени от смес, в която е имало и мед. И какво са слагали още, не мога да ви кажа, но парите са имали качеството да звънят като истинско сребро. За да не изглеждат парите нови и да не будят подозрение, те ги опушват. Понеже дядо ми е кмет в селото, нямало накъде, разправили му работата. Тогава дядо ми с тези фалшиви пари започва да плаща данъка на селото, като ги смесва с истинските. Турците, които са имали доверие в тяхната монета, са я теглили, приемали са ги, без да гледат. Дядо ми не е забогатял. С тези пари купуват барут за Дряновското въстание. Неговият племенник, Никола от Червена вода, защото братът на моя дядо се изселва в Червена вода, Русенско, идва и взема барут от с. Разпоповци. Имам едно писмо от баща ми, в което ми пише как неговият братовчед, като пристигнал там да вземе барута, опитал револвера си. Револверът му бил с 5 патрона. Не били виждали тогава такъв.

– Барабанлия.

– Опитал го в плевника. Никола от Червена вода е загинал в Дряновския манастир, когато въстаниците вече са разбити и тръгват да си пробият път през лозята.

– През Априлското въстание от 1876 година?

– Да! Така че имаме в рода един революционер. Според Бурмов той е член на Гюргевския централен комитет.[1] Работил е по барон Хиршовата железница. Бил е много жилав, отличавал се с доста голяма физическа сила и голяма пъргавина. Баща ми е най-големият син на дядо Станю. Роден е през 1868 г. и през Освободителната война е бил 9–10-годишен. След като свършва трети клас прогимназиален, баща ми Стоян Станев Мартинов отива в Търново и работи с един търговец. Търговецът умира и той се оженва за жена му, която е арбанасченка. Много пари изглежда, че ѝ са останали, както и един дюкян, от който по-късно са направили три дюкяна. След смъртта на Евгения, така се казвала тая жена, баща ми, страстен русофил и народняк, прави опозиция на Стамболов. Бяха запазени навремето писма, в които Стамболов го предупреждаваше да престане, защото ще го убият. Страшно мразеше Фердинанд и ми казваше, че ако не съм се бил родил, щял да го убие. Град Елена беше русофилски град, народняшки град. Там е роден, както ви е известно, Тодор Тодоров.[2]

Аз съм роден в 1907 година на 15-и стар стил или 28-и нов стил, февруари месец. На улица „Черковна“, сега „Златаров“. Тя е малка улица, която води от Самоводския пазар до „Св. Никола“ – църквата, която е строена от Колю Фичето. И там съм кръщаван.

– В същата църква?

– В същата църква. Като дете декламирах и много пъти хлапетиите ме качваха на някакъв камък да декламирам, а после някой хвърляше в очите ми пясък. Израснах в този квартал, Самоводския пазар. Това е малко площадче под Варуша, където някога е ставал голям пазар от самоводски селяни.

Израснах доста буен, така че всяка година ми намаляваха поведението и майка ми не знаеше какво да прави. Недейте забравя, че това са годините през войната; Тър-

ново бе пълно с пленници, имаше глад, мизерия. Познавах града, както познавах джеба си. Ходех навред, правех пакости, всичко знаех.

Започнах да пиша стихове във второ отделение. Първото стихотворение беше за някакъв поп, типичен „хондрокефал". Не можеше да върви от тая голяма глава, та го возеха в каруца. Но истински стихове пишех, когато станах в трети прогимназиален клас. Тогава написах цяла тетрадка любовна лирика, която криех. Един ден дойде моят вуйчо Иван Симеонов, дълги години кмет на Враца. Той беше юрист, следвал в Женева, но с адвокатство малко се занимаваше. Беше общественик, народен представител 15–16 години, малиновист, човек, за когото и сега хората във Враца са запазили хубави спомени. През време на румънското нашествие в Междусъюзническата война румънците искаха да го разстрелят, защото не даваше брашното на града.

Майка ми Мария, завършила само четвърто отделение, беше жена с богат речник, със силно развито обществено чувство. Когато говореше, много често идваше у нас Петко Колев Гъбев.[3] Той е правил първия руско-български речник, ако не се лъжа, гимназиален учител в Търново, руски възпитаник, с пелеринката, със златното пенсне. Като слушаше майка ми, записваше думи, които за съжаление не помня. Изглежда, че от майка си съм наследил нещо. Когато дойде у дома, вуйчо ми поиска да види стиховете ми. Уплаших се и ги скрих. След като завърших трети прогимназиален клас, трябваше да отида в Елена, защото там се премести семейството. Майка ми се разболя.

– Коя година беше това?

– 22-ра година. Когато стана тъй наречения Конгрес на цвеклопроизводителите...

– На цвеклопроизводителите в Търново?

– Да. Там рязаха бради и пр. Точно тогава. На Елена много дължа. Ако Търново ми е дало усет и интерес към

историята, Елена ми създаде усет за българска култура. Това градче, за което са изсипани толкоз много ругатни за чорбаджиите му, фактически не е заслужило това. Има чорбаджии и чорбаджии. В Елена всичките ми гаменски прояви престанаха. Вече не ме интересуваше Жул Верн, нито Шерлок Холмс. Започнах да чета сериозна литература, да пея, да свиря на цигулка, да рисувам. В училище бях като Колю Рачика. Много пъти директорът вземаше герба ми и се чудеше какъв е тоя герб. Един път отивам на училище облечен цивилен с вратовръзка, нагласен, на другия ден бос и нося само „Система на етиката" от Фридрих Паулсен[4] или друга книга. Но бях добър ученик.

– Оттогава ли датират интересите ви към философията?

– Доста отрано.

– И Паулсен сте чели...

– Не само Паулсен. Вземах от свако ми, който беше учител-тесняк, доста книги. Опитвах се да пиша, разбира се, заедно с рисуването и свиренето на цигулка. Но темите, с които се захващах, не бяха по силите ми. Бяха реминисценции и внушения от големите автори, които четях. Доста време по-късно, като станах на 18 или 19 години, ми попадна Достоевски. Той ме мъчи 3–4 години. Първото ми впечатление, когато прочетох „Престъпление и наказание", беше, че съм се срещнал с един нечист човек.

– Такова впечатление?

– Да, нечист душевно човек, окаян човек. После той ме увлече.

– А показахте ли тетрадката си със стихове на вашия вуйчо?

– Не!

– В анкетата на Ганка Найденова[5] цитирате една строфа от стихотворение, за което казвате, че е пародия по „Борът" на Иван Вазов?

– Да. Забравих да ви кажа. В трети прогимназиален клас... тогава честваха Вазов.

– Това е вторият му юбилей.

– Така. И по този случай в училището имаше тържество.

– В 20-а година е било.

– 1920-а година. Някаква гимназистка или учителка декламира „Борът“. Като се върнах вкъщи, и аз написах стихотворение, настроен от „Борът“.

– За това, което цитирате там, казвате, че е пародия, но аз не виждам да е пародия, то е по-скоро едно подражание на Вазов.

– Подражание, разбира се. Абсолютно правилно. Аз сбърках.

Сега трябва да ви кажа нещо за рода на моята майка. Родът на майка ми е дошъл от Котел. Дядо ми, Симеон Симеонов, е бил предприемач-строител. Заедно с Колю Фичето е правил моста за горния боаз, който води от Елена за Капиново и от Капиново за Търново. Мостът и сега стои. Той е копие на моста в Бяла. Дядо ми е бил честен човек и не е оставил никакво състояние. Беше строг, синеок, висок. Бащата на моята баба по майка е прочут конекрадец, който е умрял на 114 години в Тракия. След Освобождението не се е върнал в родното си място. Известен е бил с късия си врат и неимоверно ловките кражби на коне. Той откраднал и коня на моя дядо Станю.

Братът на моята баба Ана е Стойчо Джукелата, един от най-оригиналните хора в Елена, за когото и сега може да научите много проклетии, които все още се помнят в града. Иван Кирилов написа нещо за него.

Но да продължим нататък. И така, аз се опитвах да пиша големи работи, които не можех да завърша – пиеси...

– Значи и пиеси сте писали?

– Опитвах се и такива работи да правя. Дращех по тетрадките на момичетата, които ми даваха албумчета да им пиша нещо, и написаното много пъти ги оскърбяваше. Докато един ден на 1927 година, бил съм на 20 години, Цено Тодоров, който трябваше да води курса в Художествената академия, каза на Иван Симеонов, моя вуйчо: „Ня-

ма да стане художник, не вижда светлосенките.“ Аз исках да стана скулптор, но баща ми настояваше да бъда адвокат. Към адвокатството не съм чувствал никакво призвание и записах, само да му угодя, „Финанси и търговия“ в Свободния университет. Изкарах 5 или 6 семестра, обаче ни един изпит не бях взел.

В градчето се ползвах с репутацията на човек, от когото „нищо няма да излезе“, защото нито следва, нито изпити взема, само ходи на лов. Докато един ден, след безплодни опити да напиша нещо голямо, си казах: „Я да видя от този живот, дето ме заобикаля, дали няма да излезе нещо?“ Повод ми даде и един бакърджия, който се затвори в дюкянчето си и заяви, че се самоубива. Хората се натрупаха, чу се гърмеж, той излезе здрав и читав, „не можал“ да се самоубие. Тогава написах разказа „Вина“, който сложих в първата си книга „Примамливи блясъци“.

След това написах друг разказ, който е по-скоро фейлетон. Това е разказът „Идеи“, печатан в „Мисъл“, вестниче, издание на Игнатов.

– Коя година е това нещо?

– Ами единия и другия разказ ги печатах в 32-ра година.Тези два разказа ги донесох с куфара си и ги дадох: единия на Божил Грубешлиев, втория на Георги Жечев,[6] който издаваше „Мисъл и воля“. Дадох „Идеи“, чаках да се появи една, две недели, не се появи. Намерих квартирата на Георги Жечев, влязох вътре най-нахално в негово отсъствие, намерих разказчето на бюрото му, взех го и го дадох на „Мисъл“[7]. Георги Жечев се разсърди много, защото щял да го печата човекът. Известно време работех в общината като надничар. И така един ден, когато отивах в общината, видях на една будка, че „Идеи“[8] е излязло. Нямах два лева да купя вестника. Адвокатът Браделов, правнук на Брадел, монаха в Рилския манастир, идваше насреща ми. Казах му: „Браделе, дай ми два лева.“ – „Защо ти са?“ – „Да си купя един вестник.“ Вестничето, мисля, че е в архивата ми.

След туй написах „Крадецът и кучето“ – по-голям разказ... Но какво да правя, към кого да се обърна, за да проверя какво впечатление прави разказът. Рекох да опитам с Иван Кирилов.[9] Иван Кирилов беше апелативен съдия, по-достъпен от другите, и аз се познавах с него. Той ме прие в Апелативния съд. Беше към 11 часа.

– В София, нали?

– В София, в София... да му го прочета. Седнахме, той зад бюрото, аз на един стол и започнах да чета. Като стигнах там, където оня нещастнк ще убие кучето за кожата, Иван Кирилов заплака. Тръгнах си и си казах: „Щом писателите плачат над разказа, значи разказът е хубав.“ Къде да го занеса сега? – В „Литературен глас“[10], редакцията беше на ул. „Бачо Киро“. Отидох, беше през септември. „Господин Митов, така и така.“ – „Ами оставете разказа.“ Чакам да излезе. Минава месец, два – не излиза. Разсърдих се, отидох при Д. Б. Митов и му казах: „Господин Митов, чета какво печатате. В миналия брой печатахте някакъв разказ – как един интелигент отишъл на село и си натопил главата в една кофа кладенчова вода, та му станало много хубаво. Моят е по-хубав!“ После Д. Б. Митов ми каза, че тогаз си рекъл: „Я чакай да видя разказа на тоя нахален младеж и да го хвърля в коша.“ Добре, ама не можел да го хвърли в коша, не можел и да ме намери. Не бях оставил никакъв адрес. Подписан беше Никола Станев. Тъй се подписвах тогава, със собствено име. Дойде декември, той ме търси. Намира един еленченин, който работеше в дирекция на печата. Той ме познаваше, сеща се за кого става дума. Съобщават на еленския депутат Кондаков. Кондаков успява да научи, че живея на „Дукатска планина“, у майката на Люба Енчева. Тя имаше телефон. И един ден г-жа Енчева ми казва: „Господин Станев (тогава нали бяхме госпожи и господа), вика ви на телефона Д. Б. Митов.“ – „Елате веднага в редакцията!“ Отивам в редакцията. Д. Б. Митов ме посрещна. И Калина-Малина беше там.

Вървя по „Витошка“ и гледам на една будка в. „Камбана“, обърнат с гърба – „Интересно постижение на млад писател: „Крадецът и кучето“[11]. А, пардон, забравих да ви кажа, че когато Д. Б. Митов ми се обади, разказът не беше излязъл, само ми каза, че ще го печата. Като се видяхме, поиска да си махна името, защото историкът Никола Станев е писал и белетристика. Аз взех календара, гледах, гледах – Емилиян Станев звучи някак ритмично, хубаво.

– Значи сам си измислихте псевдонима?

– Да, сам. Купих си един брой, не съм го запазил, защото не обичам да събирам никакви рецензии. Ако не е жена ми, нямаше да имам архива. Не мога да понасям работи, които напомнят на реликви, над които старите моми плачат.

– А кой бе авторът на рецензията?

– Иван Кирилов. И като вървях по улицата по-нагоре, слушам две гимназистки говорят за разказа. Отидох си, телефонът звъни. Д. Б. Митов: „Ей, момче, да не ти пламне главата.“ Рекох: „Няма да пламне.“ Трябва да ви кажа, винаги съм се отнасял малко с гръб към всички оценки. Може да наречете това надменност, каквото щете, но такъв съм.

– Може да е самосъхранение на таланта?

– Може да е и това! След туй му занесох друг разказ, който се казваше „Шега на смъртта“[12]. Напечата го. После друг – „Каменари“, – и него напечата. Когато написах разказа „Пролетни стремежи“ и го занесох на Д. Б. Митов (беше през април), той ме заведе в Дома на печата на ул. „Раковска“ и ми даде вечеря. Каза ми: „Аз не плащам, ще плащате вие, дето ви печатам.“ Така беше.

– Тогава Д. Б. Митов не плащаше хонорари?

– Никак. Пет[13] години съм му писал разкази, почти всичките си разкази в „Литературен глас“ съм ги печатал. После, мисля, че беше вече към 38-а година, не мога точно да си спомня, събрахме се в „Савоя“, германския ресторант сега.

– Дето е хотел „София“ сега?

– Като вървите по бул. „Руски“ срещу Народното събрание, там сега е германският ресторант...

– Да, ресторант „Берлин“.

– Събрахме се там сътрудниците и по моя инициатива дадохме обявление в „Зора“, че се отказваме да сътрудничим на „Литературен глас“. Д. Б. Митов, като се върна от Франция, нямаше материали и сложи на цели страници от вестника роман от Елена Немировска, само и само да напълни вестника. Ние, неговите сътрудници, започнахме тогава да издаваме вестник „Литературна седмица“[14]. Намерихме един печатар на ул. „Бачо Киро“, добър човек беше, който се съгласи с оскъдните ни средства и с негова помощ да издава това вестниче, от което, струва ми се, излязоха три броя. Там аз напечатах два разказа[15]: „Несполука“ и един разказ „Копачки“, който не съм слагал никъде. А през това време, трябва да ви кажа, че излезе книгата „Примамливи блясъци“ – 1938 година, като платих на Добромир Чилингиров 3 хиляди лева, които вземах назаем от една банка. Имаше отзиви за нея малко.[16] По същото време Димитър Димов издаде при Чилингиров „Поручик Бенц“. Там се запознах с Димов. Като прочетох „Поручик Бенц“, написах една статия. Давах я тук, там, никой не иска да я печата.

– И не излезе?

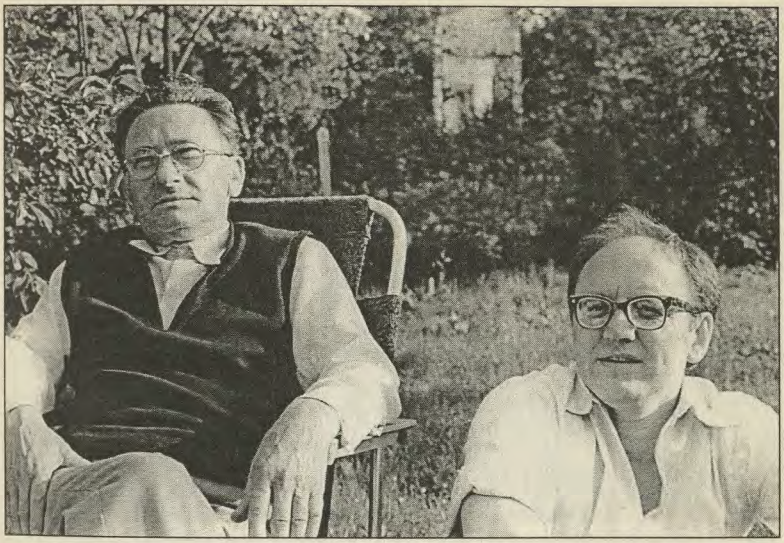
– Не. В статията казвах, че се е появил нов талантлив писател.

– Пазите ли я някъде, или не?

– Нищо не пазя. По него време радиото, когато говореше за нашата белетристика, непрекъснато споменаваше три имена – Йордан Йовков, Елин Пелин, Ангел Каралийчев.

– Само тия белетристи?

– Тия се сочеха като най-изтъкнати. А аз исках да кажа, че освен тримата има и други. Станахме приятели с Димитър Димов и дълги години бяхме приятели, докато

Емилиян Станев. Бояна, 1975 г.

Ем. Станев, Ст. Каролев и Ив. Сарандев. Бояна, 1975 г.

Ив. Сарандев и Ем. Станев. Бояна, 1975 г.

Ст. Каролев, Ив. Сарандев,
Н. Станева и Ем. Станев. Бояна, 1975 г.

той не се разведе с първата си жена др. Нели Доспевска. Смятах, че се е развел напълно. Но един ден идва майка му и ми казва: „Господин Станев, той без нея не може. Туй, дето Ви разправя, не е вярно.“ Питах го: „Димитре, тъй ли е?“ – „Ами тя ми е климат.“ – „Щом – рекох – ти е климат, върви да я оправяме.“ И го завеждам при Мария Грубешлиева, а там беше и Веселина Геновска. Тия жени, като видяха, че го водя да правят сватовщина Нели да се върне при него, много се зарадваха. Питат го: „Наистина ли искаш, а?“ Той имаше навик да клима малко настрана с глава. Вземаха телефона, говориха с Нели, оная го не ще. По-късничко се съгласи. Пак се ожениха. Той ѝ обадил какво съм казал за нея и се развали приятелството ни. След това се ожени за една артистка. Когато се ожени за последната си жена, пак станахме приятели. Имам за него много спомени, разбира се, хубави спомени и смешни спомени...

После Георги Цанев ме покани да сътруднича в неговото списание.[17]

– „Изкуство и критика“?

– Да! През туй време пак дращех нещо, но имах навик, щом почна да работя и видя, че не върви, веднага да го хвърля. Не правех опити да се насилвам. Все още не вярвах, че съм писател, въпреки уверенията, въпреки това, че един път Караславов ме срещна и ми казва за книгата ми хубави думи – за „Примамливи блясъци“. Избягвах всякакви писатели и среди от писатели. Дружах с ловджии, с обикновени хорица, предпочитах кръчмите вместо „Цар Освободител“. Е, понякога и аз решавах да похарча 5 лева за едно кафе и да ги погледам. Но като ги гледах и като ги слушах, от много малко писатели бях респектиран. Останалите не ми правеха впечатление. Щом като влязох в „Изкуство и критика“, получих писмо от Владимир Василев. Добре, но аз нямах никакъв нов разказ. Пилея си времето по лов. Имаше едно Негованско блато; кога съм свободен, впускам се, газя, стрелям и не

искам да знам за никаква литература. Какво да му дам? Имах само два разказа, напечатани в „Литературна седмица“, единият несполучлив. Казах си: кой я знае тази „Седмица“. Преписах единия и му го дадох. Разказът излезе.[18] После Вл. Василев се научи и вдигна врява: „Никой не е влизал в „Златорог“ с печатана работа!“ След туй започнах там да печатам. Щом напечатах няколко разказа, повика ме Хаджиев от „Хемус“. „Тъй, тъй, момче, имаш ли разкази за една книга?“ – „Имам.“ Дадох му. Излезе „Сами“.

– Това е през 1940 г.

– Направихме договор, с който имах право да получавам всеки месец по 3000 лв. На края на годината си гледахме сметките. Такива договори той беше сключил с Каралийчев, Елин Пелин и някои други.

Трябва да ви кажа, че в „Златорог“ не се чувствах добре. Вл. Василев беше умен човек, с изострен естетически вкус, но той съзнателно или несъзнателно избягваше произведения с остри конфликти. Аз пък бях наклонен към таквиз конфликти.

После друго нещо. Не можех да се разбирам с хората му. Със Светослав Минков, с когото по-късно бяхме приятели и една година пиянствахме, също не можех да се разбера. Този човек нямаше отношение към природа и живо слово.

– Може би защото отношението ви към природата е диаметрално противоположно.

– Кои други бяха там? Петър Йорданов. Той беше много интелигентен.

– Става дума за сътрудниците на сп. „Златорог“?

– Да. С Петър Увалиев също се разбирахме донякъде. С кого другиго съм се разбирал? Е, както и да е...

– Георги Райчев бе там.

– Не мога да кажа, че съм имал някакво лошо чувство към него, но не ми харесваше.

– А Чавдар Мутафов?

– Най-голямо впечатление са ми правили двама души: Елин Пелин, с когото съм се срещал неведнъж, и Йовков. При Йовков не смеях да отида да се представя или да заговоря с него.

– А Чавдар Мутафов също печати.

– А, оставете го!

– Той има един роман „Дилетантът".

– Може да има, не съм го чел.

– И „Марионетки" също. Друг роман.

– С Ангел Каралийчев сме дружали много малко, в смисъл само в кръчмата. Най-много бях свързан с Талев.

– С Димитър Талев?

– С Димитър Талев! Не преди Девети, когато той беше в „Зора", а когато прочетох неговия „Железен светилник". Жена му се запозна с моята жена. От своя страна каквото съм можел да му помогна морално, помагал съм. Знаете как беше признат от страна на някои наши другари. Един от тях държа ръкописа на „Железният светилник" девет месеца в чекмеджето си. Обичах Талев.

С Константин Константинов съм се срещал, говорил съм, но приятели не сме били.

– Той изобщо имаше малко приятели.

– Аз и сега не мога да кажа, че особено много съм сдружен с някого, освен с Радичков, когото високо ценя. С Хайтов сме в приятелски отношения. Със Стоян Каролев, както ви е известно, съм най-близък от критиците. Той идва тук, караме се понякога с него. Въпреки това той познава и тълкува най-задълбочено и най-вярно книгите ми.

– Мъжка дружба не може без туй нещо.

– След четиридесета година написах и детски книги: „През води и гори" и „Слънчевото зайче". След туй „Чернишка", „Дива птица", за която ме награди Министерството на народната просвета. През 1944 година по мое желание отидох в планината да възстановя един голям развъдник, където беше запазен еленът. Другаде нашият елен

не беше запазен, както там. Там изкарах една чудесна година като пратеник на Ловно-рибарския съюз. След туй станах редактор на списание „Ловец“. После написах една статия, за която щяха да ме пращат при прокурора. Изгориха книжката, претопиха я.

– Е, каква беше тая статия?

– Статията е „Основни проблеми на нашето ловно стопанство“. Мога да ви я покажа вкъщи. Единствената книжка. Там загубих много време.

– Тогава написахте „Когато скрежът се топи“.

– Да. Написах и други книги, разказчета и пр. По-късно се залових с „Иван Кондарев“.

– Но написахте по-напред „Крадецът на праскови“, „В тиха вечер“...

– Точно тъй, да.

– И след това вече започнахте романа.

– Той ме затрудни, трябваше да пресея много материал. Много време го писах.

– 15 години?

– 14 години. И едва във втората част, във втората книга се научих малко да пиша. Първата беше разтегната. След това много съкратих.

– Да, това личи при съпоставката на трите издания.

– Имам към 120 страници съкратено. После написах „Сибин“. Не знам дали ви е известно как стана. Отидох с жена си в Мадара. Сутринта, като се събудих, лъхна ме от тези скали нещо странно, което не мога да си го обясня и досега. Забравих тези работи, но дойде един ден проф. Бешевлиев, донесе ми чашката на Сибин, фотографирана, намерена в един гроб. Аз си внушавам, че съм от прабългарски род, и казвам, че ми харесват само русите жени. И се шегувам, разбира се, как се е създал българският народ. Когато са дошли прабългарите, за една нощ е станало смешението. Славянките са полетели към черното, а черното полетяло на бялото. И Аспарух им казал: „Хайде да вървим да крадем Византия.“ От моя род е този Си-

бин – припрян, съобразителен, малко скептичен, находчив, енергичен, иначе весел по дух. Но не е човек, когото можете да сломите лесно. Той е син на един народ, който минава, оставя името си, не оставя никакъв език и отминава. В никоя история на никой народ няма такова нещо. За мене една фатална дата е покръстването и избиването на прабългарското болярство, което е представлявало стълбовете на държавата, военната сила на България и от което Византия се боеше. Тя не се боеше от славяните, които лесно асимилираше, но се боеше от тези, които дойдоха 200 години преди покръстването. Чрез религията, чрез Църквата, чрез азбуката византийското православие ликвидира първата българска държава. Първото българско царство бе велика сила. Вижте Плиска и погледнете Търново с този жалък варовик, разликата между двете столици е голяма.

След това Петър Динеков започна да ме просвещава със старобългарската литература. Донесе ми антологията „Старобългарски страници". Преди бях доста чел, Йордан Иванов и други. Много исторически книги си доставих от поредицата „Историческа библиотека", документи за нашата история, която се издава от академията. И един ден, не знам как стана така, си спомних някои от моите изживявания като дете, видях моя живот в тези духовни етапи, през които съм минал. Така че в „Антихрист" има много автобиография. Говоря за оня вътрешен, личен, душевен мой живот. Веднъж изживях същото, което Теофил изживява, когато вижда сатаната. Това е момент, в който човекът предизвиква Бога и приема сатаната. В романа има много работи, които безсъмнено не са точно така, както съм ги изживял. Тази книга най-високо ценя.

– „Сибин"?

– Най-високо ценя „Антихрист". След него написах разкази, между които „Вълкът", „Скот Рейнолдс и непостижимото"[19] и др. Сега написах разказа „Язовецът"[20], който, мисля, че е добър, макар че бих могъл още да порабо-

тя над него. Темата е сериозна. Преди това „Тихик и Назарий“[21], продължение на „Сибин“. В тая книга исках да засегна големия проблем за изкуството и за управника, но ми се видя лишена от мащаби, съобразени с тези големи проблеми. Освен това сметнах, че не е време да печатам продължението. В края на краищата виждам известни затруднения: темата е сложна и съществува реална опасност обикновеният човек да я приеме повърхностно, да не я разбере.

Сега искам да напиша и няколко съвременни разказа. Уж правя това, но гледам, че тематиката ми се отделя от онова, което ние наричаме работническа тематика, „производствена“ тема. Съвремието днес се противопоставя на онези постоянни, бих казал вродени, дадени така свише истини в човека, на неговия метафизичен, вътрешен, интелигибелен живот. Тук като че ли почвам да изневерявам на себе си. Реалистът започна да се превръща едва ли не в романтик, в някакъв идеалист. За мен изкуството – това е животът на душата. Ако някой умее да нарисува душа, той ще нарисува всичко у човека.

– Значи в такъв случай, когато спряхте до съвременната тема, усетихте, че не можете да бъдете предметен реалист?

– Не мога да бъда предметен. Аз търся тези конфликти в друга насока. Мисля, че в душата на съвременния човек са живи стари, постоянни корени, които ние подценяваме и за които току-що намекнах.

– На тази основа се разразява конфликтът у съвременния човек?

– Струва ми се, че да. Нашата младеж разбира тези неща.

– Разбира ги, другарю Станев.

– Но аз говоря така през куп за грош. Вие задавайте въпроси.

– Ние ще се върнем пак към тия неща вече по-подробно, но сега нека цялостно ги обхванем.

– Винаги съм повтарял, че когато мина край една тема, вече не мога да се върна на нея. Животните, природата, които едно време бяха постоянна тема на моите разкази, вече не ме интересуват. Интересува ме човекът.

ВТОРИ РАЗГОВОР

26.V.1975 – Бояна

– За да приключим с първата тема, бих искал да засегнем и някои допълнителни въпроси.

Вчера говорихме за детството. Искам да ви попитам дали сте запазили от детството си някои предания, приказки и легенди, които сте чували от родителите, от близките ви, от местата, в които сте живели?

– Слушал съм такива, но това са предания и легенди, свързани все с Търново.

– С историческото минало?

– Да, с историческото минало.

– Кой е най-ранният ви спомен от детството? Чел съм това, което разказвате на Ганка Найденова за едно слънчево петно.[22]

– Не е само това. Може би когато видях от прозорците на нашата къща Царевец. И, струва ми се, без да съм сигурен, като най-ранен спомен това е джамията, издигната на Царевец, която сега е съборена, с нейното червено кубе.

– Червено е било кубето?

– Беше боядисано червено отгоре. И то ми приличаше твърде много на тая малка възглавничка на шевната машина,[23] на която майка ми набождаше иглите. Това ми се струва, че е най-ранният ми спомен.

– Вчера говорихме за вашите близки – майка, баща, дядо, родните по майчина и бащина линия. Но кой от

тях е оставил най-трайни следи в детското ви въображение?

– Несъмнено баща ми. Момчетата винаги са склонни да уважават, да помнят повече образа на баща си независимо от туй, че майката е толкова скъпа, колкото и бащата.

– Имате ли някаква случка от ранното детство, която помните и досега? От ученическите години вече са ми известни някои случки. Вие сте ги разказали много колоритно. Но от най-ранното ви детство не ми е известна никаква случка.

– Това е, че като дете, както ви казах и вчера, декламирах хубаво, бях много чувствителен. А моите другарчета бяха деца от Варуша, малки гаменчета, често пъти ме унижаваха, като ме ударваха с камък или ми хвърляха пясък в очите. Помня, когато един ме удари в челото с камък и аз паднах. Това е било в най-ранното ми детство. Какво друго да ви кажа? Спомням си много неща, които са свързани с живота в Търново. Различни сцени из всекидневието на този лумпен, който живееше по Варуша: общи работници, пияници, бояджии и всякакви типове, които гуляеха по цели нощи, които отиваха вкупом в публичния дом. Въобще моето детство, както ви казах, премина в тези квартали. В „Търновската царица" съм създал горе-долу тая атмосфера, от която можете да си извадите заключение.

– Имате ли някои спомени, които са свързани с местности от Търново или от Елена?

– Да, тия местности край Търново, като вземете Дервеното, както го казвахме, т. е. проход, Дервента, Преображенския манастир, в който аз като дете, след като боледувах, отидох с моите родители и подарихме на манастира един голям губер. Бил съм тогава на 5 или на 6 години. Помня този ден. Хубав слънчев ден, със сняг, който блести, с шейна, отвътре облечена с червено кадифе, с бял губер, простян върху краката на всички ни в шейната, и този губер беше даден на Преображенския манастир като благодарност, че съм оздравял.

– А това пътуване с шейната не е ли свързано с пътуването на Сибин към Търново?

– Не. То е по-скоро свързано с един спомен на Джупунката, когато води Костадин като малък в манастира.[24]

– Всяко дете си има сезони, които са му любими. Кои сезони от годината като дете сте очаквали с най-голямо нетърпение?

– И четиритях сезона. Зимата ме е радвала толкова, колкото лятото, есента колкото пролетта.

– На много места в интервютата си говорите, че вашето детство е минало по лозята.

– Да, това е вярно. Не само по лозята. Аз ходех на лов с баща си. Разбира се, не стрелях, само ходех с него, придружавах го.

– Разбрах от нашия разговор вчера, че майка ви е човек с богат запас от народни думи и от приказки. Разказвала ли ви е тя народни приказки, песни? Помните ли нещо от тях?

– Разказвала ми е и ми е чела много. Първата книга, която прочетох, беше „На пустия остров“[25]. Не си спомням руския автор. Аз се научих да чета, преди да отида на училище. Леля ми беше учителка, показа ми някои букви и аз сам се научих да чета. Така че, когато отидох в първо отделение, не ми беше интересно.

– Сега, вече от дистанцията на възрастния, като преценявате наклонностите и дарбите на родителите си, от кого в най-голяма степен сте наследили дарбата да разказвате?

– Баща ми беше човек с въображение. От него съм наследил изглежда и въображението. Той обичаше да пее и често пъти импровизираше. Разказваше ми приказки. Освен това, както ви казах, той предизвика в мене интерес и любов, подтикна ме да се вживея в народната песен. Той пееше тия песни вечерно време в лозята, на колибата, преди да си легнем. И това създаде в мене усет към тези неща.[26] Майка ми не пееше толкова, баща ми пееше повече.

– В анкетата на Ганка Найденова казвате, че сте „израснали на камък“, че майка ви е била властна жена, дарявала ви е с по-малко внимание...

– Вижте защо. Аз винаги съм се чувствал като същество, което не е тяхна рожба. Странно чувство, но това е тъй. Даже в „Иван Кондарев“ аз употребих този израз. Той сам казва, че се е „родил на камък“. Въобще една отчужденост към всичко, което представлява моя род. Това не значи, че аз не съм обичал родителите си. Когато мисля за баща си, усещам понякога някои негови черти у мене, но те са слабо изтъкнати. От майка си имам може би повече. Например тя бе словоохотлива и аз не съм от мълчаливите. Колкото по отношение на моята сестра, аз нямам абсолютно нищо общо с нея. Затова казах, че съм роден на камък, т. е. като че ли баща ми и майка ми не са ми родители. Не искам да кажа, че съм незаконородено дете! Приличам на майка си и на баща си. Това е едно особено чувство, което даже е и неприятно. И не бих могъл да го обясня.

– Сега, другарю Станев, се налага да минем вече към училището малко по-подробно. Кой ви беше първият учител? Имате ли някакви спомени от този пръв учител?

– Да, да. Първият ми учител, ако не се лъжа, Бояджиев се казваше. Ние децата го наричахме „козичката“, защото имаше брадичка. От тоя учител имам мили спомени. Беше дребничък, сухичък човек с козя брадичка, който потупваше, побиваше, както му е редът, но мене не ме е бил, защото аз бях силен ученик. Особено до трети клас имах хубави бележки. Бързо усвоявах, въобще неприятности не съм имал тогава.

– По какви предмети имахте изявен интерес, предразположение?

– История, литература, рисуване, музика, в смисъл пеене, каквото тогава се учеше. Химията, математиката, колкото и да ми се удаваха, ми бяха неприятни и не ги учех.

– Не ги учехте. А имахте ли като ученик другари и другарчета, с които да ви свързват някакви спомени?

– Децата, искам да кажа моите съвръстници, много ме обичаха. Винаги край мене се въртяха деца, защото разказвах хубаво, увлекателно. Най-после, мисля, че ви казах, аз бях просто главатарят на бандата, която изпълняваше безпрекословно заповедите ми и аз бях за тях...

– Абсолютен авторитет.

– Оня, без когото те не можеха да играят, не можеха да правят пакости.

– В един спомен казвате, че фенерджията в Търново винаги, когато някой счупи стъкла на фенера, идвал направо при вашата майка да ги плаща.[27]

– Пакостите, които правех, бяха големи, фенера го счупвах всяка вечер.

– С прашка?

– С ластик. Бях голям стрелец с такъв ластик, който сам си правех с чаталка. С него биех гълъби и с него трошах прозорци просто за удоволствие.

– За удоволствие?

– Да.

– Детето понякога има нужда да отреагира една обида.

– Никаква обида. Не. Чисто и просто ще счупя прозореца, за да го чуя как иззвъни и как след туй ще стане врява, да се питат отде е дошло туй нещо. Това е пакостникът!

– Завършен пакостник.

– Един ден хвърлих камък толкова ловко от горния етаж на нашата къща (аз хвърлях много силно камък с ръка), че той премина през няколко улици и падна на главната в една витрина. Колко камъка съм хвърлял преди това не помня, но с единия успях да улуча витрината и отидох да видя резултата. Погледнах – натрупали се хора. Стъклото дебело, камъкът направил една голяма звезда и собственикът сложил една марка, за да го крепи, и се чуди отде е дошъл. Защо да разказвам тия мои истории?

Ако от тях напиша книжка, тя няма да възпитава децата. Напротив, ще ги направи по-буйни. Всяка седмица при майка ми идваха да се оплакват жени. Майка ми плащаше за тоя фенер винаги 4 гроша и половина. Тия пакостнически, хлапашки истории престанаха, щом отидох в първи гимназиален клас в Елена.

– Смятате ли, че „На пустия остров" е първият зарегистриран интерес към литературата?

– Да, и както ставаше тогава с децата, от това четиво, от тази книжка преминах към Майн Рид, когото изчетох до четвърто отделение целия, колкото беше преведен. Но най-интересното нещо, че като дете в първи прогимназиален клас, кой знае защо, си купих една студия за Шекспир, с лика на Шекспир, от която нищо не можех да разбера. Отидох вкъщи, помня как се опитвах да я чета. Но защо я купих? Също така не бих могъл да обясня защо купих книгата на д-р Клайн – „Нашите птици"[28]. Това беше книга с описание на всички птици в България, късо описание, накрая с рисунки на техните глави, латинските им, руските им, английските и немските им наименования, както и българските. Защо купих тази книга? Защо след туй избягах от училище и 40 дни не ходех в клас, като лъжех майка си, че ходя. Цялата работа беше ето каква: бях си внушил, че никакъв смисъл няма да ходя на училище, а има смисъл само да ходя из природата, да убивам тия птички, тъй като имах флоберова пушка, да ги препарирам, да ги изучавам. И това беше за мене голяма страст. Затуй казвам, че ако не бях станал писател, щях да стана може би орнитолог или зоолог. За мен най-радостни бяха именно тези есенни октомврийски дни, когато птиците отлитат на юг. И като убиех някоя птица, дълго я разглеждах, възхищавах се на всяко нейно перце, сякаш гадаех някаква тайна. След като не ходих 40 дни на училище, майка ми разбра, отиде в училище и извини отсъствията (те бяха 120) с две извинителни! И толкоз. След туй аз успях бързо да се справя с материала. А бях получил през този срок 5 двойки.[29]

– Като по-голям ученик имате ли някакви по-интересни, по-трайни спомени от отделни учители, които са изиграли някаква роля в живота ви?

– Да. В Търново един учител (аз имам много спомени за учители, както всеки от нас) ми направи голямо впечатление. Казваше се Костов, учител по физика, който беше много възпитан и елегантен човек. Той ме научи добре да се пързалям на леда. Поздравяваше ни учтиво със сваляне на шапка и ни предизвикваше и ние да му снемем шапка. Един човек, който създаде у мен не само чувство за естетика, но и за доблест. Той беше страстен пушач. Още звънецът не бил, дето се казва, цигарата я запалваше в стаята.

После, друг един учител, по пеене, чието име съм забравил. Също така ни внушаваше респект и уважение към него, както и той имаше уважение към нас. Другите учители бяха смешни. До прогимназията, когато буйствах, аз бях оня ученик в класа, който стоеше сам на чин, един дълъг чин от старите. И учителят по френски език, Гюров се казваше, чиято внучка работи сега в издателство „Български писател“...

– Светла Гюрова?

– Да. Щом влезеше в класа, казваше: „Хайде, излизай.“ Защото какво ли не му погаждах. Тоя човек казваше на баща ми: „Стоянка, нищо няма да излезе от сина ти.“ И когато в 1940 година с Младен Исаев и Багряна отидохме в Търново да четем и го видях седнал в първите редове, гледа ме и си казва „дали е оня“, след четенето отидох и казах: „Г-н Гюров, аз съм!“

– Много интересни спомени.

– Правил съм такива пакости, че днес такова дете сигурно биха го пратили в специално училище. Бях необикновено буен. Излизах от къщи с вик и първия, когото срещнех, трябваше да го раздрусам. Иначе бях нежно момче, но жизнено и със здрава мускулатура. Събарях двама от моите връстници, двама срещу мене. После те станаха мно-

го едри и по-силни от мене. Не може човек да разкаже всички спомени, които има от детинските и юношеските си години.

– Естествено, аз искам просто да навляза в атмосферата на тая възраст. Става въпрос за най-характерното, за най-яркото, онова, което и сега носите и паметта без усилие го възстановява.

– Бих могъл да ви кажа само, че се развивах бързо и възмъжах по-рано от другите.

– Може би това се дължи на контакта с природата?

– Едва ли. Това е биология, нещо, което не зная отде съм го наследил. Лекарите казват, че имам здрав организъм.

– Другарю Станев, като се връщате понякога към детството, какво е усещането ви за този период от вашия живот? Имате ли чувството, че това е нещо много съкровено, нещо като начало на всички начала?

– Разбира се, че е така. Детството е вълшебен свят, от който по-късно се ражда реалистичният свят в човека. Особено онези години, когато се образуват абстрактните понятия, тези в юношеската възраст са пълни с чудеса. За мене детството беше непрекъсната красота. Отидехме ли на лозята, там стояхме през лятото, виждах прекрасни неща. В Търново, този толкова живописен град, също виждах красота. Аз не съм бил дете на богат човек, но никога не съм се чувствал беден. Всичко у мен е било радост. Дори тези пакости, които ги правех, ги правех от излишък на енергия, не от някакво зло чувство.[30]

– Да. Всъщност през детството получавате заряд от оптимизъм, който ви стига за през целия живот.

– Това е натрупване на радости и на радостни впечатления, нали?

Искам да ви разкажа нещо друго. Веднъж аз видях жар-птица. Това беше по обяд, към два и половина, на колибата в търновските лозя. Видях жар-птица, която летеше, и започнах да викам. Фактически дали беше жар-птица или

обикновена авлига? Просто слънчевата светлина правеше нейното оперение не така ярко жълто, някак си виненочервено. Видях жар-птица и виках. До нас живееше човек, който минаваше през лозята, и ми се стори, че виждам някакво същество, излязло от приказките – чудовищно, страшно, и започнах да викам по него. Такива изблици на въображението по-късно като ловец ме накараха да стрелям веднъж на един дънер, където видях, че има глухарка. Бях с баща си. Той казва: „Защо стреляш?“ – „Ами глухарка.“ Веднъж стрелях на нещо, което беше уж лисица, а се оказа, че там не е имало нищо, защото дойдоха кучетата и нищо не подушиха. Значи въображението ме излъга.

– А от гимназията имате ли някакви по-съществени, по-ярки спомени?

– Ами тия спомени в гимназията са обикновено свързани не с живота в училището, а с моите ловове. Въобще на училище съм гледал като на нещо страшно досадно.

– Нещо, което по необходимост трябва да се приеме.

– По необходимост. За мене е било истинска мъка да взема да чета химия. Просто не ме интересува.

– Ние вече говорихме за Свободния университет.

– Да, да. Записах финанси...

– Шест семестра ли сте заверили?

– Шест ли бяха, пет ли, не ги помня вече. Помня само, че ги плащахме тогава доста скъпо. Плащаше се не семестърът, а такси да следвате. Вноските бяха големи в Свободния университет. Бобчев го командваше. Намираше се на „Раковска“ и „Гр. Игнатиев“ по-нанадолу.

– Където сега е Икономическият институт. Същото здание?

– Това, струва ми се.

– Другарю Станев, кой е първият жив писател, когото сте видели?

– Това е Иван Кирилов, роден в Елена. Не, не е той първият. Първият е Иван Вазов.

– Иван Вазов?

– Иван Вазов пристигна в Търново, не мога да си спомня точно коя година, и отиде в писалището на един адвокат Гайдов, народняк, където работеше и баща ми по него време. И аз като дете се случих там, майка ми ме беше пратила за нещо. Виждам един човек с гарсонетка, с една, както ми се стори, мраморносива жилетка, копринена, струва ми се, че беше с очила. Иван Вазов тогава подари на баща ми книгата „Великата рилска пустиня" с надпис. По-късно аз я загубих някъде, къде отиде: сигурно някой я вземал да я чете и не я върна. Така че за пръв път видях Иван Вазов. След това като хлапак, не като хлапак, ами като дете в отделенията, видях един мъж с дълги коси, сресани нагоре. Питам баща ми: „Кой е този?" Казва: „Москов."[31] Това беше бивш кмет на Търново, учител, който пишеше нещо. „И какъв е, казвам, тате, тоя човек?" Той отиваше по една уличка нагоре. „Писател." И аз рекох ще стана като него. Да, това го помня.

– Ние вече говорихме за първите ви литературни изяви от 1920 година по повод Вазовия юбилей, за тази тетрадка с интимни стихове. Интересува ме обаче кои български автори тогава са ви правили впечатление? И сте ги чели с удоволствие?

– Ние четяхме, както ви е известно, читанките, после христоматиите, но не бих могъл да кажа, че са ми направили впечатление тогава някои писатели.

– Не?

– Като дете по-голямо впечатление ми правеше Майн Рид и там някой друг, какъв беше не си спомням.

– Фенимор Купер...

– И което е най-интересното, до двайсетата си година, даже повече – до двайсет и втората си година малко се интересувах от българска литература. Едва на двайсет години прочетох „Старопланински легенди" на Йовков. И си рекох: „Какво правя?" Тогава започна истинският ми интерес към нашата литература. Макар че по-рано бях

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

чел от Елин Пелин разкази, които ми се харесваха. Но аз започнах да се вглеждам в нашата литература доста късно.

– А романът „Под игото“ не ви ли направи впечатление?

– А, да, разбира се, четох го.

– Като ученик, като гимназист.

– Направи ми впечатление, но не толкоз голямо. Спомням си даже мястото, където съм го чел, но той не предизвика особен възторг у мене.

– Всъщност началото на траен, вече професионален литературен интерес към нашата литература е свързано със „Старопланински легенди“?

– Бих казал, че е почти така. Защото до него време четях големи автори като Достоевски. Недейте забравя, че Балканската война, Междусъюзническата война, Първата световна война ги изживях заедно с другите деца и бях свидетел на глада, на пленниците, на поражението, на връщането на нашите войници с черни знамена. У мен имаше силно патриотично чувство, но към нашата литература още нямах интерес. Какво искате от един хлапак, който на 16 години чете „Фауст“ и който, като живее в един катастрофирал свят, не може да премине от тоя свят в литературата на своя народ.

– Другарю Станев, когато в София попаднахте в литературна среда, ние вече говорихме за някои от вашите връстници в литературата, имахте ли усещане, че сте едно поколение? Или пък просто се чувствахте отчужден от света и от литературната среда, която тогава се налага и се изявява?

– Не, не се чувствах в тази среда. Откровено казано, нямах съзнанието въпреки амбициите да бъда писател, нямах съзнанието, че съм писател. Както и онзи ден ви казах, бях с гръб към тези работи. Все вярвах, че ще стана писател, но хората, с които се запознах, не ми направиха особено впечатление, не ме привлякоха. Аз изглеждах чужд за тях. Моите интереси към лова, към природата,

всичко онуй, с което дойдох от Елена, беше чуждо на техния бит и на тази атмосфера, в която тия хора живееха. Откровено казано, не ги търсих.

– Нямали сте допирни точки.

– Нямах. Нямах допирни точки.

– Може би защото са една среда, която живее далеч от природата, не общува и не изпитва потребност да общува с тази природа, да търси нейните тайни? Това са хора интелигенти с литературни занятия и интереси.

– Те ми изглеждаха наивни. Смятах себе си човек, който не може да се излъже лесно, като чете някаква книга. Въобще не можех да повярвам в евтини литературни концепции. Но това не се отнасяше за Елин Пелин, за Иван Вазов, Йовков, за Яворов. След като навърших 25 години и прочетох Яворов, тогава пък не можех да чета Иван Вазов, защото Яворов с неговите безсъници и пр. се приближаваше повече до Достоевски, до тези големи, страшни въпроси, с които един млад човек така или иначе се сблъсква.

– Другарю Станев, точно през 30-те години вашето поколение навлиза в прозата. Става дума за Камен Калчев, Андрей Гуляшки, за Павел Вежинов.

– Аз не ги познавах.

– Не ги познавахте тогава?

– Аз ви казах, че нямах никакви връзки с никакви кръгове. Ни РЛФ, ни леви, ни десни, с никакви кръгове. Чисто и просто поддържах връзка само с „Литературен глас". Събирахме се в кафене „Средец", по-късно дето ходеше Вапцаров...

– Срещу Народния театър?

– И главно в градинката или в редакцията. Редакцията обикновено беше една чанта, в която се намираха всичките материали на Д. Б. Митов. Или в някое кафене ще се съберем, но въобще аз много не се движех и между тях.

– Значи това всъщност са били единствените ви литературни контакти с литературната среда?

– Точно така. Приятел бях с Пенчо Пенев, който ми взема ръкописа на „Крадецът и кучето“. Той се намира, ако жена му го е запазила, у дома му. Аз му го дадох, защото и сега не се отнасям пиететно към подобни материали.

– Известна ми е тази ваша фраза, че майсторът не обича да оставя талаш.

– Никакви трески!

– Освен Иван Кирилов, който писа за първия ви разказ, в тогавашната критика появиха ли се други отзиви за „Примамливи блясъци“?

– Да, доста се появиха. Само че малки, кратки рецензийки. Имаше от Никола Атанасов, от д-р Милко Ралчев[32] и други такива в някои вестничета. Но никое сериозно списание или пък вестник не писаха. Йордан Бадев, който пишеше редовно похвали за други писатели, чак накрая, вече когато влязох в „Златорог“, написа статия, в която се извиняваше, че досега не ми е обърнал внимание. Тази статия я унищожих, както и всички рецензии до 1949 година. Жена ми започна да ги събира.

– Оказвала ли е някакво влияние върху вас една отрицателна или една положителна оценка?

– Не. Когато издадох „Крадецът на праскови“, Петър Пондев в „Изгрев“[33] излезе с такава отрицателна критика. Аз отидох в Клуба на тъй наречените културни дейци на бул. „Руски“ и гледам Петър седнал, гледа ме мрачно, сякаш очаква да го бия! Аз му се изсмях. „Петре, много си глупав бе.“ Той помни. Друга отрицателна статия написа Емил Петров[34] и Розалия Ликова[35] за „Когато скрежът се топи“. Статията беше озаглавена „Жизнена красота и гнила романтика“. Пак се изсмях. Не ме засягат тия неща. Никакво впечатление не ми правят и никакви похвали няма да ме накарат да се забравя. Когато пиша, аз съм покритично остър от всеки друг път.

– Но една умно написана критика не обогатява ли собствената ви идея, не е ли един импулс за работа?

В планината. Правият вдясно е Димитър Талев

Емилиян Станев и Йордан Радичков, май 1978 г.

Ст. Каролев, Ив. Сарандев,
Н. Станева и Ем. Станев. Бояна, 1975 г.

– Да, оня, който би могъл да ми посочи всичките онези хитринки, с които някъде съм закърпил работата, като посочи оназ недовършена мисъл, липсата на една по-дълбока инвенция и т. н. – да. Ето такъв критик търся аз. Туй ще ми помогне.

– Всъщност вие не сте принципиален противник...

– Съжалявам, все са ме хвалили. Но ако вземете писаното за „Сибин“ и „Антихрист“, то е доста повърхностно. Нито един не написа по-задълбочена рецензия за „Антихрист“.

– Да, за „Антихрист“ съм съгласен, че не написа никой. За „Антихрист“ всичко мина в един апологетичен тон, без да се направи един анализ, за какъвто нашата критика мечтае и се оплаква, че няма произведения, които да го породят. Ето едно произведение, чиито възможности не съумя да използва. Но за „Сибин“, мисля, че сте несправедлив към Стоян Каролев.

– Нали знаете историята с „Антихрист“? Романът излезе на 18 декември 1971 г., обаче др. Джагаров нареди само книгите, които са излезли два дена преди туй, да бъдат предложени за награда. А за „Антихрист“ просто не искаха да приемат статии. Пантелей Зарев написа първата статия. Няколко месеца нямаше никакъв отзив. След Зарев почнаха да пишат.

– Аз писах съвсем кратко за в. Поглед“. Та мисълта ми е, че всъщност вие не сте принципиален противник на критиката.

– А защо?

– Вие сте принципиален противник на лекомислената и повърхностна критика, нали?

– Разбира се, разбира се. Защо само ще ме хвалиш? Кажи ми и какво не съм успял да направя, онова, което стои пред мен, което не съм достигнал. Кажи ми това, да те уважавам като критик, за да мога и аз с твоята помощ, дето се казва, да се покача едно стъпало по-горе.

– Другарю Станев, известно ми е, че освен Достоевски познавате и Толстой. Как общуването ви с тези двама

големи или с който и да е голям писател, независимо от това, дали е Толстой, Достоевски или Томас Ман, обогатява вашия творчески свят, освежава вашето виждане?

– Предполагам, че когато четете един голям автор, той ви позволява да надникнете в собствената си душа, да разберете какви конфликти живеят във вас. Помага ви да намерите опорни точки, за да съзрете един характер или една друга душа. С други думи, да се самоопознаете. Достоевски ми даде поглед за човека, много мъчителен, много драматичен. За един млад човек тогава, когато го четях, това беше истински кризис. Толстой безсъмнено ме успокояваше, но и той ми показа много работи. Аз започнах да се взирам в себе си, да търся сложни теми, а не бях кадърен да ги развия и да ги напиша.

– Добре, тогава налице е един странен парадокс. По вътрешно влечение се свързвате с природата, търсите я, а ви привлича автор като Достоевски, у когото липсва изобщо природата?

– Да, да, липсва, но той, знаете ли, я омаловажава. Преди на Иван Карамазов да му се яви сатаната, Достоевски пише: „Падна снежец." Разбирате ли? Той омаловажава природата нарочно. Не искам да кажа, че няма отношение към нея.

– То е друг въпрос. Но в отношението си към нея той не е като Толстой, да кажем.

– Ето, виждате ли на, ходех на лов, ходех из природата, едва ли не бягах от хората, а се занимавах с тези проблеми.

– Значи всъщност вие се занимавате със себе си, но обстановката, която най-много ви предразполага да се занимавате със себе си, е природата.

– Със себе си, с човека чрез себе си. Иначе как? Аз сравнявах света на Достоевски с човешкия свят, който ме обкръжаваше. И ако не ме докара до някои крайни действия и глупости, то е, защото природата ме спасяваше. Тя казваше съвсем друго, тя ми обещаваше добро, безсмъртие и красота, а като четях Достоевски, боледувах.

– Освен Толстой и Достоевски, другарю Станев, кои други автори от световната литература са ви занимавали?

– От руската литература в началото Горки. И Чехов, който много ми харесваше, когото аз предпочитам и сега. От руската класическа литература предпочитам тези двама души – Толстой и Чехов, – ясни, бистри. Не искам да кажа, че слагам Достоевски при тях. Вие разбирате това. Но тях предпочитам да чета. От западната литература съм плащал голям данък на всички тъй наречени декаденти, като започнете, да речем, от Шницлер.

– Артур Шницлер.

– Октав Мирбо, Пшибишевски, Кнут Хамсун, Метерлинк, Ницше, с всичките „диви" анархистични идеи на Макс Щирнер.

– Навярно това са писателите на вашето поколение изобщо.

– Но най-много ни харесваше Кнут Хамсун. Той е голям писател.

– Макар да имаше тъжен край, края на неголям писател. Оказал е голямо влияние върху нашата творческа интелигенция от 30-те години.

– Той видя в човека неща, които Достоевски ги видя по друг начин, с други очи, в друга светлина. Не знам как би изглеждал, ако се чете на норвежки?

– Чел съм Игнатовото издание.

– Е, да, но всеки превод е оскубан петел.

– И е остарял вече доста. Най-силно впечатление тогава ми направи може би поради възрастта, в която го четох, „Виктория". Предполагам, че тя е влияла най-много на поколението от 30-те години.

– Всичките книги ни влияеха. „Пан" го разбирахме по-малко, но безсъмнено влияеше ни. Изкуството е животът на душата. Но тая душа не е ли в конфликт със самия живот? В „Антихрист" говоря за „желателни стремежи" на душата, които не са много чисти...

– По-късно ли се запознахте с творчеството на Томас Ман?

– Да, с Томас Ман много по-късно. Към 30-годишната си възраст го четох.

– Другарю Станев, преди Девети септември чели ли сте нещо от Фойхтвангер?

– Не, не съм!

– Навярно напоследък се запознахте, когато почнаха...

– Когато започнаха да го превеждат у нас.

– Да, преведоха „Лисици в лозето“, „Испанска балада“...

– Спомням си, говоря за моята младост – че съм чел преводи от Ги дьо Мопасан, Алфонс Доде, Проспер Мериме, Пол Бурже... Всичко онуй, което излизаше тогава...

– В „Мозайка“ и „Златни зърна“?

Имаше и от Вересаев, някои вече не ги помня. Пилняк[36], Радионов[37]...

– Да, Борис Пилняк.

– Тя не беше лоша библиотека, защото изигра известна роля за запознаване на българския читател със западни автори, от които той нямаше понятие.

– В тази библиотека излиза и Егзюпери, „Ветрове, пясъци и звезди“[38], превод на Константин Константинов. Освен това пак там излиза книгата на Ортега-и-Гасет „Бунтът на масите“[39].

– Чел съм ги, но вече не си спомням.

– Извинете ме, че пак се връщам на някои неща, за които вчера говорихме. Първата ви печатна работа е разказ.

– Да!

– Включен е в първата ви книга „Примамливи блясъци“, която излиза през 1938 г. Разказът е печатан по-рано.

– Започнах през 1932 г. с разказа „Срещу Великден“, напечатан в „Книга на книгите“[40], издание на Грубешлиев.

– В „Примамливи блясъци“ вие не сте включили тоя разказ?

– Там е.

– „Бъдна нощ“ тогава?

– Той е включен под друго заглавие – „Вина“.

– Скоро чели ли сте този разказ?

– Някои от тях.

– Обичате ли да четете нещата, които сте писали порано?

– „Примамливи блясъци“ ги нямам. Книгата е изчезнала някъде.

– Ще ви я дам тогава. Аз имам един екземпляр. Като си свърша работата, ще ви го подаря.

– Това са първите ми опити.

– Каква е всъщност причината да промените жанра, да преминете от разказа към по-големите жанрови форми? Не е ли това вътрешна потребност за по-сложна и по-обхватна разработка на сюжета?

– Всичкото стана незабелязано и не по моята воля. След като написах „Вълчи нощи“ и ония там в „Примамливи блясъци“, преминах към една по-широка форма, каквато е „В тиха вечер“ или „Крадецът на праскови“. После написах „Повест за една гора“ или преди това, не си спомням, и така постепенно и незабелязано от повестта се озовах пред „Иван Кондарев“. Така че това не е било у мен желание – чакай да напиша роман или да напиша повест. То си стана естествено.[41]

– Една вътрешна потребност просто.

– А колкото за темата, смятам, че анималистичната тема се изчерпа, няма какво да говоря повече. Освен туй трябва да ви кажа, че моето отношение към природата не е същото днес, каквото беше някога. За мене тя е вече нещо изживяно и, бих казал, разбрано. Тя не предизвиква в мен интерес. И сега, като пиша, се мъча да изобразя пейзажа само с две изречения, колкото трябва да го подскажа, докато по-рано една природна картина ме принуждаваше или влечеше да я опиша по-подробно, с повече настроение. Сега ме интересува повече човекът.

– Много интересно.

ЧИТАЛИЯ
БАН - Институт за литература
БИБЛИОТЕК

– Сега не бих могъл да напиша, струва ми се, анималистичен разказ. Най-интересната случка да ми разкажете или необикновено явление в едно животно – няма да ме заинтересува.

– Не буди асоциации.

– Докато по-рано можех да се превъплътя във всяко животно, сега вече не ме интересува подобна тема. Затуй често си мисля, че съм някакъв пътник, който минава край туй, край онуй, и Бог знае къде ще свърша. И сега имам теми за два романа, за разкази, но мъчно се залавям за работа. Винаги се стремя да се изразя по един бърз, икономичен и модерен начин. Такова повествование, каквото по-рано съм писал, днес ме отблъсква. Повече не мога така да пиша, не мога така да разказвам. За мене изкуството е било винаги, предполагам както и у всеки писател, свързано с моя личен живот, с моите лични интереси, с моите лични конфликти. И ако туй нещо в писателя не съществува, говоря за конфликта, който той иска да изобрази в лицето на някого – нищо не става. Всяко художествено произведение се намира в нас, въпросът е само да може да се извади навън, без да се развали или по-точно да се роди навреме, когато е узряло, да не се роди седмаче или мъртво дете.

Друго нещо, как да го изразя. Ако ми рекат, че не съм писател, няма да се разсърдя. Оставам си пак аз, който може да се радва, да гледа, да мисли, да се забавлява. Ако някой вземе да напише например, че моите книги не ги е писал Емилиян Станев, ами ги е писал Иван Илиев, нека бъде Иван Илиев. Налита ме с тая архива, дето жена ми е събрала в един цял шкаф, да запаля печката и да я изгоря. За какво ще се занимавате с тези работи? Ето моите книги. От книгите ми съдете, пишете, отричайте ме, признавайте ме, каквото щете. Няма да ме залъжете с безсмъртие и слава. Не мога да ви обясня защо имам такова отношение. Може би от голяма надменност, гордост, от някакъв особен български нихилизъм?

– Едва ли е само това.

– За никаква слава не държа, особено на тези години. Аз обичам да се смея понякога със сериозни неща. И когато съм в настроение, говоря драстично, с парадокси, защото твърде много съм живял на този свят. Не искам да кажа, че това, което моето въображение ми е подсказвало, съм го написал. Пък и защо е трябвало да го напиша? Но бялата хартия ми е създавала голямо удоволствие: например да се посмея на нещо, на което друг не може да се смее, да хвана някаква тайна. Жена ми казва – ти си най-противоречивият човек. Да, най-противоречивият. Но не мисля, че съм лош. За титли и звания нито съм се борил, нито съм ги чакал. Като че ли за мене литературата е нещо случайно, покрай другото. Макар че толкова нощи ми е отнемала, толкова часове съм се вълнувал и пр.

– Значи не е случайно нещо.

– Но тъй, като че ли е само част от моя живот, но не най-важната. Никога не съм смятал, че за да пише, човек трябва да има специални условия. Има ли в главата, има и на хартията. Писал съм в кухнята на масата с едно глупаво перо. Има ли го, ще излезе, няма ли го, нищо не става, където и да си. Малко смешен изглеждам понякога, но...

– Защо? Напротив, мисля, че е много поучително.

– Изглеждам смешен човек и Радичков, който ме нарисувал като таралеж – има малко право. Никога, когато пиша, не съм мислил за читателите. Аз си правя удоволствието. Това е, както съм казвал, сладка мъка като молитва. Човек има нужда да се пречисти. Като ги разчепквам тия неща и ги проектирам върху някого, освобождавам се от тях. Безсъмнено човек не може да се освободи никога от конфликта в себе си. Там все се ражда по нещичко.

Вече съм на 70 години. И ако съм писал така, както пишат някои от моите колеги, бих имал много книги. Но те не са много – до 12 томчета може да съберете. Не смятам книга онова, в което слагам стари разкази, само онуй,

в което има нови. Толкова – десетина, дванадесет книги най-много с детските.

– Повече са. Имате: „Примамливи блясъци“, „Мечтател“, „Сами“, „Вълчи нощи“...

– А бе, оставете ги тия някои...

– „Делници и празници“, „Дива птица“, „Тежък живот“, „Когато скрежът се топи“, „Януарско гнездо“, „Повест за една гора“, „След лова“. Това са книгите до 1954 година.

– Не съм включил разказите. Може да са и повече, но като ги подберете тъй, както трябва, като отпадне туйонуй, толкова ще останат: 10–12.

Много време съм си пилял в съзерцание. Много обичам да съзерцавам.

– Вие казахте, че когато пишете, не мислите за читателя. А Гьоте в един от разговорите си с Екерман твърди, че който не чака и милион читатели, той не бива да пише!

– Бош-лаф. Птичките за какво пеят? За да ги слушат? Защо пеят птичките?

– Вътрешна потребност.

– Точно така. Гьоте е казал много мъдри неща, но може да има и работи, които се отнасят само за него.

Ние от моето поколение сме жалки хора. Ние нямахме преди всичко нито оная семейна среда, нито оная обществена среда, която да ни приобщи към световната художествена и философска мисъл. Чел, да речем, от Хегел една статия и говори за Хегел. Чел нещо от Гьоте, говори за Гьоте, чел нещо от Маркс и вече го разбрал. Манталитет на еклектици, невежи и как да ги нарека – полуинтелигенти. Какво ще се лъжем.

– Уви, не е лъжа!

– Важното е, че този народ е талантлив, че въпреки туй се създадоха у нас писатели.

– Другарю Станев, споменахте по-горе, че вашето отношение към природата днес не е същото, каквото е било преди години. В какво се състои тази промяна? Може би

за противоречията, които възникват в душата на писателя, т. е. в неговото съзнание, търсите една подходяща обстановка, един фон, за да ги разрешите. И тази обстановка е природата?

– Кой освен един религиозен човек или някакъв религиозен маниак може да свърже вътрешния свят с природата. Какво е природата? – Природата сама по себе си представлява прекрасна лъжа. Както казах, тя вдъхва впечатлението, че всичко е мъдро, спокойно, обещава доброта, блаженство, даже безсмъртие. А фактически в нея се извършва нещо чудовищно. В този момент някаква граблива птица изяжда гълъб. Долу в земята се извършват същите тези процеси. Тя непрекъснато се самоексплоатира. В живота има три неща, които са страшни и никой няма да ги промени. Първо, неравенството. Две листа не си приличат. Природата не търпи никакво равенство. Второто – експлоатацията. За да се нахраните, трябва да експлоатирате нещо. Третото е убийството, което се налага от обстоятелството, че не може да изядете кокошката жива, както прави лисицата. Трябва да я убиете. Ето с тези три неща са се занимавали социалните учения и религии. Всичко, което става на земята и което в човека напира като стремеж за безсмъртие, за добро, за нравственост, как да го съчетаем с природните закони? Или земята е създадена от сатаната? Един конфликт, който вече не прави впечатление даже. Е добре, трябва ли да отделим човека и човешкия свят като нещо безсъмнено по-висше, отколкото тази природа, и да заживеем само в него? Възможно ли е? Създавайки своите култове, своите митове, своята култура, човекът е вършил тъкмо туй. Той се е отделял от природата, унищожавал я, а същевременно това нещо го е въздигало, цивилизовало го. Представете си какви сложни отношения...

Истинската литература, истинското изкуство започва от душевните кладенци, в които са се опитвали да влязат хора като Кант, като Хегел, като Лайбниц, като Ницше,

като Маркс, както и религиозните гении. Там е изворът на голямото изкуство. А то изисква, както ви казах вчера, големи душевни сили. Затуй някои хора на изкуството се самоубиват, други полудяват. Трети пък искат да станат светци като Толстой.

– Ако човек чете вашите разкази за природата, на пръв поглед му се струва, че в тях няма никакъв хуманизъм, никакво състрадание...

– Не!

– Няма такова нещо?

– Има красота.

– Но жестока красота.

– Е, да! Красотата винаги е жестоко нещо. Да не мислите, че красотата не е жестока? Етиката е свързана с естетиката и тук се получават неразрешими въпроси. Не знам, но именно защото не знам може би, живея. Ако знам, не знам дали ще живея! Казвал съм си – слагай граници на мисълта си. Нататък не може повече да минеш.

– Там става страшно.

– Слагай си съзнателно границите. Скот Рейнолдс иска да се върне към сетивата си и казва: „Световният океан е изпълнен и с чувства."

– Хубаво казано!

– А който не може да се върне, в него живее демонът...

– На познанието.

– И у нас, писателите, има, разбира се, подобни конфликти, но ние поне сме емоционален народ, нямаме това мислене с понятия, каквото имат учените. А с чисти понятия никой не може да мисли, само Бог, ако съществува.

– Другарю Станев, извинете ме, че ще трябва да се отклоним от философската проблематика, която е тъй интересна, и да се приземим. Как се породи у вас мисълта да напишете „Крадецът на праскови"?

– „Крадецът на праскови" като замисъл се появи доста рано, още в 36-а година. Един ден, като се разхождах, почнах да размишлявам върху моите спомени от война-

та. Бях се срещнал с мой връстник и разговаряхме с него какво сме изживели като деца през 1915–1920 година. И аз си спомних за пленниците, за Марино поле с купите сено и слама, за тези нещастници, които патрулите прекарваха през лозята. Спомних си как един ден ги видях като пъстро стадо от хора, което мирише на пикоч. Спомних си как веднаж като дете отидох с баща си на гости у един полковник. Този полковник беше женен и имаше някакъв син. За сина нищо не си спомням, но за жена му си спомням. Тя беше със синя рокля. И тази жена със синя рокля, чието лице ясно не помня, беше неземно хубава за мен, много красива. Тя се натрапи в паметта ми. Близо до нашето лозе имаше друг полковник, който притежаваше едно място, цялото обрасло с храсти. Беше малко див, свадлив. С малко котешки, прилепнали уши, с алаброс. По някакъв начин образът на този полковник и синята дама се свързаха. Аз си спомних как през евакуацията отидох в Търново да видя нашето лозе, което вече не съществуваше. Спомних си тия лета, когато видях жар-птица, тъжната красота на опустелия от войната град. Всичкото това се свърза и един ден, беше през зимата, седнах...

– 1937 година?

– Трийсет и шеста година замислих тая работа, но не започнах да я пиша. Едва през 1948 година, след като бях написал други книги, сюжетът се възвърна вече стройно, с фабулата му, с всичкото му. Седнах на масата с шапка, балтон и ботуши, защото нямах отопление...

– В София?

– Да, в София го написах. След това „В тиха вечер“. През време на евакуацията бях в провинцията. И там видях един убит партизанин. Беше як мъж. После чух една история, някой ми разказа как избягал от полицията. И тук не мога да ви кажа и не помня с какви други елементи се съчета. Видях този мой герой, как влиза в градчето, как яде мекици, как го улавят, как го затварят в паянтовото здание, всичките тези истории.

В „Антихрист“ се върнах към моя душевен живот от дете, като го пренесох в онуй време. В тази книга, мисля, че съм нарисувал душевните етапи, през които съм минал, с отрицанието към Бог, към Христос, към църква, с всичките ми съмнения. Ето, тъй се роди тази книжка.

– Но все пак какъв беше конкретният повод? Някакъв външен повод?

– Конкретният повод? Запознаването ми със старобългарската книжнина. Чрез нея изникна Теофил. И този Тефил съм аз. Дойде от мен, отвътре.

– Значи от детството всъщност...

– Тя е най-автобиографичната ми книга, въпреки че там съм монах от XIV столетие. В Търново обичам да съзерцавам развалините, понеже от дете съм ходил по тия криви улички, да възстановявам във въображението си стария град.

– Исках да ви попитам: когато противопоставяте Теофил на Патриарх Евтимий, т. е. духа на рационалното, мисля, че има една неточност по отношение на вашето обобщение за духа. Всъщност Евтимий е представител на духа, обаче на един каноничен, на един догматичен дух. Теофил също е представител на духа...

– И той е представител...

– Но на един дух, който, бих казал, е по-актуалният дух за епохата. Теофил не е ограничен от каноните, нито от догматиката на Църквата.

– Да, той е духът, който отрицава, защото търси.

– Но всяка вяра вече предполага догми. А всяка догма е отрицание на живота. И това е истинският смисъл, бих казал, коренът на конфликта между Теофил и Евтимий. Защото съществува и една друга линия, по която те конфликтуват. Това е вече историческата линия. Теофил е ренесансовият човек, човекът, който има усет за бъдещето на своя народ и за развитието на историята. По тази линия върви другият конфликт. И този конфликт между Евтимий и Теофил е незбежен. От една страна, чисто поз-

навателната, философската страна, защото те са представители на две различни школи, а, от другата, това е историческата повеля на епохата. Теофил е по-близо до историческата потребност, отколкото Евтимий.

– Какво би станало, ако Теофил беше повярвал в таворската светлина? Той не повярва и това е неговото нещастие. Това е нещастието му и затуй трябваше да повярва в народа.

– И неговото предимство, между другото.

– Може и тъй да се каже. То е предимство, но... аз съм ги поставил, но не съм ги задълбочил тези въпроси. Евтимий е също велик дух, макар и фанатик в своята вяра. Помните ли какво му казва: „Вече не ядеш хляб от нашата трапеза... Антихрист си ти.“ Безсъмнено Патриарх Евтимий е фанатично вярващ в един нереален свят, наречен „Горен Ерусалим“. Той нарича смъртта „оная, с милостивите ръце“. Най-характерното за човешкото развитие е съпротивата. В основата на всяка съпротива и всяка революция лежи един мит. Без мит човечеството не е живяло и няма да живее. Теофил се хваща о народа, защото се отказа от Бога и отрече онзи свят. Той нямаше друг изход.

– Не съм съгласен с вас: не защото Теофил няма друг изход се хваща в народа, а по причини, много по-сложни и дълбоки.

– В какво вярва този Теофил? Само в народа ли? Спомнете си думите, които изрича, преди да убие пияния турчин.

ТРЕТИ РАЗГОВОР

27.V.1975 г. – Бояна

– Вчера, другарю Станев, ние се заловихме с една не особено приятна, но необходима задача. Ето защо сега ви моля да продължим.

– Добре, казвайте.

– Искам с ваша помощ да направим кратка биография на книгите ви. За „Примамливи блясъци“ вече говорихме. Следващата ви книга е „Мечтател“. Може би сте я забравили, аз ще ви напомня нейното съдържание. Тя има само три разказа – „Летовници“, „Мечтател“ и „Пролетни стремежи“.

– Така. Това е една книга, в която е прибавен един нов разказ, „Мечтател“, другото го има в „Примамливи блясъци“.

– Как стана издаването на тая книга? Има ли нещо по-специално?

– Не. Тогава имаше лотария. Писателският съюз направи лотария. Издадоха тази книжчица, за да могат да я пласират чрез лотария.

– Следващата ви книга „Сами“ излиза през 1940 година. Тук вече има доста много нови разкази.

– Точно тъй.

– „Тежък живот“, „През зимата“, „Разходка“, „Несполука“, „Сърна“, „Сами“, „На далечен път“, „Мечта“, „Измама“ и „Годеж“.

– Една книга, в която влизат почти всички анималистични разкази, написани до него време от мен, заедно с няколко нови разказа.

– Това по ваша инициатива ли е?

– По инициатива на „Хемус“.

– А, значи вече договорът е почнал да работи.

– Договорът е почнал да работи.

– Имате една книга „Последна борба“.

– Това е един разказ и не знам защо се пише книга. Печатан е във в. „Работническо дело“ и който аз не съм слагал никъде.

– През 1943 година излиза сборникът с разкази „Вълчи нощи“. Той има две издания – 43-а и 47-а година.

– Да, точно така. Тук са събрани най-хубавите ми анималистични разкази.

– Между тях са включени и някои нови.

– Е, да.

– И струва ми се, че това са „Гарвани“, „След лова“, „Рис“ и др.

– Така.

– Тук вече се появява и „Смъртта на една птица“. Също тук е и разказът „Орли“.

– Да, написан тогава.

– Има ли нещо по-специално около тая книга?

– Нищо особено. Аз реших, че трябва да издам тези свои анималистични разкази в един том, за да ги отделя от другите.

– Значи във „Вълчи нощи“ е вашият подбор на разказите за животните.

– Да.

– И ако евентуално някога се прави едно ново издание, то трябва да се вземе за образец.

– Точно тъй. По туй издание ще трябва да се направи, като се прибави и друг един разказ, да речем „Козелът“, който не влиза.

– Сега идва ред на „Делници и празници“, според мен една от най-интересните ви книги.

– А, щом я цените тъй, изправяте ме пред недоумение. Аз не я ценя тъй високо, защото в нея има разкази от „Примамливи блясъци“ и нови, разбира се.

– Има нови разкази, но в „Делници и празници“ според мене (изключвам разказите от „Примамливи блясъци“) се съдържат творби, в които са заложени проблеми, които по-късно разработвате например във „В тиха вечер“, „Крадецът на праскови“ и по-специално в „Иван Кондарев“.

– Може би? Щом ги виждате. Там има един разказ „Годеж“, който наистина е интересен, защото е свързан с последния ми разказ, който ще излезе сега в „Пламък“.[42]

– Има една приемственост.

– Е, да. Не може да бъде и иначе.

– Всъщност продължавате една традиция в нашата белетристика от 30-те години на градския разказ. Повече от тези разкази са из живота на еснафа, чиновниците, но едновременно с това има едно предчувствие за новото, което настъпва. Очевидно разказите са писани преди Девети септември.

– Да.

– Но книгата излиза през 1945 година. По ваша инициатива навярно?

– Издаде я „Хемус“.

– На следващата година се появява „Дива птица“.

– А, това е повест за една дива птица. Наградена е от Министерството на просветата навремето. Тя излезе по-късно с илюстрации на Ангелушев.

– Включен е обаче и още един разказ...

– Разказът „Фокер“ и „Чернишка“.

– Не, само „Фокер“. Само два разказа са. Това е малка книжка.

– А, само два разказа са. Да. После съм прибавил при другото издание, което Ангелушев илюстрира, „Чернишка“, повест за една лисица.

– Нещо по-специално за тая книжка?

– Нищо. Това са остатъци от моите анималистични занимания.

– Може ли да се каже, че тук вече те приключват?

– Може да се каже така.

– Може, но в „Тежък живот“ от 1948 година отново четем анималистични творби.

– Това са събрани стари разкази. Издание на „Народна просвета“. Тогава издателствата търсеха книги. Поискаха и аз им дадох.

– През 1950 година се появява вече вашата повест „Когато скрежът се топи“. Какво бихте казали за тая повест?

– Издаде я „Медицина и физкултура“. През 1944–1945 година живях в планината с един наистина интересен човек, който беше скитал по целия свят като моряк, американски гражданин. Получаваше американска пенсия, но през време на войната отказа да изпълни нареждането на Съединените щати да отиде комендант на някакво островче, остана в града и аз го вземах горе да работи като ловен надзирател.

– Българин ли беше този човек?

– Българин. Така че тя е плод на моя живот в планината с този човек.

– Как се казваше той?

– Михаил Палиев се казваше. Аз отидох като извънреден пратеник на Ловно-рибарския съюз за възстановяване на стопанството „Буковец“.

– Къде е това „Буковец“?

– В Еленския балкан. Стопанство, което започваше от Твърдишкия проход и свършваше при Хаинбоаз, около 240 хиляди декара гори.

– Много интересна повест. С голямо удоволствие се чете. Много поетична. Всъщност нищо съществено не става там като сюжет, нали?

– Това е моето единствено хумористично произведение.

– Вярно, че имаше такива моменти. Но за мен повестта е преди всичко лирична, с много усет към красивото в природата. Странно е, че не е излизала след това тази повест. Поне аз не съм я срещнал по-късно.

– В последното избрано издание на „Български писател“ е включена.[43]

– Правилно! Сега толкова се говори за тъй наречените „циклични разкази“, „циклична повест“, нещо, което вие издавате още през 1950 година. Подобна е композицията и на „Януарско гнездо“ (1953). В нея отделните късове са обединени не толкова фабулно, колкото от общата тема.

– Да. Но такива циклични творби има у Йовков и у други писатели.

– През 1955 година издавате роман за юноши – „Повест за една гора“.

– Да, да. Нея написах в 1946 година. Пак от моите впечатления и изживявания в планината. За юноши.

– Но вече сте слезли от стопанството.

– А, разбира се, разбира се. Тогава бях вече от страна на нашия Съюз утвърден като детски писател. Не мога да понасям подобни квалификации. Няма детски писатели – има писатели. На един му се отдава да разбира децата, втори – конете, трети – звездите, четвърти – еди-какво. Хората са най-различни, но в края на краищата писателят е един.

– Това е цялата работа, дали е писател, или не е писател. Навремето Пабло Неруда, когато посети България, имаше една среща в Съюза на журналистите. Един го попита какво е неговото мнение за модернизма. Неруда му отговори така: „Вижте какво, според мен или има изкуство, или няма.“

– Изкуството е нещо цяло и съпътства живота на човека.

– Предполагам, че „Януарско гнездо“ е действително последната ви книга, която е свързана с животните и с природата. Може би наистина последна е „След лова“. Тя има две издания – 1954 и 1956 година.

– Мисля, че „След лова“ е издание на Ловно-рибарския съюз. Не съм я аз издавал, в смисъл не съм я предла-

гал, но тогава се наложи такова четиво. Ако не греша, така е.

– Вътре обаче има разкази, които не са пуснати другаде.

– Възможно е.

– Тук е „Стар заек с големи уши", „На еленовия гръб" и др.

– А, това са фактически глави от книгата „Когато скрежът се топи". Оттам е взето всичко.

– Очевидно е така. Ние вече говорихме за „В тиха вечер". Вие разказахте историята на тая повест. За „Крадецът на праскови" също разговаряхме. Стигнахме до творческата предистория на първия ви роман „Иван Кондарев".

– Вие познавате тези събития, които тласнаха много писатели към размисъл, известни ви са силите, които действаха у нас тогава – прогресивни, реакционни, довели нашето общество до въстание, до една революция, както я наричаме, Девети септември. Фактически това беше главната причина, поводът, бих казал, който ориентира много писатели към миналото, за да могат да си изяснят в края на краищата Деветосептемврийската революция.[44]

Повод за романа беше един никакъв спомен. Веднъж мой приятел ме заведе в къщата на друг приятел, за да видим неговата млада жена. По стълбата слезе хубава жена, която се запозна с нас. Но аз си представих тази жена, Бог знае защо, че тя не слиза през деня, а слиза в някаква лунна вечер, когато сенките на дърветата са много редки, при ранна пролет, и тя така слиза надолу, а в очите ѝ се е отразила звездната светлина, когато се показва на открито. Фактически това беше еленски спомен. След това не бих могъл да ви кажа, защото не си спомням как се заплете тази история. Аз си спомних тогава за тия комунисти и анархисти, които познавах и бях виждал в Търново, ония, които бях виждал в Елена, за един мой учител Грънчаров, загинал през събитията. Спомних си за моя живот в гра-

да, за хората, които познавам, обществените сили, различните обществени слоеве, смесих го с Нова Загора и малко с Търново и направих град К. Историята тръгна. Обаче, когато я пишех, оказа се, че трябва много работи да проверявам, трябва да изслушвам разказите на съвременници, да чета разни книги, които тогава почнаха да излизат. Те не излизаха веднага, излизаха през течение на тези години, когато писах романа. Дори и някои документи преглеждах. Така стана.

– А тази жена, този конкретен...?

– Не, тя не влезе вътре. Тя беше само един удар, един тон...

– Това е нещо като електрическата искра, която възпламени избухливата смес.

– Да, един тон, един поетичен тон на онова време, в което се пееха и известни песни, което имаше своята особена атмосфера. Използвал съм много местности край Елена, Търново, Нова Загора. Трябваше към туй градче да прибавя гара, за да го направя въобще по-голямо, защото Елена беше тогава малко градче с 1200 жители.

– А, наистина съвсем малко.

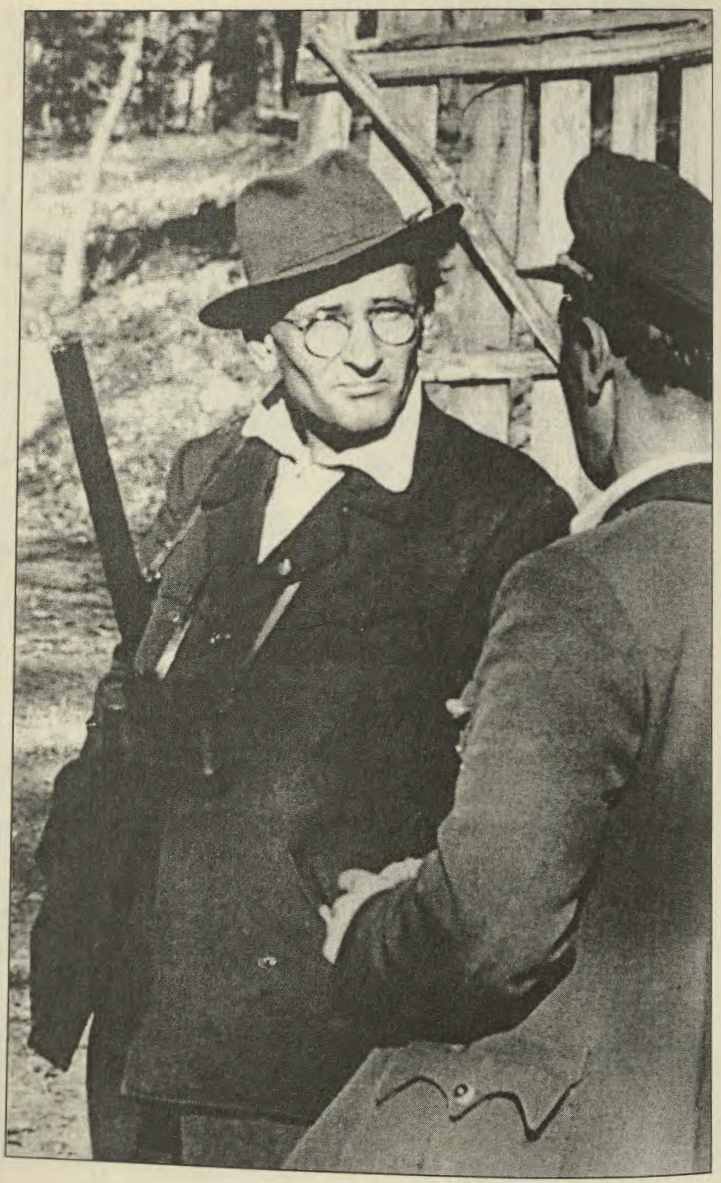
– Тогава почнах да търся ярки и типични представители на известен обществен слой у нас. Да речем, Анастаси. Анастаси го създадох от спомени за анархисти от Варуша. Но образът на Анастаси възникна от една гръцка песен. Една вечер слушах по радиото някаква гръцка песен „Анастаси, Анастаси, Анастаси“ и видях този Анастаси убит и завит с един стражарски шинел. И някаква шивачка вдига пердето, той е бил неин приятел и любовник. Оттук се роди образът на Анастаси.

– Четох едно ваше интервю,[45] в което журналистът казва: „Знам, че вие държите на бюрото си фотографията на Иван Кондарев.“

– Да, това е вярно. И някой задигна тая фотография за съжаление. Това фактически беше портрет на Мазнев, известен анархист от Дебелец, който навремето извърши много „ексове“.

Ловецът Емилиян Станев

Ловна снимка на Емилиян Станев

– Експроприации?

– Експроприации, ограбваше търговци, раздаваше парите на бедните, тъй се говореше, да си „купят волове“ и пр. Учител. Изключително силна личност, който по-късно е умрял в Александровската болница от туберкулоза, без да подозират, че това е търсеният от властта анархист. Някакъв лекар, също анархист, го е скрил. Помогна ми много в тия работи и Георги Жечев, защото много работи ми разправи.

– Преводачът от руски?

– Да, преводачът от руски. Той, както ви е известно, познаваше всичките тези хора навремето. От негови разкази, от други такива, прочетени във вестниците произшествия и хроники създадох тези хора. За целия този персонаж не е взет някакъв прототип, който да речем, съм виждал в Елена. А вземам човек, за когото почти нищо особено не зная, но към чиято външност прибавям едно вътрешно съдържание от мен. Защото да се направи един герой в литературата не стига един жив човек. Трябва да се прибави нещо от автора.

– Понеже споменахте за прототип. Може ли да се каже, че прототипът ви е необходим просто за да уточните някакви подробности, детайли във външния образ на героя?[46]

– Точно тъй.

– След като предварително имате съдържанието на тоя герой. Той е ясен, нали?

– Разбира се.

– Просто трябва една плът, дето се казва, един жив човешки образ.

– Трябва ми физиономия, за да я наситя с вътрешно съдържание. Но заедно с това и човек, който безсъмнено е представител на известен обществен слой.

– Да. А образът на Кондарев?

– Образът на Кондарев е този: външните черти на анархиста Мазнев, който също е бил учител като Иван. И цялото останало съдържание е от мен.

– Колю Рачика?

– Един писател струва толкоз, колкото герои може да създаде, един артист толкоз, колкото роли може да изиграе, да се превъплъти в тях. И ако има в Иван Кондарев една суровост, тази суровост я има и в мен.

– Има я.

– Те ме обвиняваха, че Иван Кондарев е много студен, бездушен, че е лишен от тесняшката романтика. Да има да вземат. Аз познавах тези хора, които се върнаха от фронта, отишли, както пиша в романа си, „с пенчославейковските идеали" и се върнаха бити от Круповата артилерия. И много от техните романтични мечтания бяха вече пратени по дяволите. Те искаха борба.

– Те не познават историята, не са чели Иван Мешеков.

– Иван Мешеков написа произведение,[47] което трябва да кажа, че доста ми помогна. Неговите разбирания и виждания напълно отговаряха на моите наблюдения и впечатления от тези хора.

– Независимо един от друг двама съвременници стигат до едни и същи изводи и наблюдения за поколението. Това е всъщност една проверка на изводите и впечатленията.

– Това е поколението, което обърна гръб и се отрече от тези идеалистични пенчославейковски ценности. Това бяха хора, които се върнаха от фронта въшлясали и озлобени. Те напълниха клубовете на Комунистическата партия и влязоха в конфликт и с Дядо Благоев. Докато Дядо Благоев казваше: „Сега си разотидете мирно по домовете", те не искаха да чуят подобни работи. Много от тях несъмнено бяха еклектици, не познаваха добре марксизма. Но те имаха онези заряди, които носеха руските революционни маси след катастрофата. Защото една революция може да стане, когато масите са озлобени. Ако Николай беше сключил мир с немците и беше прибрал оръжието, революцията щеше да дойде по други пътища и може би по-късно.

Тази суровост, която Иван Кондарев има, това е отмъщение за неговата наивност по-рано. Вярвал толкова страстно в някакъв идеал, той го отрича и не само го отрича, ами го и осмива.

– Другарю Станев, Иван Кондарев е централен образ в романа. Не омаловажавам останалите образи, но все пак той, според мен, е носител на вашата хипотеза за историческата съдба на българския народ от този период, за това историческо събитие. Как бихте формулирали същността на тоя образ, на тази идея за историческата съдба на българския народ?

– Вие ми задавате въпрос, по който аз трябва да помисля. Но защо виждате в Иван Кондарев човека, който представлява историческата съдба на народа?

– Не. Аз смятам, че чрез Кондарев разсъждавате върху историческата съдба на българския народ.

– Аз разсъждавам върху историческата съдба на българския народ и чрез Христакиев.

– Вярно е, но Кондарев е положителната теза на автора.

– Това е оная постоянна съпротива в нашия народ, която започва още от времето на богомилите. Аз си обяснявам и то, разбира се, е приемливо, историята ще го докаже, че нашият народ през цялото си съществование непрекъснато се е съпротивлявал и е хабил огромна част от своите сили именно в съпротива, не в творчество. Такова е и богомилското движение. А колкото за Иван, той е полуинтелигент в известен смисъл: много работи не вижда, не осъзнава. Той не е подкован марксист, както се казва. Но е представител на революционните маси, на революционните стремежи на нашия народ, които на Девети септември бяха осъществени. И сега на нас ни предстои да творим, да станем малка по-консервативни, защото се отнася до запазване на известни ценности, да разберем известни поуки. Иван Кондарев разбира, че масите правят историята. Той осъществява като Българската комунис-

тическа партия всичките онези бунтарски стремежи на нашия народ, цялата му съпротива, завършили с победа на Девети септември 1944 г., с помощта, разбира се, на Съветската армия. Това е според мене Иван Кондарев.

– Считате ли, че българинът като нация е склонен към отрицанието, затова той дава повече революционери от световен мащаб в своята история. Да кажем, един Ботев, един Благоев, един Георги Димитров. Историческата съдба на българския народ, принуден непрекъснато да се защищава от нападения, от врагове, е непрестанно да се съпротивлява. С течение на векове този исторически опит на отрицание, на унищожение се е натрупвал и резултатите са налице.

– Всяка една борба предполага саможертва. А всяка една саможертва предполага и унищожение. Недейте забравя, че имам една сцена, когато Балчев отива да разстрелва селяните. И те си подпасват поясите и казват: „Хайде да умрем.“ Туй е страшно нещо. То го има в нашия народ. В Априлското въстание можете да го видите.

– В Априлското въстание да.

– В българина е останало все пак едно чувство, какво да го нарека, един стремеж към отрицание. Ненапразно Чудомир казва, че пред Паметника на народите в Лайпциг се изстъпили двама българи и единият рекъл: „Четири килограма динамит му стигат.“ Виждате ли?

– Да, така е. През 1962 година аз идвах при вас. Тогава пишехте още „Иван Кондарев“ и развихте тази мисъл. Тя ми направи много силно впечатление и когато отново се върнах към романа, аз действително си обясних много неща именно чрез нея. Това е вярно наблюдение, според мен, върху нашата национална психология.

– Това е нихилизъм фактически. Оттам се е създал този наш нихилизъм. Той иде и от постоянното отрицание на всичко чуждо, на всичко, което ни е притеснявало, защото българинът има угнетена, потисната душа.

– Един инстинкт за самосъхранение.

– Разбира се, цялата ни история, като я вземете след падането на България под турско робство, е усилие за самосъхранение на народа ни.[48]

– От гръцкото робство още!

– Ние се съпротивляваме срещу Византия, срещу всичко, което тя носи. Съпротивляваме се срещу византийското православие с богомилството чрез онези феодали, които се отцепват от централната власт и по-нататък гинат. Това са явления, които нашите историци още не са ги уяснили. Бих казал, ние нямаме философия на историята.

– Вие казвате, че в хода на самата работа първоначалният замисъл много се променя. Появяват се нови моменти и той се усложнява. Бихте ли могли да посочите кои основни моменти се промениха в първоначалния ви замисъл?

– Промениха се известни ситуации или по-точно отказах се от известни сцени, от известни глави на романа, които ми се сториха излишни. Но иначе романът си потече непосредствено и с нищо не се измени неговият основен замисъл.

– Значи отклоненията от първоначално замисленото дойдоха само по отношение на синтетичността в изложението.

– Именно. Някои нови глави написах, не толкова много, а от други се отказах. По-късно съкратих към 120 страници в последното издание на романа. Фактически 120 страници измъкнах било като езикови плевели, било като малки епизодчета, за които не си спомням сега кои са.[49]

– В изданието на „Български писател“?

– То е с едни отвратителни корици.

– Е, същото!

– Да, да. На обложката има един, който държи реч или нещо друго.

– А, да!

– Това е последното издание, фактически този роман има две издания, но станаха три, тъй като аз го пущах на

части. Най-напред първите две части, после третата част, а после пък отделно четвъртата част. А после ги сбрах и излязоха наведнъж. И след туй излязоха още веднъж.

– Нещо по-особено около романа, другарю Станев, да кажем, някои трудности, които сте срещали и е трябвало да преодолявате.

– А, имаше много затруднения. Неведнъж съм се изправял пред такива моменти, когато съм се колебаел как да продължа. Доста глави съм преписвал и, както казах, някои съм ги изхвърлил. Затрудненията главно идваха от обстоятелството, че много неща трябваше да ги проверявам. Чета, да речем, спомените на някого. Не са верни. Той ги писал човекът, като вложил вътре много от своето въображение, разказва за работи, несъществуващи, неверни и сами по себе си психологически невъзможни или невъзможни поради ситуацията, в която той ги поставя. Затуй го чета, хвърлям го, но взема от него нещо, което е вярно. Това са били най-големите затруднения. Писах го много години и по тези причини, и защото, както ви казах и по-рано, не пиша всякога. Нямам ли настроение, не пиша. И понякога не съм писал цял месец. Занимавал съм се с други работи. През това време, струва ми се, написах няколко разказчета, не помня точно какво.

– Вярно, това са 14 години всъщност.

– Да, написах детски книги, някаква детска книга. Май че „Чернишка“ написах тогава.

– Какво според вас трябва да бъде съотношението между фактическа и творческа достоверност? Ето, макар да не пишете исторически роман, „Иван Кондарев“ за мен...

– Да.

– Не е документална проза за септемврийските събития и въпреки това четете спомени на очевидци и на съвременници. Даже предявявате към тях изискване за истинност. Онези, които смятате, че не са верни, ги отхвърляте. В последна сметка, след като не пишете историчес-

ки роман, има ли решаващо значение, дали то е вярно, дали е документално точно?

– Аз вземах от тези книги, от тези материали всичко, каквото ми трябва. Например чета как въстанието е преминало в еди-коя част на България или в конкретно село, град. И там има някаква ситуацийка, някакъв епизод, който, ако мога да го свържа с моето повествование, използвам го. Ако ми допадне – добре, иначе го отхвърлям. Нали ме разбирате?

– Да, разбирам ви. Но понеже сам казахте, че ако са неверни, ги отхвърляте...

– Аз вземам онова, което може да послужи за по-голяма достоверност, което може да послужи за по-задълбочена психологическа достоверност. Онова, което е вън от моя герой, вън от моя замисъл и моята цел, го махам. Така съм ги използвал тези спомени.

– Но не сте държали непременно да бъдат исторически и документално точни.

– А не, не. Нищо автентично в края на краищата няма там. Автентично е само времето.

– Само времето и събитията.

– И въстанието.

По този повод искам да ви попитам за епизода с пътуването на цар Борис до това градче. Много силно впечатление ми направи, когато го четох. Имахте ли някаква предварителна, документална подготовка за тази сцена?

– Да, аз съм разпитвал секретаря на цар Борис, най-младия Балан. Разпитвал съм и други хора. Сам съм виждал навремето Борис. Пък колкото за туй, да е идвал в това градче... може би е идвал, но аз не съм бил там, нямам никакви впечатления или по-скоро спомени. Интересуваше ме душевният образ на този човек. Както ви е известно, той се опита да се скрие зад Девети юни, като хвърли цялата отговорност за туй събитие върху военните и тъй наречения Сговор. Димо Казасов изнесе тия факти във „В тъмнините на заговора“[50], от която също съм се ползвал.

– Ползвали сте се. Но имате ли лични впечатления от Борис?

– От Борис не.

– Не сте го виждали?

– Виждал съм го. Един ден минавах през бул. „Руски“, там, където е паметникът на Димитър Петков, и четях един белогвардейски вестник, който се издаваше в Париж. Във вестника пишеха за Горгулов, белогвардеец, извършил атентат над Барту. Тогава такова движение по улиците нямаше. Чувам спирачки изскърцаха зад мене и някой казва: „Много сте се замислили.“ Нещо такова, далдисали един вид. Той не го каза така, не помня думата точно. Аз казах: „Трябва да се мисли.“ Обърнах се, гледам Борис си кара колата. Видях му лицето. Това е.

– И това ви беше достатъчно да го нарисувате!

– Видях такова бледо лице с този нос, тези синкави очи.

– Значи всичко останало е въображение.

– Всеки писател трябва да бъде реставратор. Той би трябвало като археолог, намери ли нещо, от него да реставрира останалото. От една кост на мамута, целия мамут. Особено за историческите романи това е главно.

– Още един въпрос. Как намерихте името на Иван Кондарев?

– Един ден жена ми каза, че имало едни кондаревци в България.

– Има един професор Кондарев.

– От когото аз после получих писмо. Иван Кондарев – така ми легна това име, както легна Емилиян Станев, когато календарът беше в ръцете ми. Аз винаги съм държал за имената, защото едно име прилича на някого, а на другиго не прилича.

– Но това е нещо, което човек само го усеща и не може да го обясни. Нали?

– Не, не. Не бих могъл да го обясня, разбира се.

– Защото и Йовков в разговора си с Казанджиев специално обръща внимание върху имената на героите.[51] Той казва, че един писател може да се познае по това, какви имена слага на героите си.

– Да, да, безсъмнено.

– Когато романът започна да излиза на части, спомням си, че критиката ви упрекна в идеализиране на някои герои и по-специално на представителите на военните.

– Да, имаше подобни упреци. Но се забравяше, че такива запасни офицери бяха минали през войната, т. е. те бяха кадрови офицери, какъвто е Иван Минков, на Светослав Минков брат му, Марко Фридман. Това са интересни образи, които са толкова трагични, колкото е трагично времето, в което този народ живя, и колкото са трагични катастрофите, които го сполетяха. Не може така да се гледа. Каква социологична мисъл бихме имали ние, ако не се вгледаме задълбочено в тях? Как може да обръщаме гръб на такива явления?

– Не само Корфонозов, но според мене и други образи в романа критиката тогава не успя да оцени. Макар че общите оценки бяха много положителни...

– Оценките са си оценки. Това да, но една критика не е само оценка, а тя е светлина. Да хвърлите светлина върху едно произведение.

– И не само за читателите. Аз смятам, че тя би трябвало да хвърли светлина, която би била полезна и за самия автор.

– Разбира се, разбира се. Биха могли да ми помогнат много, още когато печатах първите части. Но според мен тази критика беше много повърхностна. „Иван Кондарев“ не е само роман за победата на Девети септември, една прелюдия към туй голямо събитие. „Иван Кондарев“ е и роман за нещастието на българския народ. Ето защо сега, след като победата е извоювана, не ни остава нищо друго, освен да създаваме, да творим, да опазваме духовните си

ценности, своите традиции, да станем малко по-консервативни в добрия смисъл на тази дума.

– Консервативни в смисъл да се отнасяме с повече пиетет към традициите.

– Да, разбира се.

– В едно интервю, когато романът не беше още завършен, вие обърнахте специално внимание върху образа на Колю Рачика.

– Ами че той е от туй поколение, което се луташе, което не можеше да приеме едното и другото. Затуй Колю е анархист, но като гледа какво вършат анархистите, не може да ги приеме. От друга страна, той е поет и не е предубеден. Това е поколение, което плащаше данък, разбира се, на литературните идеи на Запада, на западния декаданс, на Пшибишевски, на Ницше...

– На Хамсун...

– Поколение, което също се бореше, което също протестираше, синове на тъй наречените еснафи. Тази дума „еснафи" не мога да я понасям, защото смятам, че нашият еснаф се отъждествява с руския мещанин. Преди Освобождението нашият еснаф работеше и търгуваше, беше прогресивен и революционен. Нашето еснафство се разложи, когато изгуби пазарите си в Турция. Един еснаф, като се разложи, както всеки човек, става циничен. Но преди туй еснафството беше творческа сила. То помогна в църковните борби, то създаде учители, то създаде интелигенция и тая интелигенция почна да го отрича, да го подиграва. Е, на какво прилича? Какво, кое ще уважаваме? Аз се съмнявам в тази наша „прогресивност". Тя ми прилича на отрицание, отрича това, с което трябва да се хвали. Как ще творим, каква приемственост ще имаме? Т. е. каква култура, ако нямаме приемственост. Ами че ще уважаваш нещо, да можеш да го облагородиш, да го направиш по-добро, по-чисто, по-висше да го създадеш. Нашият народ днес е изправен пред необходимостта да създаде своя културна основа. И тя не може да се различава

от общата култура на човечеството, но все пак култура с българските представи за добро, за красота, с всичките ни традиции, с всичките ни хубави духовни качества, които имаме, които трябва да облагородяваме.

– Да, да.

– Аз мисля, че за романа много още може да се каже. Който го изследва, трябва фактически да изследва нашето общество от него време и доколко аз съм го отразил вярно, обществените сили, които действат тогава.

– Всъщност, другарю Станев, как смятате, би ли могло тогава въстанието да победи?

– Не. БКП се бореше тогава кой да привлече селските маси. Между комунисти и земеделци съществуваха лоши отношения. Чрез Янков съм засегнал тия отношения и настроения.

– Но в една историческа перспектива въстанието получава очевидно смисъл.

– Да, да.

– То е една генерална репетиция...

– Другарят Живков много правилно оцени книгата на времето и даже каза на онези, които ме обвиняваха, че аз съм лишил Иван Кондарев от известна романтика и че съм бил рисувал тесняците малко смешни: „Емилиян Станев много правилно ги е нарисувал."

– Да. Действително романът остана недооценен от нашата критика.

– Не че е недооценен. Той е оценен.

– Не става въпрос за положителните оценки, за наградите и т. н.

– В този роман не свети лампа, която би трябвало да осветли въпроси и проблеми, макар отнасящи се за миналото, но все пак имащи значение за нашата нова история, за цялото ни революционно и партийно движение. Историята на партията я има там малко. Аз не мога да кажа, че съм нарисувал всичко. В лицето на един Янков, на един Кондарев се крият големите конфликти на партията по

него време, между новото поколение, което дойде от фронта много по-революционно, и онези, които бяха ортодоксални.

– ... и сектанти.

– Да.

– И не само за историята на партията. Според мене романът дава възможност и за една хипотеза върху националната и историческата съдба на българския народ.

– И характеристика.

– Книгата постави тези кардинални проблеми за нашата нация и ги конкретизира до рамките на едно историческо събитие, каквото е Септемврийското въстание. Освен това след романите на Антон Страшимиров, Крум Велков и Георги Караславов малко бяха другите опити в нашата литература за художествено пресъздаване на Септемврийското въстание от 1923 година.

– Има там доста интересни, струва ми се, въпросчета, които могат да бъдат обект на по-задълбочено разглеждане. Вземете един Нешков. Селският комунист Нешков, който дори не се нарича комунист, а се пита как да се снади с чуждото.

– Ако сега бихте се захванали със същата тема, по същия начин ли бихте написали романа?

– Не. Вероятно щях да го напиша по-сбито, по-икономично, но, струва ми се, не бих се лишил от основните герои. Не бих махнал нито един.

– Как се породи мисълта за следващия ви роман „Легенда за Сибин, преславския княз“?

– Аз ви казах оня ден или вчера, че „Сибин“ е произведение, което излиза от моята българска кръв, доколкото я имам.[52] Този човек ми е близък. Аз виждам елементи от неговия дух в нашите колибари край Балкана, тия сръчни, пъргави хора, които едно време ходеха по бахчи, пред нищо не се спираха, в смисъл нямаше нещо, което те да не могат да преодолеят, да издържат. Стегнати, силни, не много високи хора.

– Конкретен повод нямате?

– Казах ви. Спах там край Мадара, усетих тази медоносна влага.

– И чашата...

– Донесе ми я Бешевлиев, но образът идва очевидно от мен.

– Той само е чакал външен повод, така една искра, за да може да се появи... Понеже книгата има две издания, нищо ли не сте поправили при второто издание?

– Нищо!

– Излята е на един дъх?

– Да.

– За колко време я написахте?

– Не помня за колко, трябва да е било една година, защото, както ви казах, аз не пиша всякога.

– Свързан ли е романът „Антихрист“ с някакъв конкретен повод или случка?

– Ами конкретният повод са моите размисли и четенето на старобългарска литература и на нашата история. Времето на Борила беше ме заинтересувало, когато пишех „Сибин“. Последните дни на Александра преди падането на Търново, също на Шишмана са време, върху което аз съм тъй или иначе мислил и което съм се опитвал да съзерцавам през развалините в Търново още като дете. После недейте забравя, че „Антихрист“ е много автобиографичен. Това са моите душевни етапи, през които съм преминал, проектирани и пренесени върху един друг свят.

– Не е ли тогава този роман едно продължение, не продължение в смисъл само на сюжет и герои на „Сибин“, но продължение на вашите размисли върху националната ни история?

– Разбира се. Безсъмнено това е така.

– Другарю Станев, понеже първите 100 страници на романа ни пренасят изцяло в една манастирска атмосфера и бит, вие подготвяхте ли се специално, за да усвоите тая терминология, тая средновековна религиозна лексика?

– Аз отидох в Килифарево, както го наричат сега, а то е Кефаларево от Кефалия, качих се горе на Мокра. Действително там има такава височина, дето са остатъците от стария манастир. Сега се правят разкопки и са намерили интересни работи. После слезох долу в манастирчето, направих няколко фотографии на местността. Пък всичките тези попски неща, дявол знае как станаха.

– Специално не сте ги изучавали!

– Говорите за подробностите. Разбира се, аз зная нещо за манастирите, нещо от богослужението също така зная, но се консултирах и с Тулешков. Коста Тулешков, някога секретар на Ал. Обов, който беше стигнал до чин архимандрит. Той е от тези тулешковци...

– За които Ботев пише...

– Да, Ботев. Той знае доста езици, между които гръцки и латински. И много работи ми казваше, например изповедта как става и т. н. Повиках го и го питах. Той ми обяснява и работата вървеше много бързо.

– Значи моето усещане не ме е лъгало.

– Някога ходех често на черква като дете, моят баща ме пращаше там. Така много работи са останали в съзнанието ми.

– Смятате ли, че въпросите, които поставяте в „Антихрист", тези размисли върху историческата съдба на българския народ сте ги решили задоволително и няма да се върнете отново към тях?

– Не. Аз и сега се занимавам с тези въпроси. Фактически бих казал, че и тук конфликтът е между духа и разума.

– Да.

– Смятам, че българинът е повече склонен към известна рационалност, че обръща гръб на духа, макар че много му се иска да повярва в духа. Нашият народ не е черковен. Или той е черковен, но не е вярващ. Бешков има интересна рисунка – една селянка си скръстила ръцете и гледа с недоумение разпнатия Исус...

– Помните ли колко късно се сетихме да запазим нашите старини?[53] Как сами унищожихме немалка част от тях. Как от Преслав вземахме мраморните колони с надписи и ги изгорихме за вар, прочутата преславска вар. И как издраскахме иконите и очите на светците, как разсипахме мозайките по Трапезица? И аз като дете съм ги копал едно време. Така, с теслата ги копаехме, никой не ги пазеше. Сега, гледам, народът ни се събуди. Не бих казал, че сме били лишени от историческо съзнание. Днес младото поколение има интерес и пиетет към миналото... Фактът, че историческите книги се четат, нали?

– И документалните книги се четат.

– В края на краищата ето ви следната история. Пътувал за Трявна или за Дряново... Откъде беше Рачо Стоянов?

– Дряново, Дряново.

– От Търново излиза Рачо Стоянов и среща еленчанин: „Къде пеша?“ – „За Дряново.“ – „Ами ти къде?“ – „За Елена.“ – „Ами ти откъде идеш?“ – пита еленчанинът. „От София.“ – „Познаваш ли еленчени?“ – „Познавам.“ – „Ами кого познаваш?“ – „Петко Тодоров.“ – „Е, какво прави той там?“ – „Той пише драми, царят ги гледа.“ – „Хайде остави бе, я ми говори за брат му, той е търговец. Оня нали го зная аз, той като се качи на едно магаре, краката му се влачеха по земята. Дингил, за нищо не става.“ Йордан хаджи Петков, бащата на Петко Тодоров, повярвал, че синът му е нещо, чак кога видял траурните рамки на вестниците след смъртта на сина си. Разбирате ли това? Духът за нас, дето се казва, макар че душа носим, е нещо съмнително. И поради туй я го има, я го няма. Тъй си е. А голяма литература без него не може да се създаде.

– Не може без духовност.

– И нашата литература беше до голяма степен предметна, повествователна. Инвенцията ѝ като кокошката, дето е хвръкнала на 40 см над земята. Не говоря за най-хубавите ни работи, за един Яворов не говоря, за Йовков

БАН, Институт за литература БИБЛИОТЕКА

и други, но за голяма част от тъй наречените и сега съществуващи писатели. Взел една случка, завъртва едно анекдотче, литературна кинкалерия.

– Няма ги проблемите на духа. Другарю Станев, как се роди „Скот Рейнолдс и непостижимото“? Аз знам, че историята на този разказ е много дълга.

– Историята се роди край морето. Бях на летуване. Самият аз винаги съм се мъчил да слагам граници на мисълта, за да мога да се радвам на света, да го приемам само чрез моите сетива. Сам съм смятал, че единственият възможен климат на човека е именно този, който той приема със сетивата си. Ако погледнете света чрез научните понятия, той е ужасен, а когато го погледнете чрез непосредствените си възприятия, той е смислен, цялостен. Луната е да прави в моретата отливи, да свети... Звездите са толкова отдалечени от нас, за да не виждаме ужасите на Вселената. Защото, ако човекът, Скот Рейнолдс го казва, „виждаше минаващите край земята светове, той щеше да се изтреби от отчаяние“. Разбирате ли?

– Да.

– От друга страна, прочетох за Айнщайн няколко книги и поразмислих върху тъй наречените учени. Много пъти те ни се показват като най-хуманни, най-благовъзпитани, даже наивни хора. И написах „Скот Рейнолдс“ по-особено, без да съм го търсил като форма, написах го като „жесток реалист“, макар да не съм такъв, а реалист, който не се поддава на евтини виждания и разбирания. Защото на тия години мъчно мога да се лъжа.

– Поне вярвате, че не може да се лъжете.

– Струва ми се, че не съм наивен. Липсва ми наивитет, който трябва да съществува у художника, то не е толкова лошо. У мен липсва това нещо.

– Значи не сте жесток, но сте суров реалист.

– Изглежда суров съм, както е суров Шолохов.

– В първите си работи.

– Той рисува чудесно убийствата.

– Вие разбрахте ли, че му дадоха голямата награда на София?

– Е, да, нали и аз бях там в комисията. Статутът беше такъв – и за чужди, за съветски писатели.

– „Тихик и Назарий“[54] е недовършена?

– Недовършена. Е, да, безсъмнено изниква въпросът, щом говорим за разума и за духа, за този постоянен конфликт, жив във всеки човек. В управника надделява разумът, а в художника духът. Това е постоянният конфликт, който е съпътствал всички управления, всяка държава, всяко общество. Ни най-малко не съм имал намерение да омаловажа единия или другия. Това не е свойствено на моите представи и разбирания за история и живот. Тихик става трагичен. От желание да направи добро на хората, прави зло. Оня пък, който е дух, когато живее между разбойници и между нещастни еретици и ги рисува, открива в себе си същите пороци, същите склонности, каквито е нарисувал. Неговите рисунки му дават възможност да вникне в човека, дават му познания. Това познание го отчайва. Той усеща в себе си долни наклонности. И един ден избягва от селищата и отива в планината да търси отговор, но не може да намери отговор за тези неща. Неговите пориви на художник изчезват, талантът му го напуща и не му остава нищо друго, освен да стане светец. Стават и други събития. Тихик, загубил вече пояса на познанието, вече компрометиран, както се казва, гонен от разбойниците и от собственото си там паство, се среща с Назарий, който е слязъл вече и живее край пещерата на княза. И се повежда разговор, доста интересен, струва ми се. Темата е много голяма. Аз не мога да кажа, че съм успял да я обхвана. Даже мисля, че мащабите са някак си незадоволителни.

– Възнамерявате ли да продължите, понеже прекъснахте печатането?

– Прекъснах печатането. Написал съм още една-две глави, но засега нямам май намерение да продължа с та-

зи тема. Същата тема е в „Язовецът“. Същите проблеми може би ще бъдат вложени и в новия ми разказ, където писателят се изправя пред една революционна промяна. Но да не ви говоря, нека го напиша, тогаз...

– Как се заражда мисълта да напишете една творба? Дали по вътрешна потребност, или понякога пишете и по поръчка. Да кажем редакторът или издателството ви искат творба?

– Никога не съм писал по поръчка.

– Не сте писали?

– Никакви издателства не могат да ме принудят.

– Никога?

– Никога!

– Само по вътрешна потребност?

– Само по вътрешна потребност.

– Само така?

– Само тъй. Никога никой не ми е задавал поръчки. Никога не съм изпълнявал поръчки. Никога не съм писал, защото трябва да напиша или защото модата го изисква.

– Когато не можете да не го напишете, само тогава?

– Когато то до такава степен е узряло, че аз го чувам как звучи, виждам го в неговата естетическа опаковка, така да се каже, и е ясно. Самият замисъл е ясен, виждам и края. Не виждам ли края, не виждам заглавието, а нямам ли заглавие, не зная какво правя. Може да се колебая между 5–6 заглавия, но винаги със заглавие.

– Значи краят е свързан със заглавието.

– Краят ми разяснява целия замисъл. Обикновено в него проличава, а в замисъла лежи самото заглавие.

– Т. е. при вас заглавието винаги отразява същността на замисъла?

– Разбира се.

– И следователно поставянето на заглавието не е случайно.

– Не.

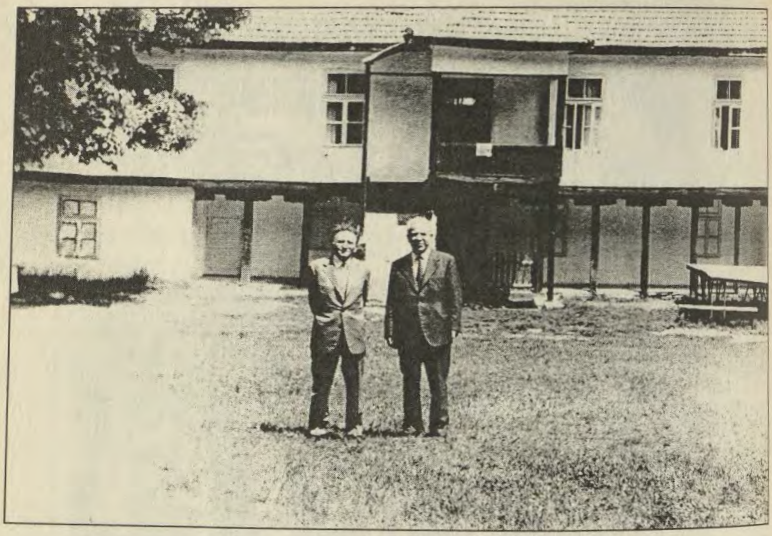
– Добре, другарю Станев, но имате заглавие...

Започват снимките на филма „Иван Кондарев“

Ангел Каралийчев, Ран Босилек и Емилиян Станев беседват

Емилиян Станев и Петър Динеков в Земенския манастир

На среща с децата

– Ето например две заглавия имаше „Антихрист“. Какво беше то? „Житие на грешника и смешника...“

– ... „Смешникът Теофил“.

– Първоначално така го написах, но имах и „Антихрист“. И видях, че „Антихрист“ е заглавието. А за „Сибин“ никакво друго заглавие нямаше освен това.

– Вие казвате, че в заглавието до голяма степен се отразява или е концентриран замисълът на творбата. Добре, но имате и заглавия, които са само имена на герои – „Иван Кондарев“?

– Е, защо смятате, че едно име не може да отразява замисъла? Иван Кондарев е двигателят на всичко. След това е въстанието.

– Това е вярно. Замисълът следователно се концентрира до рамките на едно име.

– Защо не? „Хамлет, принц Датски“, „Ана Каренина“...

– Да! В хода на разговора засегнахме и проблема за духовността и литературата. Има ли според вас в творчеството ви творба, в която околната обстановка и историческите събития са дематериализирани и е останало само духовното начало?

– Не, не! Такава творба не мога да си представя. Дори не познавам такава творба! Как може тя да бъде чист дух? Поне аз не мога да напиша такава книга и не вярвам, че има в световната литература такова нещо. Може да има стихотворение, но един роман, една белетристична творба не може без материалното.

– Не може да не бъде свързана с околната среда, с времето, със събитията, със света на героите.

– Да.

– А да кажем един роман, който предава само душевните състояния на героите, мислите?

– Е, възможно е, може би има. Да речем, в един Марсел Пруст или другаде ще намерите подобни работи. Но нима моят „Антихрист“ не е душевно състояние? Къде трябва да си представя съществуването на такъв герой или

на такава душа, ако не на тази земя с всичко, което го заобикаля? Такова нещо донякъде има само в Евангелието. Защото авторът му е такъв велик поет и философ, че няма нужда от форма, но и там има обстановка.

– Другарю Станев, много често се говори, че да се пише проза се иска освен всичко друго, освен талант, иска се и натрупване на известен жизнен опит, наблюдения, на конкретни познания за ситуацията, която се пресъздава.

– Е, разбира се... Вижте, ще взема един пример, който доказва, че художникът е човек, който се ражда с вродени познавателни способности да вниква, да разбира. Вземете в „Ана Каренина“ ония страници, когато Вронски завежда Ана при художника Михайлов. И той само с два сеанса я нарисува. Вронски се пита: „Отде я познава той? Тя ми е жена, аз за нея всичко зная, но той как вникна в нея?“ Това е талантът.

– Това е талантът!

– Аз мога да не знам за Ана, нейните навици и физически особености, но душевно я виждам. Това е способността да проникваме в човека. Ето къде е работата. Има ли такова нещо, има изкуство. Няма ли го, има епизод, няма значително произведение.

– Под душата на човек, става въпрос в изкуството, не разбирате ли в същност характера?

– Ами той е вътре. Нарисувайте душата и характерът е вътре, и всичките класови и социални конфликти и те са вътре. Защото какво е характерът? Това е една...

– Концентрирана същност на човека.

– Концентрираната същност на човека е именно душата, а характерът е, казано абстрактно, влизащо като елемент вътре и начинът, по който този човек реагира. Вътрешният свят остава скрит дори и за оня, който го изживява. А художникът вижда тайната на тоя друг свят.

– Тук говорихме за това, как и кога идеята се поражда, какви са външните поводи. В кой момент обаче се появява усещането, че трябва да започнете да пишете? Ня-

кога анализирали ли сте този момент? Когато вече идеята е изяснена, когато всичко е налице, всички фактори са налице?

– Аз ще ви отговоря така: когато вече моята загриженост се превръща в радост. Всичко, което дотогава ме е измъчвало и е било хаос, изведнъж се превръща в светлина, в яснота и стройност. Гнетът, който изпитвам, когато се замисля върху едно явление, се замества с радост, която иде не само с успокоение, но иде и с един творчески порив да я изразя. Ще цитирам Хайне: „От големите си скърби малки песни правя аз." Приличаш на човек, който е излязъл от тъмнината в светлина. Художественото произведение прилича на планина, отдолу много широка като Витоша, горе един връх. Изкачиш се на него и виждаш света. Не ще съмнение, че не сте видели целия свят, но сте видели една част от него. Това ще породи желание да се изкачиш наново. Но както основата на планината е широка отдолу, така и в художественото произведение, за да стигнете до върха, трябват много познания, конфликти, душевни вълнения, за да дойдете горе на върха. Какво е изкуството, художественото произведение, ако не дава светлина на човека, ако то не ражда надежди, наслада и вяра?

– А в момента, в който вече ви обземе творческият екстаз, какви са външните му признаци и прояви?

– То е порив, който иска по-скоро да се изрази. След това настъпва час на облекчение. Вие се освобождавате от него. После идва наново някой друг конфликт във вас. Но много е лошо, когато човекът на изкуството започне да разбира, че то няма край и, второ, че то не може да изрази цялата истинност, че в известна степен то е лъжливо и лъжливо поради това, че не може да се разкрие тайната на битието и същността на нещата. Тогава започвате да виждате красотата и в ада, и в рая, и в светеца, и в демона, в доброто и злото. И всичкото туй като красота, която е лишена от етика. По такъв начин човек е го-

тов да отхвърли и любовта. А отхвърляйки любовта, отхвърля и самата красота. Тогава му се иска да отрече изкуството и си задава въпроса за ползата му. Дали човекът става по-добър от четене на художествена литература, от гледане на художествени произведения, от слушане на музика? И почвате да се съмнявате в ползата на изкуството, както моят Назарий се съмнява.

– Да, много интересно.

– Когато отец Силвестър отхвърля Бога и дявола и иска от човека да стане Бог, без да забележи, смесва доброто и злото с красотата и любовта, която е имал към Каломела. Нали помните посланието?

– Да, да помня.

– Назарий пък, който е обличал всичко с красота, започва да вниква в онуй, което рисува, и да разбира, че художеството го е водило към познание, което го разрушава и убива като художник. Най-добрата хигиена за един човек на изкуството е да не вярва много в научната информация. Да, да, тя лошо влияе. Научната информация може да убие вярата, да унищожи вашите идеали, вашите представи за света. В художника трябва да има наивитет и вяра. Той трябва да има морална кауза, която да защищава. А тази информация руши неговата кауза. Не е въпрос за гражданското му чувство за отговорност и ангажираност. Изкуството иде от сетивността, душата се храни с нея, а онова я трови с познания.

Е добре, съгласен съм, червеното е с толкоз трептения. Но то е червено, а ти ми говориш за трептенията. Показваш ми психология, като ме боднат тук – какво усещам. Някаква чакалня за усещания.

– Сложни въпроси...

– Ами на някои другари всичко им е ясно. На глупавия човек всичко му е ясно. На непрозорливия всичко му е ясно – не вижда тъмното.

ЧЕТВЪРТИ РАЗГОВОР

28. V.1975 г. – Бояна

– Какво е било мястото на природата във вашето творчество преди и какво е сега?

– Природата по-рано предизвикваше у мен едно чувство не само на интерес, но и на възхищение. Сега тя предизвиква само размисъл.

– Имате ли някакво предпочитание към пейзажа, да кажем планински, равнинен, морски пейзаж?

– Не, никакво.

– А като ловец какви предпочитания имате?[55] Към кой вид пейзаж?

– Най-красивото в природата е съчетанието на планина с вода. Представете си например, че Пирин влиза в Бяло море и Егейско море. Представете си каква красота би била.

– Бихте ли могли да кажете, че във всички природни картини или в повечето от природните картини, които сте нарисували, има нещо от пейзажа на родния край?

– От пейзажа на родния край? Да, разбира се. Един пейзаж не е само визионерство, то е настроение.

– Такава му е функцията в разказа.

– Разбира се.

– А къде по ваша преценка сте нарисували пейзажна картина, която и сега четете с вълнение?

– В „Антихрист“ има една картина, която мисля, че е интересна и хубаво написана – когато залязва слънцето и

Теофил се изправя пред нощта. Сатаната наново ще дойде и ще му каже: „Погледни моето студено царство, нали е страшно и е също могъщо“, преди да отиде в килията да събуди Теодоси, който е заспал.[56]

– Вие познавате нашата страна много добре, понеже и като ловец, и като писател сте я обиколили надлъж и нашир. От кой край имате най-ярки впечатления от природата?

– Тук няма да бъда обективен и ще кажа: „От Балкана, от Стара планина.“ Макар че Родопа и Пирин са също тъй живописни. Недейте забравя, както казах напред, че един пейзаж в края на краищата е настроение. То е свързано с някакво душевно преживяване. И тъй като съм преживявал и изживявал такива най-хубави настроения в Балкана, предпочитам Стара планина.

– Значи все пак детството е оставило нещо, което трае и през целия живот.

– В Еленския балкан има много, как да кажа, пластика в топографията. Нямате скали, всичко като че ли тече, като гледате тия рътлини, които се спущат, особено от северните поли. По хребета на Балкана може да вървите, като че ли вървите в някаква алея. Аз говоря, разбира се, за оня Балкан, който някога беше девствен. Сега отдавна не съм ходил там и не знам как изглежда. После бих прибавил и нещо друго, че един пейзаж сам по себе си в една книга не струва, той трябва да бъде свързан със самото душевно състояние на героя.

– Да, макар че Пришвин създава, струва ми се, пейзажа малко самоцелно, само заради самото настроение.

– Аз не съм забелязал тези неща. Пришвин впрочем малко съм чел. Някои искаха да видят в моите анималистични разкази подражаване или влияние от него. Нищо подобно.

– Когато пишете една творба, имате ли усещане за потребността на времето, усещате ли тя да е необходима на времето?

– Най-малкото тя отговаря на една вътрешна моя потребност. Безсъмнено, че тя е свързана и с времето. Но една творба не може да бъде свързана или да се отнася само за дадено време. Иначе тя не би представлявала пълноценно художествено произведение.

– В „Скот Рейнолдс“ например имате следната фраза: „Не помръква ли светът след всяка разкрита тайна, не се ли разпилява прелестната му цялост, не чезне ли смисълът и омаята му?“ Това е един момент, в който героят размишлява върху науката, която прониква в тайните на Вселената, на битието.

– Струва ми се, че аз казах, ако се опитате да видите света чрез онези понятия и представи, които науката ви дава днес, той би изглеждал не само необозрим, но и безсмислен. И само когато човек възприема света със своите сетива, може да види целеустроението му.

– Всъщност в разказа има няколко тези, които се преплитат. Едната теза е, че човекът, който е изгубил вече способността да усеща или възприема света с петте си сетива, не може да бъде щастлив. Затова и Рейнолдс идва от Америка тук, за да може да възприема света с петте си сетива. От друга страна, това е конфликтът между познаващото начало, между разума и сетивата. И от трета страна, това е един страх от разума, който ще разруши очарованието от този цялостен свят.

– Скот Рейнолдс не е дошъл, за да може да се възвърне към петтях си сетива, както той се изразява. Той е дошъл просто от любопитство и за да избяга от себе си. Ученият бяга от демона в себе си, този демон, който се мъчи да пропъди с историята, с идилията на малките градчета, всичко, с което трябва да си възвърне душевното равновесие. Вие си спомняте как, за да пропъди видението на стената, грабва византийска история и почва да чете.

– Единственото ни успокоение в случая е, че всичко е все още в сферата на теорията. В разказа споменавате наз-

вания на града, в който работи Рейнолдс. Казвате Аламогородо.

– Аламогородо, това е оная пустинна част от Америка, където са правили първите атомни бомби.

– Исках да ви попитам точно ли цитирате названието на града, или просто сте го изменили леко, защото то е Лос Аламос.

– Е, да, Лос Аламос, така е може би на испански.

– Аламогородок е на руски.

– Кой знае, може би да съм се заблудил.

– И понеже споменавате и Пристън, града, в който работи Айнщайн, исках да ви попитам съзнателно ли давате само една приблизителна представа, без да се ангажирвате с точното название на селищата.

И във връзка с това, какво е отношението ви към подробностите. Държите ли да бъдете абсолютно точен? Когато описвате, да кажем, облеклото на един миньор или бита на един селянин? Държите ли на тия подробности?

– Ако това е необходимо. Ако то прибавя нещо към характера, към образа на тоя човек.

– И се сетих за Йовков,[57] който се надсмива на някакъв автор на исторически романи, който описва цяло хергеле от жребци, събрани на едно място. По този повод той казва: „Как ще му вярвам аз на този писател? Че те два жребеца, като се съберат, започват да се хапят и ще се изедат, а той цяло хергеле...“

– Не може то, невъзможно е.

– Ако в тези подробности писателят не е прецизен, тогава как да му вярвам за големите неща?

– Така е. Една лъжа, т. е. една фалшива, невярна подробност унищожава образа.

– Питах ви как пишете и разбрах, че пишете направо на машина. А преди това на машина ли пишехте или на ръка?

– Не, по-рано пишех на ръка. Това беше до 1941 година, когато нямах пишеща машина, после свикнах.

– В кой час на деня обикновено най-добре...[58]

– От 8 до 12.

– Имате ли сезон, в който се чувствате най-продуктивен?

– Да, струва ми се, че това са ония месеци, в които няма лов, в които ловът е забранен. Това е от март, април, май, юни, юли...

– Значи пролетните месеци?

– Да, тия месеци, преди ловът да се открие, обаче понякога то зависи от много условия, мога и през зимата. През зимата също съм написал хубави работи, добри страници, струва ми се, когато вали особено.

– Когато вали?

– Когато вали сняг или когато вали дъжд, когато не може да излезете никъде и когато край вас се създава атмосфера, пълна с тишина, с вглъбеност. Начинът на писането ми е такъв. Написвам като прима виста страницата така – нахвърлям, за да отбележа всичко онуй, което в момента виждам и чувствам. И по-късно същата страница я обработвам.

– А по колко?

– Случва ми се да напиша и по 4–5 страници, но на другия ден от тях се получава в най-добрия случай една, две, после страшно много съкращавам. То е както художникът, който изведнъж е поставил много, много линии, за да намери едната, вярната линия и очисти рисунката от всичко друго.

– В момента, в който започвате да пишете на машината, изпитвате ли някакви особени усещания, да кажем, раздразнителност, да не ви отклонява шум, светлина? Имате ли изобщо някакви изисквания в момента, в който пишете специално?

– Нямам. Дори и шумът не ми пречи.

– Не ви пречи шумът?

– Не. Човек до такава степен е вглъбен, че ни чува, ни вижда какво става край него. Но, разбира се, туй не значи,

че аз съм хипнотизиран, че се намирам в състояние на някаква психоза. Безсъмнено гледам да надделея онези чувства, на които, ако се поддам, няма да се получи изкуство. Художникът подобно на артиста трябва да стои над тях. Той трябва да борави с тях, ако иска онзи, който го чете, или зрителят, който го гледа, да се зарази от същите чувства. Разбирате ли? Трябва да властвате над чувствата си.

– Да, да!

– Ето тук се появява критичният усет, свойствен на таланта – чувството за избор, за мярка. Едно изречение повече е излишно, една дума някъде е излишна, онази дума нищо не казва, нищо не прибавя. Като имате предвид моето разбиране, че прочитането на един текст изисква изразходване на енергия, колкото по-малко енергия изразходва читателят, толкова по-голямо удоволствие получава. Някой текст може да се окаже недостатъчен да бъде възприет от един по-прост читател. Но когато всичко е казано ясно и икономично, и по-простият читател ще го разбере, ще го схване.

– Вие говорите обаче вече за втория момент, струва ми се. Първият момент е, когато вие нахвърляте и се стремите да обхванете цялостно настроението и мислите си.

– Не, недейте забравя, че и в първия момент също се държи сметка...

– И в първия момент?

– Разбира се. Само че аз не мога да я спазя напълно и после, когато почна да разработвам написаните страници, тогава моята мярка влиза в пълната си сила. Аз разсъждавам: туй защо е, това какво прибавя към образа и т. н. Мога да поправя едно сравнение, мога да махна реплики, може даже цели страници да махна, в които съм се увлякъл, написал съм повече, отколкото трябва.

– Да, т. е. вие сте се поддали на чувствата, а не сте били над тях?

– Точно така.

– Когато пишете, имате ли някакво предпочитание към хартията – цвят, формат?

– Не! Нямам.

– Никакво предпочитание?

– Е, разбира се, една хартия, която удобно да ляга на машината. Една машина, на която буквите да са ясни, лентата да е добра. Това са елементарни условия. Но дали хартията е по-тъмна или по-светла, това не ме интересува. Дори бих предпочел да пиша на такива листове, които са като някаква ролка, безкрайна, за да не ме кара после да ги сменям, да мога да огледам всичко написано.

– А когато пишете, сам ли сте в стаята?

– Разбира се. Не искам да ме гледа никой. Защото има такива моменти на по-силни вълнения, когато не искам да ме гледат. Знам, че вълнението може да ме накара да изляза извън мярката, обаче същността остава. Там е емоционалната сила, която утре ще изчистя от излишните изрази и страницата ще стане още по-въздействаща.

– А в процеса на писането правите ли справки?

– Не. При писането никога не правя. В какъв смисъл справки?

– Ами примерно да търсите някаква дума в речник, в енциклопедия или в справочници?

– Не, после. Даже правя много големи граматични грешки. Понякога употребявам неверни думи или някои непроверени факти. После ги оправям.

– После ги оправяте?

– След като страниците са готови, карам жена ми да ми ги чете.

– На глас?

– Да, на глас, да чувам как звучат. И не само чувам как звучат, но виждам грешките си, някои плевели, които трябва да махна. Това обезателно.

– Значи след първото нахвърляне – редактирате.

– Да, да.

– Веднъж редактирате?

– Може и два пъти.

– И след това вече го четете на глас?

– Да. Въобще, след като напиша първите страници така нахвърлени, аз сядам над всяка с много строга мярка. Казвам: я да видим сега туй защо е и обикновено много съкращавам. Както ви казах, от 4 страници може да се появят две, може една и половин.

– Когато пишете, казвате, че обичате да бъде тихо около вас.

– Аз не чувам много добре, но на всичко отгоре затварям прозорците добре и този шум, който идва от улицата или от хола, където жена ми понякога минава или идват гости, не ми пречи.

– А лесно ли ви разсейват някои външни фактори, да кажем, телефон, говор?

– Те ме разяряват, не ме разсейват. Започвам да ругая. Но най-много ругая, когато съм се заловил с някаква работа и изведнъж ме повикат някъде. Тогава вече много става, особено ако ме повикат в Съюза на заседание. Веднъж направих скандал там. Не помня какво казах, но с много остри думи. Заседанието беше неважно, само да си губи човек времето. „Викат ви на заседание.“ За какво? С приказки и с разсъждения, с разни теорийки не се прави литература.

– Когато пишете, имате ли нещо, така, някаква потребност от някакъв предмет в стаята?

– Не, на масата ми не трябва да има нищо.

– Абсолютно нищо?

– Да. Ако жена ми остави една карфица, скандал правя. Масата ми трябва да бъде чиста, върху нея да няма абсолютно нищо. Угнетяват ме книгите. Когато вляза в кабинет, като например на проф. Динеков, и видя как книгите са му отнели въздуха, че са навред – по земята, на бюрото, наоколо, ужас ме обхваща. Аз рядко смея да купя книга. Боя се. Боя се, както се бои някой дали пролетта ще бъде хубава. Разбирате ли?

– Да, да.

– И винаги съм склонен с недоверие да гледам на книгите. Така е. Та най-често има лоши, ненужни книги. Дразни ме и обстоятелството, че като си погледна библиотеката в кабинета, дето съм наслагал разни съчинения, те са наредени сякаш по цвят за хубост. Фактически имам малко книги от вида на тези, които ми трябват – философия, психология, география и т. н.

– Когато започнете да пишете, първо се явява отделната дума или се явява отделна фраза? Или просто звучение, което е в хармония с настроението и вие му търсите словесна форма, т. е. първо интонацията или самата дума се явява, когато започнете да пишете?

– Вие говорите за началните моменти, нали?

– За началните, да.

– Естествено тонът. Само по себе си това може да стане само когато целият материал, или по-точно цялата фабула, целият замисъл на произведението е ясен. А тонът си идва, преди да седна да пиша. Аз вече го чувам. Аз вече бих могъл да произнеса тези първи фрази. Винаги съм търсил пластичност, а пък тази пластика е свързана също с тона.

– Да.

– Но какво да кажа. То си иде и като нещо цялостно. Да речем в „Скот Рейнолдс“, за който говорихме. Аз го видях по този начин. Започва още в полусънно, в още замътнено от съня съзнание, с онзи постоянен конфликт, който е в него. Той се мъчи да отрече предишния Скот Рейнолдс, да освободи учения от гнета на мисълта, за да се превърне в дете и т. н. Всичкото си дойде естествено. Не бих казал, че съм седнал да го търся. То идва тъй, както в един музикант мелодията.

– Когато пишете, даже и след това, когато вече го прочитате, имате ли усещане, че онова, което сте искали да кажете, написаното, не се покрива с намеренията и представите ви?

– Разбира се. Ако аз смятах, че се покрива, щях да бъда някакъв съчинител и маниак. Никога човек не е доволен от написаното. Никога не е могъл да каже докрай това, което иска да каже.

– Разбирам ви напълно.

– Някъде обаче има страници, за които бих се поздравил. Но има и страници, които и сега, като ги погледна, не ми харесват. Може някой да ги харесва, но на мен не. Иначе никой никога не може да постигне нещо. Може би ще е оня, който би узнал тайната не само на творческия процес, но и въобще всичко, което се отнася за човека. А този, който би разкрил изцяло механизма на творческия процес, би разкрил и най-интимните страни на човешката душа. Аз не крия, че понякога се виждам много жалък и безпомощен.

– От кои места във вашите работи бихте казали и сега, че сте доволен?

– От някои страници съм доволен. От „Антихрист" съм доволен. Тази книга как я писах и аз не зная. Но когато седна и сега да я чета, виждам, че добре съм я направил. Доволен съм от някои страници в моите „Вълчи нощи", страници в „Иван Кондарев", страници в „Крадецът на праскови". Да, има интересни сравнения, образи, има настроение, но безсъмнено най-цялостната ми книга като съдържание и форма това е „Антихрист".

– Според мене най-спонтанната ви книга е „Крадецът на праскови". Най-спонтанно е родена.

– На един дъх?

– На един дъх. Такова усещане имам. Аз не знам как е писана тя.

– Да, да, много леко е писана. Писах я при необикновени условия, може би ви казах, с шапка на главата, с ботуши и с балтон, защото в стаята беше много студено, но в сърцето беше горещо.

– Много горещо.

– При добрите произведения влиза онзи златен фонд, който човек несъзнателно е натрупал, и то много пъти в

юношеските си години, когато се създават и абстрактните понятия у младия човек. От тази възраст впечатленията са незаличими и се отличават с особена яркост и с особена емоционалност.

– Пак да се върнем на оня въпрос. В усещането, че не сте изразили всичко и онова, което имате още да кажете, не се ли крие всъщност мотивът за връщане към текста, за поправки и т. н.?

– Да, разбира се, но аз не съм поправял, освен съкращавал. Да поправям, да напиша нови страници? Не. Колко настояваха мои приятели и жена ми да продължа „Търновската царица". Едно художествено произведение е свършено там, където го свършва творецът. Може да го е хвърлил на боклука. Това трябва да го разберете. Иначе е кърпачество. Нищо не излиза от такава работа. Може да се разработи наново тая идея, този замисъл...

– Да се върнете...

– С друга фабула, при друго време и т. н. Но да поправяте едно нещо, с което вече сте приключили – не.

– Ами нали такъв е случаят с Димитър Димов, да кажем, с романа „Тютюн", дето го поправи.

– Развали го.

– Развали го. Първото издание беше къде-къде по-цялостно, по-спонтанно.

– Художникът не трябва да слуша никого освен вътрешните си гласове, към какъвто и риск да го водят те. Почне ли да слуша външни внушения и пр., те не са негови, ще го накарат да изнасилва собственото си въображение с неприсъщи нему разбирания.

– Да.

– Едно художествено произведение е изградено така, че когато речете да сложите в него нещо чуждо, приличате на лошия готвач, който разваля манджата, като ѝ слага повече червен пипер или подправки. Не може това да става.

– На него това му липсваше?

– Податлив беше към тия внушения.

– Чувство за отговорност на твореца и чувството да поемеш един риск.

Другарю Станев, когато пишете, имате ли понякога усещане, че една дума ви липсва и че тази дума я няма в нашия език? Имате ли желание да създавате нови думи?

– Имам. Е, да, но аз се мъча в обикновените думи да вложа по-друго съдържание, т. е. да обогатя езика с мисъл, а не да го обогатявам само с нови думи. Употребил съм някъде дума, като например „лагодя се“ в „Антихрист“. Взех я от Найден Геровия речник. Дума, която значи, според моето тълкуване, правя нещо, което не съм убеден, че е сериозно, но го правя.

– Лагодея?

– Не, лагодя се. Там в първата страница тази дума е употребена в такъв смисъл, че върша уж нещо много важно, но не съм сигурен, че е много важно.[59] Оттам човекът се лагоди и чрез изкуството.

– Значи всъщност тръгвате не по пътя на създаване и въвеждане на нови думи, а се стремите да вложите ново съдържание в думата.

– Да обогатявам думата в нейния смисъл, да наситя с мисъл езика и оттам думата, сама по себе си тя да придобие по-голямо съдържание и по-голям обем, по-голяма красота, що се касае до фонетиката на езика – ето към това се стремя.

– Но не сте ли правили опит да създавате нови думи?

– Може да съм посъздал някоя, но не помня. А може да съм използвал някоя стара дума, която съм чувал от майка си или от някъде другаде, това не мога да ви кажа. Например думата „кит“[60]. Това е снегът, който се задържа върху дърветата и гората. Тази дума е еленска, майка ми я употребяваше. То е от китя, накитени са дърветата със сняг. Но тя е позната...

– Да, да, кит, съкратено обаче.

– Кит се нарича също и оная вълнена прежда, която се слага между памучния вътък, за да се тъче губерът.

– Оттам нали е китеник.

– Китеникът, това е дълговласо. Нашите еленски губери не ги оставят дълговласи, а ги подстригваме, носим ги на тепавицата, тя ги бие и те стават рехави. Получава се три пръста или два пръста дебел вълнен пласт, подобно на килим.

– Считате ли, че сравнението в текста освежава разказа и съвсем определено говори за дарбата на разказвача?

– Оня, у когото няма метафори и сравнения, не е талант. И в тъй наречените „интелектуални" автори хубави сравнения няма. Истински гениалният човек има много сравнения, има много аперцепции, памет. Той е като звънец – като звънне, сто звънеца после звънват.

Защото в сравнението е неуловимото, онова, без което изкуството не може. То е подтекстът, онуй, което не може да се изкаже, което „е" и което е равно на много други „е"-та и не е равнозначещо. Аз имам например някои сравнения, които помня: „Замръзналата вода в дола бълбукаше, сякаш че хълцаше от болка." Когато замръзва водата, чувате „хуп, хуп...". И тук вече водата се одухотворява. Така се прибавя чувствен елемент към природното явление. Водата я боли, хълца от болка. Това стига! Не е нужно да рисувате как е замръзнала и т. н. Това е вече процес, който един химик или физик ще трябва да го опише в последователността на етапите му.

– А какви други сравнения помните от вашите работи?

– Е, както съм ви казвал, не мога да помня и малко мъчно цитирам. Даже никак не мога да цитирам себе си, тъй като никак не помня някоя моя по-драстична или по-духовита приказка. Жена ми понякога казва: „Туй си казвал." Аз не помня. Приятели ми казват: „Ти туй каза." Не помня да съм го казал.

– Обичате ли и имате ли навик да се връщате към текстове, които сте писали по различно време, през различни години?

– От време на време надничам в някоя книжка и все ми се иска да бъде по-добра. Напоследък реших да предложа на едно издателство мои разкази, от „Примамливи блясъци“ до наши дни.

– Да.

– И там поправих някои разкази. По-точно – буквално съкратих.

– От „Примамливи блясъци“?

– От „Примамливи блясъци“, от „Делници и празници“. Съкратих, защото видях, че е възможно по-сбито да се напишат.

– Това не е ли малко рисковано, другарю Станев?

– Не зная.

– Защото в нашата литература има няколко примера, когато поети, да кажем, Фурнаджиев...

– Са си развалили работите. Тъй ли?

– Да. Искрено казано, така стана.

– Мисля, че не.

– И откъде, според мен, иде тази опасност? Когато вие сте ги писали, били сте в едно емоционално състояние. Към това емоционално състояние сега не е възможно да се върнете.

– Състоянието си е състояние. Четете и то ви обхваща. Вие като читател, да речем, виждате излишни неща, които пречат това състояние да бъде възприето от читателя по-ясно, по-силно, виждате езикови плевели, затлачени ненужни картинки. Касае се, разбира се, за много малки поправки, както ви казах, за изчистване от някои изречения само.

– Изречения, а не поправка на...

– А, не, не, да правя отново, да рисувам? Не.

– Защото все пак това са двама различни автори. Единият от 1937 година, а другият от 1975 година.

– Ще видим. Сега машинописката ги преписва. Но смятам, че не съм направил пакост.

– Защото има два стила. Вие вече по друг начин ги виждате тия неща. Вашата чувствителност, вашите сетива са други.

– Не. То прилича на художник, който се връща към първите си картини и вижда някои петна по тях и сега само ги изчиства. Но не разваля картината, не я променя с нищо, не създава нови герои, нови ситуации, нови сценки. Няма нови картинки, няма такива описания. Един разказ като „Пощальонът Мартин", може би го помните, сега е по-простичко направен, струва ми се, изчистен, по-ясен. Е, малко посъкратен. Колко съкратен? Да речем, с 10–15 реда. Това е нищо. Направих го, за да не го прави някой друг, не да вземе да наслага онова, от което съм се отказал, както направиха с Елин Пелин. Елин Пелин е написал 5 тома, те ги направиха 9 тома.

– 10.

– 10 ли? Не бива така. Майсторът хвърли ли нещо настрана, откаже ли се, недейте го слага в книгата му, не го слагайте в произведенията му.

– Е, едно академично издание, да кажем, специално.

– Няма академични издания!

– Вие като академик?

– А бе, оставете тая работа. „Нечиста сила"! Той човекът не можа да я напише, отказа се от нея, а те слагат и нея. И работите, които печата в „Щурец" едно време, с такъв фейлетонен характер и от които също се отказа – и тях.

– Ами и първите му разкази, от войнишката библиотека, и те са сложени вътре.

– Защо ги слагат? Да стане Елин Пелин по-голям писател? Точно обратното.

– Но действително, като прочетеш тия 10 тома.

– Елин Пелин се размива.

– Няма го Елин Пелин. Елин Пелин е 4 или 5 тома, разказите му са много прецизно подбрани и повестите му там, разбира се.

– Другарю Станев, колко редакции има вашият текст, преди да отиде за печат? Обикновено колко, след като мине първоначалният процес на поправки и т. н.

– Не бих могъл да ви кажа колко, защото това, което го смятам окончателно написано и поправено, като почна да го чета, пак го поправям. Когато го дам на машинописката да го препише, пак го поправям. Изобщо аз все поправям.

– С телеграми поправяте ли?

– А, с телеграми ли?

– Като Толстой.

– Те, словослагателите сега не са едновремешните. Сега са страшна работа! Ако сравните първото издание на „Иван Кондарев“, ще видите колко много поправки съм направил, колко неща съм изхвърлил. Аз смятам, че около 100 страници най-малко, ако не и 120 съм съкратил.

– Много текст. То е почти един роман.

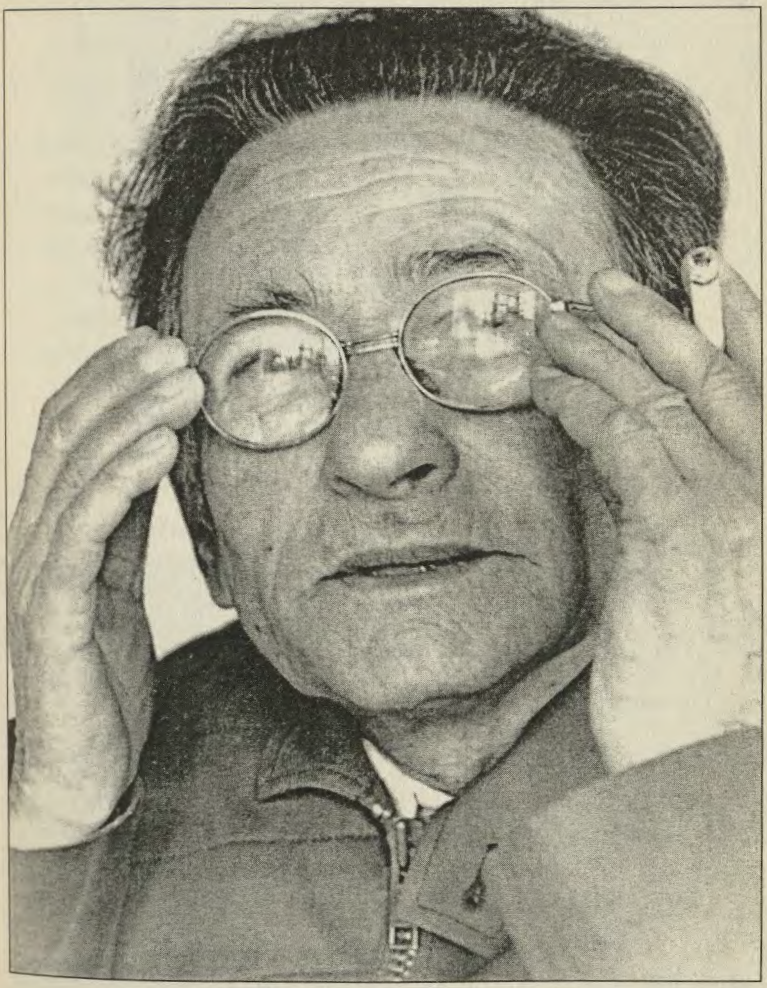
– И сега, ако река да го чета или да готвя ново издание, пак ще направя някои съкращения. Те са дребни съкращения, отделни думи, отделни изречения и т. н.

– Когато дойдат коректурите от печатницата, кой ги чете?

– Никак не ги чета и никак не ги обичам коректурите. Казах им: „Гледайте моя текст, тъй го направете, и толкова!“ Въобще коректури. Жена ми се занимава с тях.

– От личен опит знам, че на коректура можете да поправяте три пъти една грешка и тя ще излезе в книгата.

– Пак ще излезе? После, имаме коректори, някои от които не знаят някои исторически събития. Например пиша думата „кърджия“, не „кърджалия“. Кърджия се казва търговец, който продава своите стоки, натоварил едно конче, и ходи по къра и обикаля селата. Той се казва кърджия.

Снимка на Ем. Станев.
Снимката е от Иво Хаджимишев, 1977 г.

Емилиян станев в кабинета си

Редакцията на в. „Литературенфронт“
с Димитър Талев, 1957 г.

– Да, знам. В моето детство ги имаше тия търговци.

– Поправям там, пиша кърджия, коректорката сложила кърджалия. Не го знае момичето.

– Как си представяте една съвършена фраза в един белетристичен текст?

– Първо, точна, изключително образна и звучна. В разказа или в романа, въобще в стила на писателя звучността е също едно средство за внушение. На мене веднъж един ми каза: „Като ви чета, другарю Станев, просто ми става сладко, сладко, чак ми се доспива.“ Той беше малко така... но той каза нещо вярно, нали? То е така, успокоява, успокоява, пренася го като в сън, както когато преминавате от състояние на будност към сън.

– Значи – точна и звучна трябва да бъде...

– Казано точно и звучно казано. Повече няма какво.

– Бихте ли могли да посочите някоя своя фраза като пример?

– Ами нямам подръка моите книги. Някъде сигурно има нещо такова.

– Понеже говорим за езика, имате ли някакви непостигнати амбиции по отношение на езика във вашите работи?

– Да, разбира се. Струва ми се, че нашият език е беден откъм думи, изразяващи чисто философски, метафизични, сложни душевни състояния. Не мога да виня езика, може би аз сам не мога да ги намирам, но като имам предвид руския, френския и немския език, виждам, че туй ми доста пречи. И даже съм склонен да смятам, че от гръцкия, от елинския може би е имало някои такива думи, които ние сме забравили и които са изчезнали заедно с нашата интелигенция. Помня преди години във „Философски преглед“ имаше една статия за свободната воля, за детерминизъм и индетерминизъм, в която бяха употребени чисто български понятия. Михалчев я беше напечатал, но не ги помня сега. Много точни са. Трябва да я намеря тази книжка да я видите.

– Тя е в списанието на Михалчев?

– На Михалчев, да. „Философски преглед".

– С чисто български названия на тези понятия.

– Някой беше ги изнесъл тези няколко думи, които и сега бихме могли да ги използваме, но аз съм ги забравил. В нашия средновековен език има изрази, които звучат с много по-голяма сила, отколкото преведени на съвременния български език. Вземете например „пустинно селение"...

– Много хубава дума, много хубаво съчетание. То и звуково е много хубаво.

– Ами тъй.

– Когато пишехте историческите си работи – „Сибин" и „Антихрист", търсихте ли колорита на тази епоха и в изразните средства, и в терминологията? Аз не говоря вече за бита, който трябва да бъде предаден със съответната лексика, но и чрез конструкцията на фразата, чрез интонацията.

– Не съм го търсил, то си дойде само. Когато пишех „Антихрист", все едно, че обличах расо, слагах си камилавка, не килимявка. От камила. Камилавка иде от камилската вълна, от която е правена. Чувствах най-напред, че всичкото това ме притеснява. После ми стана доста удобно, някак си свикнах. Но най-напред ме притесняваше това, че езикът е друг. Но бих казал, че също така този тонов езиков ключ на „Скот Рейнолдс" също беше една такава дреха, която аз си наложих, макар вече модерна. Тъй като и начинът, по който разказвам, вече е друг. Мъчех се да бъде всичко от името на Скот Рейнолдс. Аз прибавям само вътрешните му монолози. Всяка една форма, в която се явява дадено художествено произведение, е задължение вече да се следва тази форма. Престанете ли, не можете ли да я следвате, произведението изчезва, макар че фабула, замисъл, образи, всичко може да е на масата натрупано. Изчезва, щом не може да се съхрани формата. И аз съм забелязал в някои наши писатели тези работи.

– Може би затова и в двете ви книги разказът се води от първо лице.

– Къде?

– И в „Антихрист“, и в „Сибин“.

– Е, в „Сибин“ не е от първо лице.

– Не е от първо лице, но героите, всеки един от тях говори от свое име.

– Не, използвал съм много вътрешен монолог, но в „Антихрист“ изцяло. Това е и най-икономична форма.

– Да, но тя пък и ограничава малко възможностите.

– В известен смисъл да, ограничава, но тя е по-динамична, тя е по-въздействаща. И в „Сибин“ аз разказвам, само че повече в „Антихрист“. Там всичко е монологично. Не съм се отказал да пиша и в трето лице, класически. Виждате това в „Търновската царица“, за която ме обвиняват, че краят е смачкан.[61] Но трябва да ви кажа, че този край добре си пасва с разказа „Крадецът на праскови“. Аз имах предвид, че тези два разказа ще излязат наедно и тъй като единият е от Балканската война, а в другия аз разказвам като дете, смятам, че тези два разказа хубаво се обвързват именно чрез този „смачкан“ край. Този разказ, или по-точно повест, дойде като закъснял материал, като закъснели мои впечатления, спомени и изживявания от онова време, в което се развива действието на „Крадецът на праскови“. Аз не можех да взема друг тон там. Не можех да разкажа за този доктор с вътрешни монолози. Тогава би се получило съвсем друго нещо. Такава форма ми се видя, че говори за Търново от него време, по-естествено. По-добре би могло да стане, но нали ви казах, отегчих се.

– Вие използвате в двата романа, свързани с историята, една монологична форма. Нямате ли усещане, че тая форма противоречи на цялостния дух на епохата? В една епоха като християнската Църквата непрекъснато потиска личността, потиска нейните неповторими изяви, налага отричане от собственото „аз“ в името на Бог?

– Защо да имам такова усещане? Не. Ако едно житие е разказано от друг, друг пише за светеца, според мен това е пак една изповед. Не мога да си спомня дали в нашата старобългарска литература има такъв монологичен текст.

– Няма.

– Няма ли?

– Няма. Затова ви питам. Защото то противоречи на цялостната концепция на Църквата за отделната личност.

– Аз не съм забелязал, не ме е смущавало никога това противоречие.

– То като художествено произведение не ни смущава, но все пак вие създавате илюзията, че житието е писано от един средновековен човек.

– Защо да не допуснем, че е имало такива житиета, т. е. такива спомени или такива животоописания на хора, калугери или други личности от нашата средновековна интелигенция, които ние не знаем.

– Аз не говоря...

– Разбирам ви много добре. Дори не съм си задавал и подобен въпрос.

– Тук става въпрос за една историческа достоверност, която вие внушавате. Иначе не би могло да бъде, нали? Защото действително такива неща се появяват много по-късно. Това е вече XVI–XVII век.

– Да. Вижте какво! Писателят има право да размества не само времената, ами и планините, и реките, и всичко. Стига да може чрез това да изрази онова, което иска да нарисува, да насочи там вашето внимание. Аз съм променял пейзаж из нашия край. Както ви казах, в романа „Иван Кондарев“ има пейзажи от Нова Загора, от Търново, от Елена. Това е позволено.

– Искам още един въпрос по този повод. Имате ли някакви оценки от страна на Църквата, от Св. Синод за „Антихрист“?

– Да, да.

– Много ми е интересно това.

– Първо „Сибин“ разсърди някои свещеници и вярващи, защото сметнаха, че това е една езическа книга, но „Антихрист“ не мога да кажа, че ги е разсърдила. Аз получих от секретаря на Св. Синод, не мога да ви кажа дали сега е секретар или не, писмо. Доста похвално, но критика няма.

– Докато за „Сибин“ имаше? Как се посрещнаха в чужбина?

– „Антихрист“ отпечатаха в България на руски, превод от Мира Михелевич. Преводът е много точен.

– Значи хубаво са я превели. Това е много важно.

– Но тя излезе в безобразно оформление и като я погледнете, бихте прочели не „Антихрист“, а „Антифрис“. Тя може да излезе в такъв формат само ако е техническа автомобилна литература. Така я пусна „София-прес“. И на всичкото отгоре един много лош шрифт, който мъчно се чете. Доколкото знам, щели да я издават в Съветския съюз. Сега я превеждат на румънски. Скоро ще излезе.

– На румънски? Кой я превежда?

– Константин Велики. Той рекъл, че 10 години загубил от живота си за тази книга. Един румънец, който се обади от Букурещ преди две-три седмици, ме пита за някои работи, каза си името, може би той пък е редактор.

– Сигурно.

– В Чехия уж щяла да я превежда Райнерова.

– А, Мария Райнерова.

– В Унгария се превежда.

– От кого?

– Някакво младо момче. Искат да напиша предговор. В Германия я преведоха.

– В Германия кой я преведе?

– Хартмут Хербот. От „Сибин“ се интересува едно английско издателство в Оксфорд, което издавало легенди. „Сибин“ ще излезе в Бразилия, заедно с „Крадецът на праскови“.

– Кой го превежда? От немски ли ще го преведат?

– Не, „Сибин“ го превеждат там от френски. Вземаха го от текста на „София-прес“. А „Крадецът на праскови“ от немски.

– Когато идвах преди десетина години, другарю Станев, показахте ми една Антология на световната новела, на италиански е издадена, в която беше включен „Крадецът на праскови“[62].

– Аз съм включен освен в този сборник с новели и в унгарския двутомник, в който са сбрани най-хубавите разкази.

– Кой разказ е там?

– „Крадецът на праскови“ пак. След туй в една Антология на антивоенния разказ в Чехия.

– В коя година е това нещо?

– Не помня. Ще видим, книгите са вкъщи. И още на някое друго място, но не ги помня. Все този „Крадецът на праскови“. Омръзнало ми е вече да слушам за него.

– На руски имате ли издания?

– А, имам, разбира се.

– Кои ваши книги са преведени на руски освен едномтомника?

– На руски е преведен „Иван Кондарев“. Преведени са разкази, „Крадецът на праскови“, „В тиха вечер“ и други, едни избрани, втори избрани. Преведен е „Сибин“, преведена е „Повест за една гора“, преведена е „Чернишка“ и други работи...

– А „Антихрист“?

– „Антихрист“, както ви казах, го пусна „София-прес“. „Сибин“ е печатан в „Иностранная литература“. След туй в „Избрани“.

– Да, знам го това издание. Направиха го по случай 30-годишнината на Девети септември у нас. Там излезе Караславов, Талев. На какви други езици са преведени вашите работи?

– Ами преведени са на италиански, на френски, на немски, английски, на норвежки има някои отделни разкази, на холандски, на датски, на унгарски, на чешки, разбира

се, на гръцки, на полски, „Иван Кондарев“ също е преведен там.

– На полски език?

– „Търновската царица“, „Крадецът на праскови“, том разкази, „Сибин“, „Иван Кондарев“. Пет книги на полски. В Германия – „Януарско гнездо“, „Иван Кондарев“, разкази от „Примамливи блясъци“, от „Делници и празници“, „Крадецът на праскови“, детски разкази „Слънчевото зайче“...

– А от източните страни в Азия имате ли някои преводи?

– В Япония имам. Другаде не знам. Може да има някъде печатано разказче из Индия, но няма значение.

– В Япония книжка ли излезе?

– Не! Излезе „Крадецът на праскови“ в сборник с български разкази. В Гърция също излезе „Крадецът на праскови“.

– В Америка имате ли нещо?

– Имам. Издадоха моя книга в Пенсилвания. Лошото е, че много книги, издадени от „Софияпрес“, са само за пакост – лоши преводи, лошо оформление.

– Но някои хора не искат да разберат някои неща.

– Аз не мога да се оплача, че нямам преводи, напротив, и сега много договори имам. На годината излизат по 5–6 мои книги, които не ги отбелязват в „Литературен фронт“ или в другите издания. Но разсърди ме веднъж Челкаш: „Знаеш ли, казва, че излезе една твоя книга в издателството на Ватикана, в голям тираж.“ Намерих я тая книжка. Тя е „През води и гори“. Чудно издание. Като дойдете, ще ви я покажа. Пише, че е била преведена от хърватски. Не от български, ами от хърватски. Е, хубаво, кога пък хърватците са я превеждали? То е тъй направено, че да не мога да взема хонорар. Изданието е чудесно, тиражът голям.

– Те не пишат отзад в библиографското каре. Тъй като заговорихме за чужди страни, нека ви питам – обичате ли да пътувате?[63]

– Не обичам да пътувам. Всяко отиване във Франция или в Германия...

– Вие бяхте във Франция?

– Два пъти. Винаги е оскърбявало моята българска бедност, защото и ние сме имали нещо, но то потрошено, изчезнало. Тогава у българина, като гледа културните достояния на тия народи, се явява чувство на оскърбление, тягостно чувство. От друга страна, като съм там, винаги почвам да размишлявам върху способностите, интелигентността, върху ония скрити и неосъзнати от нас български способности. Това пък ме поощрява да пиша книги като „Антихрист“ или „Сибин“, за да покажа на тези хора, че този народ не е овчарски само. Ние много малко познаваме себе си. В българина се крият потенциални сили. Дано можем един ден да ги осъзнаем, но това изисква, разбира се, да ги ценим, да ги развием, да ги запазим. Но винаги, където съм отивал, трябва да ви кажа, че моето въображение е подсказвало работите по-блестящи. Страната, която напълно отговаряше на моето въображение, беше Англия. Което аз си представях, в Англия се оказа същото. Там се чувствах най-спокойно. Англичанинът крие колективен ум, който не знам къде се крий, за да може да го вземем, имаме нужда от такъв – дисциплина, английско колективно мислене. Там може да се разхождате по улиците, без да ви дразни шумът. Какво правят, не знам, спокойно е, макар че минават коли. А да отидете неделен ден да се разходите в техните паркове, това е истинска наслада. Една страна, която държи на своите традиции, за която Юго някъде, струва ми се, в „Човекът, който се смее“, беше казал, че демокрацията на англичаните е следната: „Един крал е почти лорд, един лорд е почти крал. Земята е лордски кораб, а самият Бог е милорд.“ Тук онзи ден дадоха, може би сте гледали, „Потъването...

– Да, потъването на „Титаник“.

– Видите ли англичаните какви са? Не е добре вече тази страна и тя ще сподели участта на капиталистичес-

кия свят, но все пак, когато правителството поиска през енергийната криза да палят само една лампа електрическа, те запалиха свещ. Рядко ще намерите човек да ви излъже там. Аз не знам езика, искам да купя нещо и давам пари в шепата си и продавачът взема толкова, колкото струва. Отидохме в Сафари парк край Уиндзор, трябваше да ни върнат 10 пени за входа, казах на шофьора да кара – сумата незначителна. Достигна ни англичанинът с колата си, за да даде парите.

– Ами вие с вашата кола ли ходихте?

– Не, с легационна кола. Ходих в техния парламент, ходих в тяхната камара на лордовете, нали и аз съм народен представител. Там се говори винаги с хумор.

– Вие само в Лондон ли бяхте, или обикаляхте?

– Пътувахме.

– Сигурно ходихте в родното място на Шекспир.

– Да. Какво да правим, нямаме си много паметници, гледаме чуждите. Издигнахме паметници на Съветската армия. Хубаво, трябва. Но към паметника на Съветската армия защо не насложиш бюстовете на нашите революционери и възрожденци, като дойде един чужденец, да каже: „Е, този народ и той се е борил." Идете в Търново и вижте паметника на Варуша, дето е погребан Бачо Киро и другарите му, умрели „за сладката ни свобода". Паметниче.[64] Защо паметникът на Левски да не бъде един обелиск, който да стърчи над София, като дойде един чужденец, да пита чий е този паметник.

– Наистина защо? Знаете, че дойде една англичанка да ни напише най-хубавата книга за Левски.

– Е, знам, знам. Но Унджиев и много други написаха...

– А когато тази книга я преведоха в Англия, не повярваха, че България има такава личност.

– Вижте колко е слаба и колко е лошо организирана нашата пропаганда в чужбина. А хора имаме и какви...

– Левски е изпреварил съвременниците си в цяла Европа със 100 години напред. Тя го доказа това нещо.

– Кога ще се научим как да възпитаваме нашите поколения? Може ли млад човек да не знае историята? Идвали са при мене и са ме питали, студентка – завършила математика, какъв е този Патриарх Евтимий? Как са ги учили тези деца? Може ли един народ да има културни ценности, да каже, че е народ, ако не си познава миналото и ако няма чувство за национално достойнство? Може ли да бъде нравствен човек? Може ли да бъде комунист? Защото социализмът изисква именно социални чувства, за да създадем обществото, за което мечтаем.

– Матерната история, матерната история трябва да се знае.

– Аз като бях в Съветския съюз, в Киев, един съветски писател, не му помня името, ми каза: „Тук дойдоха гърците, които нашият Владимир извика да ни покръстят.“ Рекох: „Гърците дошли, ами гръцки книги ли ви донесоха за богослужение или български?“ Засмя се.

– Български, да.

ПЕТИ РАЗГОВОР

31. V. 1975 г. – Бояна

– Другарю Станев, последния път говорихме за вашите впечатления от Англия и от Франция. Преди години бяхте на посещение и в Монголия. Много интересно ми се стори това, което напечатахте в „Поглед“[65]. Само туристически интерес ли имахте, или отидохте с по-специални намерения в Монголия?

– Аз не познавах Монголия, обаче когато отидох там, действително учудих се от красотата на тази страна. Защото това е страна, която в този ѝ вид, в който я видях аз, е съществувала, откак е създадена. Страна, слабо цивилизована, но много красива. Най-характерното е туй, че като излезете от Сибир, където виждате зелената, неподвижна и мълчалива тайга, срещате една резедава страна, в която се тъмнеят горички като острови, езера, реки, които се точат като гайтани и т. н. От време на време виждате някои юрти, израснали като печурки, табуни с коне, якове, овце много. Това е народ, който още не знае богатствата на своята земя, защото не я е обходил. Може би сега вече, когато създават свои геолози, ще я проучат. В нея има, изглежда, големи богатства.

Интересът ми не беше само политически, един писател не може така да се ограничи. Аз отидох там по покана на др. Живков с правителствена делегация.

– Има ли там много дивеч?

– Много. Това е истинският рай за ловеца. Има всякакъв вид лов. Понеже самата страна започва от пустинята

Гоби и стига чак Алтайските планини, ако не греша. И така, там има най-разнообразен дивеч. Децата са много красиви, приличат на цветчета. Самите монголци са народ, който е малко изроден, сега се възстановява, защото той е бил дълги години експлоатиран и е живял много оскъдно. Аз притежавам тук и плочи с някои техни песни. Бих ви пуснал една плоча...

– Доколкото ми е известно, те имат някаква промишленост за обработка на кожи.

– Те сега създават и друга промишленост. Ние направихме голям месокомбинат навремето, когато бях, пък сега не знам още какво строят. Но тя е страна, която се развива с помощта на Съветския съюз, и ние помагаме там.

– Не виждате ли нещо специално в техния фолклор, в техните песни, които сте имали възможност да слушате, не откривате ли нещо прабългарско?

– Не.

– Не? Няма такова нещо.

– Прабългарската култура, според мене, е нещо далеч по-високо, отколкото монголската култура.

– Става въпрос за някаква...

– Преди всичко недейте забравя, че тяхната култура, аз не бих могъл да говоря като специалист за туй, се е развивала под влияние на будизма.

– Е, те са будисти всъщност, нали?

– Да.

– Като религиозно...

– Както виждате, където и да отида, аз не проявявам толкова голям интерес към чуждото, колкото към българското. И отивайки в Англия или Франция, размишлявам за нас, за нашия народ, за нашата страна. Това ми служи по-скоро за да мога да разбера известни неща по-добре. И ми се струва, че ако бих писал книга в Англия или другаде в чужбина, може би по-вярно и по-точно бих нарисувал известни неща. Така, както ви е необходимо да

се отдалечите от нещо, за да може да го видите по-добре. За да видите планината, трябва да се отдалечите от нея.

– Да я видите в цялост. Значи тук въпросът е в дистанцията. Дистанцията дава възможност да се обхване цялостно работата, а не само отделни моменти и елементи в обекта.

Другарю Станев, вие принадлежите към писателите, които обичат да разсъждават върху нашата национална история. Бихте ли формулирали най-общо главните изводи, до които сте стигнали, размишлявайки върху нашата национална история?

– Аз не бих се решил да ги изкажа, защото те са в доста големи противоречия с официалната историография. Смятам, че има неща, които не са правилно изтълкувани. Независимо от това, известно ви е, че нашата история е създадена от византийски документи и много малко от наши, от други чужди...

– Чужди източници.

– Да. Има цели епохи, които не са осветлени. Вземете тая на Шишмана. Когато един варварски народ съществува до голям цивилизован народ, както съществуваха варварските народи до Рим и нашият до Византия, той е длъжен да унищожи Рим или Рим ще го унищожи. Друго няма. Никакви хуманни илюзии не бива да си правим тук. И тъй става. Историята ни го е показала. Трагедията, струва ми се, в нашата история е такава. Нашият народ взема от врага си – Византия, най-големия си враг, взема православието, а взема и ересите, дошли от Мала Азия, опложда ги със социални идеи, за да се бори със същата тая Византия. Това е парадоксът. Фактът е прост. Никой не може да го отрича. След покръстването Симеон ясно разбира, че трябва да унищожи Византия. Не знам, съзнавал ли го е или не, но след неговите войни, след избиването на прабългарските родове, които са били фактически стълбовете на държавата и на войската, идва Петър. Той е упоен от византийското православие, женен е за внучката

на Лакапен и краят на първото българско царство е неизбежен.

– Значи смятате, че покръстването е една грешка?

– Разбира се! Православието е грешката.

– Катастрофална?

– Ние трябваше да приемем католицизма. Католицизмът, каквото и да говорим, предполага по-голяма свобода. В католицизма има това, че освен краля имаш папа.

– Има двувластие?

– Двувластие, имаш свободни градове. На всичкото отгоре католицизмът е култура. Православието се е кланяло на императора и е целувало ботушите му.[66] Крепеше в Русия царизма, самодържавието. Църквата не беше самостоятелна, каквато беше католическата. Един епископ се подчиняваше най-напред на папата, не на краля. Там народът вече намираше пролуките – между тези две власти да създава свободни градове. Ние говорим за Ренесанса. Знам, че и в България е имало такова нещо, и то твърде рано. Обаче да не забравяме, че „Нотр дам дьо Пари" започва да се строи от XI век. Да не забравяме и един друг факт. Трийсетте хиляди кръстоносци превзеха Цариград. Какво бяха тия хора? Безсъмнено с по-голяма военна техника и индустрия. Целите облечени в брони... Гърците се оплакват, че те пробиват бронните им като тикви. Къде да го удариш, казват, той е по-голям от копието си, целият в желязо. Мисля, че в това се състои грешката на Бориса. Той се колебае дълго. Втори път се колебае Калоян, колебае се Иван Асен II. Ако ние бяхме приели католицизма, нямаше робството ни да бъде толкова тежко. Друга щеше да е съдбата не само на България, а и на Балканите. Щяхме ли да имаме гръцка духовна власт? Фанариотите? А знаете ли какво страшно нещо са направили фанариотите? Те отблъснаха нашия народ от Бога. Те накараха българинът да види в лицето на владиката свиня, магаре, престъпник и разбойник. И ако нашият народ не е религиозен в този

смисъл, в който са западните или руснакът, то се дължи и на фанариотите. Това да не забравяме.

– Мисля, че в известна степен се дължи и на непреодолените езически представи и обичаи на нашия народ.

– Тия представи и при католицизма щяха да бъдат същите, каквито са представите на полския народ, да речем, който е католически.

– Вие по принцип сте да се приеме християнската религия?

– То беше неизбежно, разбира се.

– Освен това една историческа потребност. Това е един социален строй по-високо. Езичеството е религията на родово-общинния строй, докато християнството е религията на феодализма.

– Целият конфликт дойде най-много от това, че след като приехме християнството и почнахме да създаваме манастири, заробвахме българските и славянските общини. Прабългарите не са имали феодали, каквито съществуват в Западна Европа или във Византия.

– Ама те не са могли и да имат...

– Те са били по-скоро военачалници.

– Точно така, но това е родово-общинният строй. Това е племе, което няма частна собственост върху земята.

– Искам да кажа само, че ако бяхме приели католицизма, което пък би наложило и епископите, и манастирите, и т. н., ние щяхме да имаме с какво да се браним срещу тази Византия.

– Ясно.

– На Балканите щяхме да играем друга роля, защото ведно с хърватите и с унгарците щяхме едва ли не да господстваме тук. Аз не мога да предвидя тези работи, пък и ние можем да говорим само с „ако“.

– Разсъждавайки върху историята, кои личности от нашата национална история, според вас, най-пълно са улавяли потребностите на историческия момент и са ги осъществявали?

– Е да, има такива личности, от Първата българска държава цар Крум, Омуртаг. За Аспарух няма какво да говорим, той е основателят. От Втората българска държава – Асен II.

– Симеон?

– Петър и Асен, основателите на Втората българска държава, които според Мутафчиев и други историци се оказват от кумано-руски произход. Ако вярваме на най-новите изследвания върху произхода на българските царе през Втората българска държава, ще видим, че едва ли между тях има чисти българи. Иван Асен II пристига, както ви е известно, от Таврия. Той води със себе си руснаци.

– Да.

– Той е умен и далновиден държавник, но защо бяга в Таврия? Защото има род там. Един трагичен цар е Калоян. Но интересни са за мене духовните движения в Средновековна България, особено във Втората българска държава. Както знаете, исихазмът ме занимаваше, защото ми се наложи да го проуча. Четох някои руски автори, някои византийски източници. И там има нещо, което показва влиянието на византизма. Теодоси Търновски отива с Патриарх Евтимий в Цариград при патриарх Калист. Така че моят Лука разбойникът, дето казва, че те са гърци, е прав. Патриарх Евтимий е голям човеколюбец и интернационалист. Само че неговият интернационал е на оня свят – горния Ерусалим. И затуй аз пиша в „Антихрист“ – като приемаш този горен Ерусалим, дали няма да отдадеш своя народ на други народи? Защото ние се хвалим с нашия интернационализъм, но аз се боя, че е подплатен с нихилизъм.

– Другарю Станев, има ли от тези исторически личности от по-старата и най-старата ни история всъщност някой, който особено ви привлича, и бихте ли желали да напишете роман за него?

– Безсъмнено, че има. Симеон не ме привлича много, въпреки голямата тема, която би била изключително важна за нас.

– Симеон не ви привлича?

– Не. Той води налудничава политика, според мене, с безполезни войни.

– Но все пак разширява границите на България.

– Разширява ги.

– Той създава една икономически могъща...

– Разширява границите, за да дойде упадъкът през времето на сина му. Той не видя опасността от византизма. Говоря за културната и религиозната опасност, която идва оттам. Несъмнено привличал ме е Крум. Сигурно са го отровили византийците.

– Вие знаете ли романа на Димитър Мантов за Крум?

– Не. Твърде е мъчно за една толкова отдалечена от вековете фигура да я възстановите. Иска се и голямо въображение, и голяма, както казвам аз, реставраторска способност, да можете да нарисувате тази личност и тази епоха.

– Но това не е ли едно предимство – липсата на малко материали. Тя дава възможност...

– Малкото материал защо да е предимство?

– Защото тя дава възможност...

– Вижте какво ще ви кажа. Когато един Дрюон,[67] френският писател, който е написал поредицата „Прокълнатите крале", иска да проучи една епоха през времето, да кажем на Филип IV, той ще намери толкова документи, че на всичко отгоре може да види направен и Филип от восък. Има такъв музей, в който можете да видите от восък кралско семейство на еди-кого си със съдовете и всичко там, наредба, обстановка, как вечеря или обядва. Българският писател няма такива възможности. Богатството на материали за човек, който има въображение, може да му даде широко тълкуване, избор – тези факти ги признавам, тези не ги признавам, виждам го така и така. А в нас какво е останало? Нашата Академия издаде напоследък доста книги с материали за историята на България, но и те не стигат.

– А от по-новата ни история, да кажем, от времето на Възраждането?

– От времето на Възраждането имаме големи личности, Ботев, Левски, Каравелов...

– Раковски.

– ... И много други. Възраждането беше велика и славна епоха, каквото е всяко Възраждане в живота на един народ. И нашата литература, най-хубавото в нея, е плод на Възраждането: вземете Иван Вазов и всичко, което покъсно дойде, като традиции, като път, който ние бяхме избрали за националното самосъзнание. Това бяха мъките на един народ да се осъзнае в литературата си. Тя и досега е такава нашата литература. Ние не можем да се похвалим, че имаме романи и литература, която отразява живота на няколко поколения, в смисъл техните понятия за добро, за хубаво, естетиката им, етиката им, стремежите им, конфликтите им. Имаме ли такова нещо, каквото в Европа има във французката, в руската и други литератури? Нямаме ги тези книги. Нашият роман едва след Девети започна да се създава, като изключите „Под игото".

– Пак да се върнем на историята. Смятате ли, че е имало някакъв път, който не би позволил на турците да превземат България?

– Не.

– Нямало е.

– Имало е друг път, според мен, пътят, по който вървяха сърбите.

– Ами и те падат...

– Падат, но как падат? При други условия. Вие знаете, че сърбите бяха съюзници на Баязида след Косово поле. За да запазят своите свободи, те изпълняваха задължения към султана. В битката при Анкара в 1402 година между Тамерлан и Баязид Тамерлан бе казал: „Язък за сърбите, които се биха хубаво." Търново е обсаждано също така и от сърби, от тъй наречените „европейски войски" на султана.

Емилиян Станев на вилата в Бояна, 1975 г.

Емилиян Станев и Иван Сарандев. Бояна, 1975 г.

В Бояна на разговор със Стоян Каролев

Срещу Баязид не сме могли да се съпротивляваме. Едно не е равно на сто. Колкото и В. Мутафчиева да иска да ме убеди в своята книга, че нашата съпротива е била 20–30 години. Имало е отделни съпротиви, но имало е и пазарлъци. Една малка крепост, която не се е изстъпила на големия път на турските войски, е продължавала да съществува. Балканът ги плашил. Не е била лесна работа да се преминава тая планина и Талев е прав, като казва, че планините са щитове на нашата страна. Но идва време, когато Баязид се разправя с всички, взета е и Източна България на Иванко – Добруджа. Шишман оставя между турците и своя брат Страцимир. Баязид решава да го смаже и го убие в Никопол. Като ходихме миналата година с жена ми в Никопол, гледам в града на една чешма плоча, останала от римско време, в която един римлянин оплаква със стихове жена си много поетично. А като се качите горе на крепостта, виждате складове, бурени, железа, боклуци. А Никополската крепост е Голготата на България. Там е убит Шишман. Един надпис няма!

– Считате ли, че ако България беше приела католицизма, най-малко поне робството щеше да бъде при други условия и по-кратко?

– По-кратко, разбира се. Недейте забравя, че Турция в XVII столетие запада. В XVIII столетие френските консули налагат капитулациите, имаше кой да ни защищава. Друго щеше да е. Но най-важното, нямаше да ги има фанариотите, които доунищожиха нашата стара книжнина.

– Другарю Станев, какво е отражението на робството върху психологията на българина?

– Ами преди всичко цялата енергия на този народ се изразходваше в съпротива. Когато един човек насочи цялото си внимание да запази семейството, челядта си, нивата си, скромния си имотец и т. н., той не може да бъде творец, той не може да създава духовни ценности, той не може да се развива и да расте духовно.

– Значи трябва физически да се самосъхрани.

– На всичко отгоре унищожиха се и документи, дори унищожи се история и, трето, напълно се унищожи българската интелигенция. Най-будното избяга в Балкана и създаде колибите.

– А този комплекс за малоценност, който има и за който говорим даже по спортните състезания?

– Ако си представите, че вие и вашето семейство живеете някъде в гората, живели сте дълго време и след туй отидете в града и видите един съвременен град, ще имате комплекс за малоценност, нали? На всичко отгоре ще избързате и няма да възприемате най-доброто, ще възприемате, което е...

– Най-лесното.

– Най-лесното или по-точно, което ви дава най-голямо удоволствие и външен вид, че уж сте се цивилизовали. Всеки дивак, когато се цивилизова, си слага нещо шарено, посяга към ракията, тютюна или онези неща, които Европа му донесе. После такъв човек се насочва срещу своите стари богове, срещу своите колкото и примитивни, но добри традиции, изоставя ги лесно. За съжаление това нещо се забелязва и в наше време.

– През 1962 г. в един разговор споменахте за намерението си да напишете роман със заглавие „Султански лов". Не сте ли се отказали от това намерение?

– Материалите за този роман стоят. Не го написах. Той засяга руско-турските войни, главно Дибич.

– А, от 1828 година?

– Да. Главно Дибич. Вие знаете какво са ни стрували тези войни. Те са обезлюдявали цели наши области, в известна степен. Разрушавали са ценности, изгаряли са архиви. Сливен например е бил цветущ град. Молтке, минавайки през Сливен, говори за него като за втори Дамаск. Това е бил град с много гюлови градини, с много води, с индустрия, град, през който минават кервани от камили, град, който произвежда шишанета, има големи майсто-

ри. И сега в Сливенския музей може да видите изработени от тия майстори пищови, ятагани, ножове, които са чудесни.

Романът имаше горе-долу следната фабула. Убит е аенинът, управникът на Сливен. Султанът вижда, че се водят големи борби между местното население и турците, подклаждани главно от татарските князе, заселени в Карнобатско и край Сливен в полето. Много от турците са във връзка с тези султанчета. Така аенинът е убит, султанът разбира, че не може да се избира аенин от местните и решава да прати от Цариград свой човек. И праща Тахир ага. Тоя Тахир ага е по кръв българин. От неговата баба е чул, че един ден султан Авджи Мохамед IV, като правил лов от Одрин до Сливен (наистина Мохамед IV, наречен Авджи, правел подобни ловове), един ден вижда някакъв соколар, който му харесва, и казва: „Ти ще се потурчиш." А той е от български болярски род. Слушал е този Тахир ага, че в Сливен има едно здание, на чийто каменен свод отгоре пише „Госпожа Дража", и че това е някаква негова прапрабаба, която го е строила за военен склад. Действително такова здание е имало. Аз четох историята на Сливен от Табаков. И така този човек, който не знае български език, тръгва от Цариград, минава през Одрин, влиза в българските села и вижда един друг, чист народ, за когото почти нищо не е знаел. В Сливен го посрещат, както му е редът. Той има три жени по закон, но веднъж отива на гости в един чорбаджия и дъщерята на този чорбаджия, като го вижда, изтървава кафетата. След два дена той пита чорбаджията как е, що е? „Детето ми, казва, се разболя." Момичето се влюбило в него и той го взема за жена. Този аенин, войвода, е много справедлив. Той съсича на мегдана двама еничери, които безчинстват. Идва обаче Дибич. Аскерите се разбягват, а българите, като посрещат руснаците, мислят, че вече са свободни и започват да изкачват свини на минаретата, да ходят по нужда в джамиите, да крадат добитък, да убиват турци. И

убиват на Тахир ага жените. Убиват и потурчената българка. Тахир ага е избягал с част от турския аскер някъде към Карнобат, но пристига руски подпоручик и му казва, че мирът е сключен в Одрин, трябва да се предаде. Руснакът се държи нахално. Тахир ага изважда пищова и го убива. След това се отравя.

– По-интересна е съдбата на това население, което се изселва през 1928 година от Ямбол. Това са 30 хиляди души.

– Те не са 30 хиляди, а повече. Султанът е пращал пратеници да ги върнат, защото вижда, че се обезлюдяват земите. Сливенци си изгарят къщите. Тогава и на д-р Селимински къщата, в която, сам той говори, че имало хрисовули и стари документи, е изгорена.

– От Селимински съм чел за тяхната съдба там в Русия.

– Тая българска трагедия много ме привличаше. Ходих и в Сливен, събрах и други материали. Имам цяла тетрадка материали. Оставаше да седна да пиша.

– Да направите романа?

– Кой знае, ако съм жив, може да седна един ден да го работя, въпреки че, както ви казах, лошо ще го изтълкуват някои. Но това са истини, дявол да го вземе. Всяка руско-турска война създаваше големи нещастия, както и всяко въстание в Македония и Тракия. Българското население бе клано, останалите живи избягаха, обезлюдиха се наши земи.

– И за да завършим тоя кръг от въпроси, свързани с историята, един последен въпрос. Понеже много сте размишлявали върху историята, има ли тя някаква цел изобщо?

– За мен историята не е наука. Живите говорят за умрелите. Второ, не е наука още и по това, че никой не се учи от поуките ѝ. Тя изглежда служи за това, да забравяме какво е било.

– И да повтаряме...

– И да повтаряме отново същите грешки и заблуди. Както педагогиката за мен не е наука, защото развалените възрастни искат да възпитават неразваленете деца.

– Не, тук не става въпрос за науката история. Става въпрос за самото историческо развитие, за историческия процес – има ли той някаква крайна цел, или просто човекът се мъчи да му я наложи.

– Струва ми се, че се мъчим да я наложим. Аз споделям възгледа на Толстой, който казва, че не може да се обясни защо народите от Изток тръгват на Запад или обратното. И какво е историята освен история на човешкото безумие и на човешката тайна.

– Да смятаме, че приключихме с тоя кръг от въпроси, свързани с историята. Сега искам да попитам за някои неща, свързани с ваши публикации. През 1959 г. в списание „Пламък“ имахте една статия за писателското майсторство.[68]

– Аз не я помня.

– В нея развивате мисълта, че художественото майсторство представлява богато съдържание в хубава форма. Поддържате ли тази мисъл?

– Разбира се. Разбира се, че я поддържам. Аз съм казвал: „Добро художествено произведение е онова, което стисва сърцето на човека и поразява неговия ум.“ В смисъл да кажете нещо на човека и да създадете онази емоционалност, която той не би могъл да предизвика у себе си без намесата на художника. Защото изкуството трябва да бъде като хубав летен ден, да ни дава радост и надежди. Аз не мога да понасям тъй наречените „интелектуални романи“, в които някой толкова много ми разсъждава и ме отвежда там, където не е човекът, където не е, както казва Гьоте, „значимо човешкото“, където е биологичното, нищото. Ако някой иска да познава така човека, да отиде да служи в полицията, тя познава по-добре човека от такова гледище. Разбирате ли?

– Да.

– Аз търся другото в човека, божественото, духа...

– А не болезненото.

– Не болезненото.

– Тогава в такъв случай не сте съгласен с тезата, че на нашата литература липсват именно болезнените анализи.

– Нима има критици да поддържат подобни възгледи и мнения? Писателят трябва да знае всичко. Той може да нарисува и такива болезнени хора, но те не могат да бъдат „значимо човешкото", както казва Гьоте. Как лошо понякога разбираме силата на изкуството! Ако на един работник му дам да чете „Старопланински легенди", а не „Винаги със Сталин" например, той на другия ден ще работи по-добре, отколкото, ако му дам книгата, да речем, на Натали Сарот или на...

– Албер Камю, „Чужденецът".

– Или на Камю.

– Другарю Станев, в статията „Работата над образа и словото"[69] изказвате интересна мисъл, че мярата за художественост е степента, в която е постигнато единство на съдържанието и формата в художествената творба.

– Разбира се, цялостност.

– Но с какви средства и начини е възможно да се улови това единство? Как го усещате?

– То зависи и от художника. Но ако един писател не може да постигне това единство, по-хубаво да не сяда да пише книга. Щом е лишена от единство, творбата не е художествено произведение. Вие може да напишете прекрасна студия по психологията на Х или У или есе за неговия живот, но художествен образ не ще има. То е все едно, да речем, не можете да видите авлигата в нейното златисто оперение, да чуете нейната песен, да видите нейния полет.

Аз смятам, че в художника образът се появява именно в такава цялост. Иначе нещо му липсва и той ще чака, докато...

– Узрее.

– Докато се появи това единство на форма и съдържание.

– Другарю Станев, в същата статия за майсторството казвате, че писателят, когато пише, трябва да обича своя герой.

– А, разбира се.

– Но даже и отрицателните?

– Да, разбира се. Любовта е единствената творческа сила. Когато го обичате, вие ще го разберете, ще му простите, не ще оправдаете делата му, но поне като го разбирате, ще го съжалявате. А съжалението е дете на любовта. После има и друго нещо. Случва се художникът да се опияни понякога и от багрите на сатаната, макар че изкуство с дявола не се прави. Томас Ман казва нещо подобно в „Д-р Фаустус“. А преди него го каза Гогол в една мъничка книжка, наречена „Портрет“.

– Значи вие отнасяте това даже и за отрицателните герои?

– Представете си един питон, който играе и трака с люспите си, както го рисува Ръдиард Киплинг. Няма ли красота?

– Сатанинска красота.

– Има. А красотата е тайна. Никой не е дал...

– Определение.

– Достоевски казва, че дяволът и Богът се борят, арената е човешкото сърце.

– Това е красотата?

– Тъй пише Достоевски.

– А вие имате ли определение?

– Нямам. Бих приел неговото.

– Неговото приемате?

– Да.

– А бихте ли казали, че целта на изкуството е създаване на красота?

– Може би и това е главното, създаване на красота.

– А бихте ли приели и другата теза на Достоевски, че красотата ще спаси света?

– Не! Защото се боя, че за красотата са убити повече хора, отколкото заради грозотата. Дядо Любен казваше „изклавам кокошките, ако не са хубави“. Хитлер тръгна да унищожава славяни, евреи, цигани, за да създаде красо-

тата на „чистата немска раса“. Страшно нещо е красотата. Платон приемаше, че красота и добро са едно и също нещо, но това беше елинското определение. Нова красота създаде християнството, това е красотата на поруганата невинност върху нова етика. Сега ние се мъчим да създадем пролетарска красота, но погледнете по какъв начин. Някой художник нарисува жена с дебели крака, груби гърди и ръце. Защо? Може би той иска да каже: „Вижте трудът как я е измъчил и деформирал пролетариата.“ Но това не е красота. Защо работническата класа така ще я представят? Защо не представите работника хубав, красив, развит, мускулест, с вътрешен мир и т. н.? Защо ми рисуваш революционер, преди да го застрелят, без очи? Ами ако моето естетично чувство ме отблъсне от тоя човек? Достоевски казва: „Просяците биха получавали много повече състрадание и пари, ако пееха както в опера, ако не бяха грозни и мръсни.“ У човека освен моралната съпротива има и естетическа съпротива. И много писатели не разбират това. И много автори на мемоари не го разбират. Те трябва да опишат убийствата с няколко чертички, със загадки. Не е важно как убих, а идеята, поради която стрелях. Морално-естетичната съпротива у човека е факт и ако писателят не държи сметка за нея, няма да създаде убедителен, вълнуващ художествен образ.

– Разбирам. А това значи ли според вас, че изкуството е винаги морално? И че между естетично и морално няма разлика, че те се покриват?

– Изкуството изглежда носи в себе си някакъв космополитичен и вечен морал, който не всякога е в съгласие с морала на обществото, където изкуството се прави. Както не бих могъл да определя какво нещо е красотата, така не бих могъл да определя и морала, с който изкуството си служи. Но понякога съм склонен да смятам, че правдата, истинността тук има съществена връзка с естетичното. Истинското художествено произведение прави човека с по-широк поглед, по-сърдечен, по-задълбочен. Макар че

гениални творби като „Фауст“, „Братя Карамазови“, „Престъпление и наказание“ или на Шекспир могат да имат и разрушаващо въздействие. Някъде Толстой в „Кройцерова соната“ казва: „Изкуството трябва да бъде държавен монопол.“ И задава въпроса: „Отде, накъде ще дойде един цигулар, ще свири и моята жена ще се влюби, ще ми изневери и ще ми разруши семейството?“ Какво може да стане с художника, който рисува разбойници, нещастници и порочни люде и вниква в техните души? Няма ли да открие същите предразположения у себе си?

– Значи обратимият процес.

– Няма ли опасност да загуби таланта си? Той сам ще изпитва болни пориви и стремежи, до каквито, както ви е известно, са стигали много писатели. И тогава свършват или със самоубийство, или с идиотизъм, или както накрая Толстой осъди себе си и цялото си общество и...

– Се обяви за пророк.

– ...Тръгна да бяга неизвестно къде, както казва Колю Рачика.

– За България.

– Тъй казват, ама кой знае...

– За България?

– Ами какво ще прави в България?

– Имало е голяма община на толстоисти в Силистра. Може би бяга от София Андреевна.

– Милата, някои пък казват, че искала да се самоубива.

– От него?

– Да, да, тъй пише един съветски автор, който написа книга за Толстой.

– Бурсов?[70]

– Да. Една жена, която подобно на всички жени иска съпругът ѝ да бъде нормален, здрав, да изпълнява нейните желания. Защото казва, че го обича и се грижи за него, а той отишъл там, където дяволът и Богът се борят. Тя не може да стигне до него, както не може да стигне майката

на Теофил в „Антихрист“. Ето тези бездни в изкуството. Някои писатели не стигат дотам.

– Другарю Станев, смятате ли тогава, че изкуството няма предназначение?

– То е потребност.

– Потребност, но то не може да му бъде...

– То е потребност на нашия вътрешен свят да бъде в хармония с външния. Оттам дивакът, пещерният човек по същата нужда и потребност е нарисувал в пещерата ловни, любовни или други сцени.

– Да, да.

– Макар че, разбира се, с туй неговото определение не се изчерпва. Въобще най-големите умове са се занимавали с този феномен и никой не е намерил окончателния отговор и разяснение. Днес сме тръгнали към него с научен подход. Този, който би обяснил тази дейност, би ни казал много за човека, за онези неизвестни негови глъбини, в които големи умове са се взирали. А то е свързано безсъмнено със смисъла на човешкото съществуване и смисъла на всичко, което наричаме Свят и Вселена. Писателят не трябва да изпуща пред очи това, което ни отделя от природата, което ни въздига в духовното. Не трябва да слива злото и доброто в едно. На човека му е дадено да живее вечно в противоречие и единствената свобода, която има, е да избира между доброто и злото.

– Потребността от изкуство именно дава възможност на човека да направи своя избор?

– Аз искам да кажа, че на човека е дадено доброто и злото като стъпала, по които се изкачва и слиза, но изкуството е и потребност да се запази миналото, да се „спре мигът, който си отива“.

– Напоследък много се говори за тъй наречения прогрес в изкуството.

– Какъв прогрес?

– Има две становища. Едните казват, че изкуството е константна величина, тя не търпи развитие и привеждат

там примерите с жанровете. Да кажем, лириката в продължение на 3 хиляди години експлоатира същите жанрови форми, същите усещания, същите настроения.

– Да, разбирам.

– Ето защо поддръжниците на това становище отричат прогреса в изкуството.

– Да се търси тук прогрес е нелепо според мен.

– Другите казват, че има прогрес.

– Ами какъв прогрес? Има човешка душа, която живее при различни условия, различни епохи, различно възприема света, с различно познание и все пак реагира по един и същ начин. Днес има не прогрес, а регрес. Литературата, изкуството повече обезверяват и смъкват човека надолу. Тя го, бих казал, отчайва... Изкуството е цялостна деятелност, от пещерата до наши дни все една и съща деятелност. Аз мога да го деля на епохи, но то е все една и съща деятелност. То се различава според упадъка на културата и упадъка на народите, според моралния упадък и възход на човека. Да не мислим, че изкуството в наши дни ще е последно. Ще дойдат други народи, може би след изживяване на исторически катаклизми и събития. И наново вярата в човека, наново надеждите, новите митове, новите социални идеи и стремежи ще създадат друго изкуство, което ще бъде обнадеждаващо, въздигащо.

– Значи вярвате в бъдещето на изкуството?[71]

– О, щом има човечество...

– Ще има и изкуство.

– Да. Новото изкуство ще дойде от варварите. От варварите в кавички, защото днес има цивилизовани варвари.

– От Африка.

– Може да дойде от някой азиатски народ, не знам. Виждате как Чингис Айтматов дойде в съветската литература с киргизкия си бит и поверия като нещо ново. Вземам го не като пример, който би могъл да е тъждествен на това, което един ден може да стане. За бъдещето ние имаме смътни предчувствия и представи, които можем

да изразим само абстрактно. И затуй се появи модерната абстрактна живопис. В човешкото съзнание вече е представата за Космоса, когато човек ще може да лети между тези планети. Я си представете какво изкуство ще настъпи тогава. Няма да има зелена трева, червен кон и синьо небе. Светът, с който ние се заобикаляме, тази индустриална цивилизация, да я нарека, и архитектура дават насока на изкуството. Една модерна обстановка вече предполага и друго виждане на формите.

– Значи всъщност има развитие на техническите средства на изкуството? Има един прогрес в тия средства?

– За кои технически средства? За киното ли говорите?

– И за киното, пък ако искате даже в областта, да кажем, на...

– Техниката, според мене, никога не е правила изкуство. Тя е помагала на изкуството, но никога не е правила изкуство.

– Разширявала е възможностите на изкуството...

– Може ли да смятате, че един филм е техническо произведение? То е най-напред произведение на сценариста, на писателя.

– Правилно, но все пак преди 90 години човечеството нямаше възможности да създаде един филм, един нов жанр...

– Е, безсъмнено, безсъмнено, обаче аз съм склонен да гледам на това нещо като на едно, какво да кажа, технизиране на творческата мисъл. Оня, който пишеше книгите си на свещ и ги четеше на свещ, изпитваше по-големи естетически наслади. И следователно въздействието на изкуството върху него беше много по-благотворно, отколкото това на киното. Вземете факта, че едно голямо произведение не може да се екранизира, каквото и да правите.

– Да, съгласен съм.

– Очевидно киното върви по периферията на литературната творба. То даже помага за разрушаване на истинското изкуство. Както и всичко, което днес наричаме ин-

формация, разрушава човека. Не може да се възхваляват животът и човекът, ако виждаш човека като животно, както ни го показват някои писатели и дори учени. Писателят не трябва да загубва вярата си, защото, загубвайки вярата си, той не може да мисли. Който не вярва, не може да мисли. Наскоро прочетох един роман от 500 страници. Какво чета вътре? Млади хора, които симулират, че другарят им се е удавил. Изваждат го от морето, а той се преструва на удавен. Спасяват го, получават награди, похвали; чупят ръце на трудоваци, за да не служат повече, срещу 20 лева или срещу 50, развеждат се и накрая главният герой се самоубива. С едно пежо се удря в една скала. Питам автора, защо е написал това? „Аз исках истината да кажа." „Коя истина? Туй ли е истината за човека?" С такава „истина" изкуство не се прави. Тя е едностранчива и безконфликтна. Такъв „герой" не може да има конфликт, щом живее като свиня, предаден на своите страсти и наслади. И погледнете, днес имаме само пиеси, няма комедия, няма трагедия, няма драма. Пиеса, а това е нещо лековато...

– Може би не са потребни?

– Не е вярно. Обществото ги иска и би ги гледало...

– Кой знае?

– О, как биха ги гледали! Защото, колкото и да сме обърнали гръб на големите проблеми, ние ги носим в душите си, макар да се преструваме на лекомислени и да ги наричаме старомодни. В разказа „Язовецът" съм засегнал тоя въпрос. Получавайки рисунката от художника, жената си спомня за нещо, което е забравила в себе си. Тя го отрича и скъсва рисунката. Какво изкуство ще има, ако отричаме вътрешната същност на човека, на душата? Ще имаме естрада – еди-коя си пее „Морето, морето...".

Не искам да говоря лошо за нашата младеж. Напротив, не гледам на тези момчета и момичета с очите на остарял моралист. Напротив, гледам ги със съжаление и се мъча да ги разбера. И разбирам трагедията им, и разбирам времето, в което живеят.

– Другарю Станев, вие почнахте от най-късата форма в белетристиката – разказа. И след това преминахте към повестта, новелата, романа-епопея. Накрая стигнахте до историческите романи.

– Да. Недейте ги нарича тези мои романи исторически. Те са исторически по сюжет. Аз винаги съм отличавал сюжета от темата.

– Да, да. А можем ли да очакваме, че в това развитие ще навлезете и в другите жанрове? Да кажем в драмата или за цял живот искате да останете в жанровете на прозата?

– Не съм се опитвал за драма. Трябва да ви кажа, че не съм и театрал. Не проявявам интерес към театъра. Жена ми ходи и ме води на театър и тъй като често пъти гледам лоши пиеси, казвам ѝ: „Ти догледай, пък аз ще отида в Руския клуб да заема една маса, защото ще ги заемат, пък после ми разкажи.“ Когато има обаче някои големи артисти, някой голям театър дошъл, ходя. Но нямам влечение към театъра. Нямам влечение и към киното. Както ви е извест...

– Трите филма, които направиха?

– Да, „Крадецът на праскови“ и „Иван Кондарев“. Правят сценариите режисьорите. Аз съм замислял да напиша пиеса и имам по някой сюжет. Примерно един разказ, който е просто пиеса. Няма абсолютно никакво описание, само диалог. От него би могло да се направи сериозна драма. Този разказ се казва „Забравеният портрет“. Но бих го нарекъл, ако напиша пиеса, „Песен от нашата улица“.

– Нямате ли намерение...

– Не мога да ви го разкажа, нито пък имам намерение да го печатам. На мене се отдава диалогът. Обаче нямам влечение към тая работа. И, както ви казах, тази замислена от мене някога драма стана разказ. Чист диалог.

– Значи няма да се обърнете към пиесата?

– Не зная. Може някой ден пък по някакво свише повеление да се хвана с подобна работа, но като имам предвид

какво нещо днес е театърът! Едно време имаше големи актьори и малки режисьори. А сега няма нито големи режисьори, нито големи актьори. Не мога да понасям много от нашите артисти. Те говорят с ниска езикова култура, вместо да разкриват звучността и богатството на нашия език на сцената, за да учат този народ, и говорят дрезгаво и неясно, сякаш цяла нощ са пиянствали, пушили и пили... Чух по едно време, че за да бъдело реалистично, актьорът трябвало да говори тъй. Не мога да понасям грозна артистка, която играе хубавица. Тя е длъжна да възпитава с всеки свой жест, с всяко свое слово. Артистът трябва да бъде красив, щом като героят е красив. Ако е лишен от чар и красота, какво да гледам?

– Защо ще ходя да ги гледам?

– Е, че, разбира се. Значи не съм единствен.

– Защо? Не ходя! Не мога да издържа до средата на представлението. Навремето, др. Станев, когато Пенчо Славейков е директор на театъра, а Яворов е артистичен секретар, двамата правят таблици на думите, като специално отбелязват тяхното ударение, за да може театърът освен всичко друго да бъде едно огнище, което ще учи на правилен говор, на чист български език.

– Френският театър научи своя народ на френски език. Академията взема участие да създаде хубав френски език.

– А да не говорим за езика на телевизията.

– А, разбира се, разбира се. Особено дублажите.

– Другарю Станев, кои традиции в нашата литература вие цените и бихте искали да продължите в своето творчество?

– Вие искате да кажете традициите на някой писател?

– Не само писател, изобщо на националната ни литература.

– Традиции най-различни, то впрочем и толкова много няма в нашата българска литература, но ако съм ви разбрал правилно, разбира се, онези традиции, в които понятието и представите за изкуството са същите, за което

аз напред говорих. Нещо светло, нещо такова, каквото имаше в нашите възрожденци, каквото го има и у един Йовков, каквото го има у Вазов, макар че, от друга страна, не мога като съвременен човек да отрека или да не ценя високо поезията на един Яворов. Но трябва да кажа, че всяка традиция, освен ако тя е жалон, е нещо старо и всеки талант ще се сблъсква с нея и ще я руши. Иначе няма да създаде нищо значимо.

– Та мисълта ми беше, че много говорим за демократичните и реалистични традиции в нашата национална литература от времето на Паисий, Софроний, Раковски, Каравелов и Ботев.

– Да, вие говорите за един остарял реализъм, нали?

– Да, и в същото време недооценяваме приноса на един автор като Яворов например.

– Реализма го разбирам много широко и не мога да го сложа в тесни рамки. Независимо от туй във всеки художник реализмът е различен. По различен начин го разбира. Ето пак ще се върна на последната ми работа, на оня разказ. В него има нещо романтично, но то е също реализъм. Защото, щом рисувам душевните явления, не мога да ги рисувам като емпирични, иначе бих смъкнал изкуството до битовизъм или до...

– Натурализъм?

– До снижени, лишени от художествено въздействие произведения. Душевното не е предметно-реалистично като онзи реализъм, както някои го разбират, с такава инвенция, за която казвам – кокошката фърка, дигнала се на 40 см и кудкудяка. Щом като се занимаваме с духа и щом изкуството изобразява душата, душата сама по себе си не е предметно и пространствено реалистична. Така че за мене понятието реализъм е много широко. И аз, както всеки писател, се различавам от другите мои колеги. Особено напоследък, защото, както ви казах, се позарових в нашата национална душа, в съвременността, въпреки че казват, че не пиша на съвременни теми.

– Смятате ли, че Йовков създаде един стил в нашата белетристика?

– В известен смисъл, да.

– Той обаче, за разлика от други съвременни автори, тръгна от националните традиции на българската литература.

– По своему обаче. Вслушайте се в неговия език, колко е сладък и български. Какъв слог има. Малко тежък, сериозен, думите се надигат. Той не е патетичен.

– Външно?

– Външно. А е просмукан с чисто наша чувственост, колкото сериозна, толкова и измерена, въздържана. И това е, струва ми се, пътят на нашата белетристика. Това е най-доброто.

– И не ви ли прави впечатление и чувството му за вътрешно достойнство?

– О, разбира се, голямо. Разбира се, има вътрешно достойнство. Той е от всички наши писатели най-свят. Погледнете го в „Старопланински легенди", пък и другите му работи. Просто чувствате как диша българската душа. Ех, и у Вазов го има туй нещо, но Вазов е по-разностранен. Той е колкото южняк, толкова и северняк, толкова македонец. Затова Вазов е по-обширен, по-обхватен, но този е чист. Това е фактически човекът от Североизточна България, от Балкана и от Добруджа, който представлява най-културния слой от нашия народ.

– Не смятате ли, че ако Вазов е патриотичното осъзнаване на българската нация, Йовков – това е нейното морално осъзнаване?

– Точно тъй. Точно тъй, нейното морално осъзнаване, морално въздигане.

– На мен лично най-силно впечатление като художествена завършеност и композиция ми прави повестта „Чичовци".

– „Чичовци" е забележително произведение, но „Немили-недраги" не е по-малко забележително от него. Това е един от върховете на Вазов в прозата, за мен.

– Струва ми се, че ако се направи един анализ на „Чичовци“, ще се окаже, че почти всички характерологични типове, които се експлоатират през 90-те години от българската белетристика, могат да се открият в това произведение.

– Аз не съм се вглеждал толкова подробно в туй, но това е чист хумор без ирония, абсолютно чист хумор, никаква ирония няма, какъвто е Чудомир...

– Виждате ли в съвременните автори от по-младото поколение таланти, които са способни да се заемат с големи теми?

– Не, за съжаление не. Талантливи хора виждам, аз съм ги сочил, но такъв човек не виждам. Но може би го има някъде. Може би е някъде там или сега е момченце, но трябва да се роди такъв човек. Забележете, такъв човек не може да излезе само с разкази. Той ще трябва да излезе и с романи, поредица от романи. Това би било голямо събитие за нашата литература, бих казал, широката основа е поставена вече, защото много работи, както знаете, ни липсват. Аз говорих за това, как всеки един народ има литература за няколко поколения наред.

– Другарю Станев, следите ли съвременната литература? Да кажем, поезията, прозата?

– Ами аз получавам почти всички списания, попрочитам. Не мога да кажа, че съм много запознат.

– Има ли някой от поетите от по-младото поколение или по-възрастното, който и сега така обичате да четете?

– Не.

– Не. Далчев?

– Много балкони, чадъри, дъжд и пране има. Ето един стих съм вземал за мото, който ми хареса.[72] Жена ми харесва Далчев.

– Аз също го харесвам.

– Аз не изцяло. Не мога. Мярка ми се представа за дъжд, балкони, пране, той ходи с чадъра, някакво младо момиче, някакви развалини, някакви калпави дворове, въобще...

– А Валери Петров?

– Някои негови работи са ми правили впечатление, но не мога да кажа, че имам интерес към него, както имам, да речем, към Бешков.

– Потребност?

– За мене Бешков е един от най-даровитите хора в България, у когото има елемент на гений. Последната му изложба беше за всеки, който има очи. Селянинът, прислужницата, попът, царят, всичко, всички нарисува, цялата наша България... И когато Бешков прави изложба, никой не трябва да прави изложба в същото здание, защото става смешен. Последният разговор, който имах с него, беше за задгробния свят, как леля му се явявала. Пушеше цигари наполовина... Той не искаше да живее вече. Ужасно е, когато художникът стигне до погнуса от познанията, които е натрупал.

– Трагедия. Това изчерпва съпротивителните му, жизнените му сили и той иска да умре.

– Жизнеността, надеждата, вярата, любовта умират. С любовта умира и чувството за красота, възторгът, вдъхновението.

– От съвременните белетристи, вече знам, ценитe Радичков.

– Радичков високо го ценя като художник и му желая да навлезе още по-дълбоко в големите теми. Той пише и на градски и селски сюжети.

– Много се опива, самоопива се...

– Опива се, защото му е силно виното.

– Другарю Станев, след разказа, над който работите в момента...

– Какво ще пиша?

– Какви теми ще предпочетете?

– Пак такива теми, съвременни. Например един разказ, който би носил заглавие „Какво знаят старите хора“. Това е разказ за човек от моето поколение. Синът му се е издигнал, купил си кола, туй-онуй. Видял една

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

вечер снахата как се целува с чужд мъж. Гледа я как е надебеляла, колко е безсрамна и не може да каже на сина си. Той живее с вещите на покойната, със спомена за покойницата, тя била учителка, дошъл от провинцията. Насреща има възрастна жена, която познава, и все му се иска да отиде при нея да си поговорят. Така, защото са го сложили да живее в кухнята. Има пари и иска някак си да се прибере на стари години. Семейството му е чуждо. Вижда децата сутрин как безсрамно се мият и задниците им се виждат. А те, внучките, вече станали големи. Отива при тази бабичка. Тя пък софийска дама, не могат да се разберат... Бих могъл да напиша къси разказчета, но виждам, че ще се повторят героите от „Примамливи блясъци“. Само че герои ще бъдат синовете на тези хора. Например, връща се един запалянко от футболен мач. Жена му заспала, защото, като свършил мачът, той ходил да коментират мача и се понапили, да речем, в „Спортна среща“. Връща се вкъщи вечерта, запалва лампата... гледа един часовник мъжки, значи някой е бил тук. Какво да прави? Не я събужда и размишлява. И той си има любовница. Накрая казва: „Да има една картечница да разстрелвам, да разстрелвам.“ Кого ще разстрелваш? Себе си ли? Чеховска историйка. Такива теми имам десет. Млади жени радостно отиват в завода или канцеларията. Там е другият. И съпругът си има любов там. Как да се разведе? Половината апартамент неин. Ами децата? Не му остава друго, освен да търпи тя да ходи с оня, а може и с други, и той да си ходи с неговата и да я крепят някак. Ако напиша туй разказче, ще кажат: „Не е тъй.“ Че как да не е тъй, затуй...

– Черногледец е Емилиян Станев.

– Черногледец? Ако съм по-млад, бих се заел с една поредица от романи, които започват от моя дядо, от времето на моя дядо до наши дни. Това би имало стойност, обаче нямам сили, нямам и време. То иска най-малко 10–20 години.

– Все пак, защо не го започнете, другарю Станев? Още повече, че то може да се свърже със „Сибин“, с „Антихрист“, със „Султански лов“.

– С всичко, може и с „Иван Кондарев“.

– „Иван Кондарев“.

– Даже съм начертал план, но трябва да се изживеят някои кризи, които често ме спохождат.

– Те са неизбежни...

– Понякога ме обхваща отвращение към литература... Чувствам се жалък, когато ме обхванат такива размисли. От друга страна, ми се иска да премина през новата история на нашия народ, през която мисловно неведнъж съм преминавал чрез образи, чрез поредица от събития, на които съм бил свидетел от детството си до днес, което си спомням и зная. Една част е в „Търновската царица“.

– Тя излезе в самостоятелно издание!

– Тя е фактически трагедията на онзи европейски интелигент, върнал се тук, който не може да живее тъй, както иска, и тъй, както Западът му е внушил, чиито естетика и манталитет си остават пак български. Бабаитлъка исках да покажа в Балканската война, който ни изяде главата. Нали искахме Солун, да влезем в Цариград. Турците ни даваха Енос и Мидия, Беломорието, Тракия, Битоля.

– Каква катастрофа.

– А, това беше, както казвам, събраната за пет века енергия на българския народ, пропиляна, изхабена изведнъж.

– Напоследък се откриха много документи на участници в Балканската война. Аз сега работих очерк за Васил Карагьозов, убит през 1925 г. заедно с Ясенов и Гео Милев. Прочетох дневника му от войната. Той е един от първите, които влизат в Одрин след падането на крепостта, и си е водил дневник.

– А, туй е интересно.

– Писмата му до неговата жена също са изключително интересни. Освен това е участник в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, в трите войни.

– Къде са тия материали?

– Синът му ги съхранява. Той живее в София.

– Те не са печатани?

– Една част от тях са печатани в сборник с негови произведения – „Кървави минзухари“ се казва: малка част от дневниците и писмата му. А иначе са запазени към 450 писма от 1905 до 1925 г. включително.

– Накрая един последен въпрос. Каква бихте желали да видите съвременната българска литература?

– Искам да я видя с български дух и в нова българска оригинална форма, която показва днес българина, изправен пред големите изпитания на нашето време. Но да го видя заедно с всичките му добродетели и другите му отрицателни качества, с новия му светоглед. И преди всичко светла...

– Оптимистична.

– Хайде да не кажем светла, но сериозна, внушителна със своите конфликти. За да помогне в строежа на социализма, който не можем да построим без граждански и патриотични чувства.

Аз не се съмнявам, че след нас ще дойдат писатели, които ще подхванат големите ни теми. А една голяма тема е именно как българинът прави социализма и как го приема. Тя ще прибави принос към него, както е направил това Георги Димитров.

ШЕСТИ РАЗГОВОР

11.I.1976 – Бояна

Този път в нашата беседа взе участие и Стоян Каролев. Помолих Емилиян Станев за повече подробности около неговия литературен дебют в централните софийски издания и живота му в столицата. И преди всичко да разкаже за първите си две творби – „Идеи“ и „Срещу Великден“, печатани в началото на тридесетте години.

– В София дойдох с няколко разказа. Не бяха няколко, а само два разказа. Единият се казваше „Срещу Великден“,[73] а другият се казваше „Идеи“. Първия – „Срещу Великден“ – го дадох на Б. Грубешлиев, първия съпруг на Мария Грубешлиева. Той издаваше „Книга на книгите“, едни мънички книжленца, които човек може да ги сложи в джеба на жилетката си. Харесаха разказа и го напечатаха.

Втория разказ „Идеи“ го дадох по желание или поточно по препоръка на Мария Грубешлиева, с която се запознах, на Георги Жечев. Чаках две седмици да го напечата във в. „Мисъл и воля“, не го напечата. Отидох в къщата му. Нямаше го. Не помня как излъгах хазяйката, влязох вътре и си взех ръкописа. Дадох го в „Мисъл“, едно вестниче на Игнатов. И след – не помня колко време – разказчето излезе по-скоро като фейлетон. Ето, това е историята.

След това – мисля, че съм го казал в анкетата – отидох в „Литературен глас“. Занесох там вече един друг разказ, по-голям, „Крадецът и кучето“, който дълго стоя при

Д. Б. Митов. И той не го беше чел. Най-подир, сигурно нахално, му казах, че чета глупави разкази в неговия вестник. Току-що беше напечатал един мой колега, жив и сега, един глупав разказ. Сюжетът му беше такъв: как един интелигент отишъл на село и извадил кофа кладенчова вода, натопил си главата и му станало ясно, светло на душата. Ето, това е.

След това Д. Б. Митов ми призна, че макар да заминавал и да не разполагал с време, поискал да прочете разказа, за да го хвърли в коша. Но не можал да го хвърли. Разказът се напечата. И аз сътрудничих на Д. Б. Митов много дълго, струва ми се, пет години. Пет години, без да плаща хонорар. Той беше – пак ще повторя – най-добрият редактор, от който в наше време се нуждаем. Той казваше само така: „Хубаво!“ и „Не е хубаво!“ Ако сте талантлив, ще разберете, че не е хубаво и ще го хвърлите. Ако у вас няма критическа мярка, никой няма да ви я създаде – вие не сте белетрист.

– Емилияне, ти като редактор в „Литературен фронт“ как постъпваше, по този начин ли?

– За съжаление не постъпвах така и правех грешки, та някои и други станаха писатели...

– Кажи нещо по този въпрос. То е част от твоята биография.

– Какво да кажа? Всеки искаше най-малко да призная, че у него има поне едно зрънце талант. Аз казах веднаж на една такава другарка, която, струва ми се, беше съпруга на един известен другар: и в Искъра има злато, но никой не го събира.

Но често пъти, когато виждах, че в някой разказ действително има дарба, викаx машинописката Елена Попова, поправях разказа, диктувах ѝ го, а после го печатах, да дам път на младия автор. Някои ме поизлъгаха, разбира се.

– Спомняте ли си някои имена?

– Ами кои имена? И Радичков дойде при мен една вечер. Донесе разказче, което не даваше представа за жи-

вписния му талант. Но личеше, че е даровит. Аз понадрасках някои забележки, той ги прие, отиде си. Неговото разказче пак по същия начин го преписа Елена Попова и то излезе. После Радичков започна да печата.

– Вие ли сте откривател на таланта на Милчо Радев?

– Нищо подобно! Не съм откривал такъв талант. Този талант не съм открил.

– Емилияне, а Константин Колев носил ли ти е нещо?

– У това момче видях йовковски нотки. И отпечатах някои и други разкази.

– Николай Кирилов?

– Николай Кирилов е талантлив човек, това да го знаете.

– Напълно споделям вашата оценка, другарю Станев.

– Но той също беше един от авторите, които ти сътрудничеше в „Литературен фронт", нали?

– Той дойде при мен с едно разказче, което се казваше „Войничето". Аз го редактирах и той го напечата. После го четоха по Радио Москва. То беше хубаво разказче. Да! Лирическо, чисто, хубаво разказче. Н. Кирилов има своя трагедия... Аз имам доста парадоксални и малко драстични разбирания, що се касае за младите хора. Мисля, че Толстой е бил прав, когато пишел на всяка творба: „Не е развит талант." Не приемам тази политика, която днес провеждаме с тъй наречените млади, на които мустаците са вече 40-годишни, а някои имат по две деца.

Тук онзи ден един другар вдига телефона и ме вика да отида в телевизията да съм разяснявал тайните на изкуството. Че аз не ги зная! Откъде ще ги зная? Сега на стада като хлебарки са напълнили изкуството. Мнозина, които знаят тия тайни, по научен път са ги узнали.

Някаква поетеса чете стихове. Какви? Размишления, които тя може под юргана да ги каже на любовника си или на съпруга си, но да ги печата?

– Добре. Как си представяте тогава, другарю Станев, една съвременна поезия, която би удовлетворила вашите естетически изисквания и би допаднала на вкуса ви?

– Една съвременна поезия? Според мен тя трябва да държи сметка, какво е Яворов, който е много по-съвременен от тези момчета и момичета, които сега пишат. Искам да кажа, че един поет, който знае какво е Яворов, ще отиде по-далеч, ако действително е талантлив.

– Убеден съм, че младите отиват по-далеч.

– Къде отиват?

– Другарю Станев, от смъртта на Яворов са изминали вече повече от шестдесет години и да издигаме неговата поезия като еталон за съвременност – това ми звучи като анахронизъм.

– Който разбира къде свършва съвремието у Яворов, ще може да говори за днес. Каква е тази поезия, дето е плъзнала като някаква мъгла? Бездарниците създават бездарници, когато бездарниците се печатат. В България едно време са писали стихове, хайде да речем 100 души, а само десет са печатали.

– Винаги са писали много. Не сте прав, другарю Станев.

– А сега има поне хиляда поетът в България или такива, които се смятат за поети.

– Но, Емилияне, да се върнем към нашия въпрос! Все пак, като си казал някои неща за талантливи хора в качеството си на редактор, сигурно си помогнал нещо?

– Никому нищо не съм помогнал. Мога да си въобразявам, че съм помогнал.

– Все нещо си дал на Радичков.

– На талантливия човек никой нищо не може да му даде. Той сам си го взема.

– Не, искам да кажа, че си му дал поне един импулс, един вътрешен тласък. Когато започваше, той беше много плах.

– Е, всеки един начинаещ е плах. И аз съм влизал при редакторите плахо, макар че...

– Ти никога не си влизал при редакторите плахо.

– Най-малкото на младия човек му трябва вяра, оценка...

– Вяра в Бога, в който той вярва. Няма атеистично изкуство и затуй днес изкуството е лошо. Приказва писателят за неща, които се намират или в стомаха му, или под стомаха му, или в джеба му.

Ето, в тази книга „Тихик и Назарий“ се занимавах с въпроса за изкуството. Ненавиждам я и няма да я свърша. Сега ще напиша друга със заглавие „Безумец“. Безумец е иронично заглавие, условно засега.

– Значи скромната душа на княз Мишкин?

– Нищо подобно! Това фактически е художникът от „Язовецът“.

– Тоест един от характерните ти герои, само че в нов вариант.

– Да, но този път много жизнерадостен, макар че краят може да е малко тъжен.

– И какъв е сюжетът, другарю Станев?

– Сюжетът? Сюжетът е много прост. Но да не говорим за тоя разказ. Аз се озлобих срещу „Тихик и Назарий“. Нима художникът трябва да се занимава с отровите? Нима художникът трябва да се разочарова от изкуството?

– Любов ще има ли вътре?

– Ами че как? Оня, който не може да пише за любов, не е писател. И българските белетристи, ако ги вземете от такова гледище, ще останат трима-четирима. Даже и Иван Вазов не може да пише за любовта. Защо? Наистина, ето един интересен въпрос. Вътрешна скованост? Срам? Поради голямата нравствена чистота у българина, а?

– Да, обаче Иван Вазов е един голям талант, огромен талант.

– Той беше носен от крилатостта на нашето Възраждане. И Яворов е голямо нещо! Яворов е национална трагедия. Той е истинска рудница за всеки, който иска да се занимава с душевността на българина. Този човек е необикновен поет. Или аз много надменно гледам на тия неща.

– Мисля, че не!

– Може би от високо гледам? От високо ще гледам, няма да гледам от ниско. Нека хвалят, както са ги похвалили в една статия в „Литературен фронт“. Ей, ей, като че ли са ги наредили на една дъска всичките и на всекиму въздават. Смешна работа!

– Но аз не изключвам възможността пак да се върнеш към „Тихик и Назарий“. Защото у теб замислите зреят понякога на пресекулки – започнеш една тема, после я изоставиш, за да се върнеш към нея след години. „Язовецът“ аз го помня от 15–16 години.

– А, „Язовецът“ – да!

– И „Тихик и Назарий“, и той е отдавна. Следователно ти пишеш за това, което в момента най-много те вълнува, най-силно владее съзнанието ти!

– Аз не мога да пиша „интелектуално“. Аз мога да пиша само тогава, когато се вълнувам.[74] Иначе то не струва, не е изкуство.

– Искате да кажете всъщност, че до интелектуалните проблеми в творчеството си стигате по емоционален път, така ли?

– Как иначе? Иначе ще напишеш трактат, статия, критическа студия, есе или някаква философска статия. Ето жена ми чете една книга на един наш приятел, която ѝ хареса. Аз седнах да я чета и виждам: като белетрист не можа да ме убеди. Мъчейки се да направи действителност от фантастични неща, той претрупва и не вълнува. Оставете, освободете се от умуване. Стремете се да изчистим изкуството от излишното. Иначе ще се объркаме. Тези системи, които се създават от различните течения и школи, всичко това показва, че сме объркани. Ние умуваме за неща, които изкуството винаги е отричало.

– Но, Емилияне, школи и течения открай време е имало.

– И самият Яворов, другарю Станев, е представител на една школа в нашата литература.

– Каква школа? Яворов е представител на себе си. Това, че е чел Бодлер, Верлен и пр., нищо не му пречи да

бъде Яворов. Има някои стихотворения, които безсъмнено са по-отвлечени...

– Емилияне, в анкетата е казано, пък и друг път си го заявявал, че „Антихрист“ е най-автобиографичната ти творба. Това трябва да се схваща в психологически план, нали?

– Разбира се!

– Може ли тогава да се смята, че диалозите, които Теофил непрекъснато води с Евтимий, са отгласи на две стихии в твоята душа, на два погледа? От една страна, идеалът, идеята, нравствената светлина, съвършенството, а, от друга – земното, диалектичното, противоречието.

– Да, да. И то ме спъва.

– Кое те спъва?

– Именно това, земната жестока правда. То спъваше и Бешков.

– Е, добре, но в творчеството ти...

– Ако то не ме спъва, аз щях да напиша други книги, от които вие щяхте да се възхитите.

– Но засега ние сме все още при ада и рая на душата.

– Аз се надявам, че в последната ми книга ще надделее Евтимий.

– Евтимий? Това е интересно, много интересно. И това ще бъде нещо ново.

– След „Язовецът“ може да се каже, че аз бягам от оня реализъм, от който вече дотук ми е дошло. Господин Оноре дьо Балзак го създал във Франция. Аз не мога да чета Балзак освен две-три работи. Виж, Толстой, чета го. И се удивлявам.

– На кое най-много се удивляваш?

– На неговата правдивост, яснота и изобразителна сила.

– Е, добре. И в Достоевски има правда.

– Достоевски ме е „удивлявал“ до такава степен, че съм изпадал в най-трудните си и най-черните си положения и мигове. За него Хари Бор каза: той е като лава. Отначало те изгаря, после те вкаменява.

– Ето, това е интересно. С какво единият и с какво другият те привличат. Защото, както разбирам, през целия си живот ти се делиш между Достоевски и Толстой.

– Защо само двамата да са?

– Защото само за тях говориш. Най-много те са те вълнували, така разбирам.

– Предполагам, че и вас са ви вълнували.

– Мене – да, но не всички.

– Махнете двамата и няма да има руска литература. А, пардон! Гоголя. Махнете и Гоголя.

– И Чехов, и Чехов трябва да сложим.

– Без Чехов може.[76]

– А, не може, не може.

– Дума да не става! Чехов е много добър човек...

– Емилияне, не смяташ ли, че цялото ново изкуство на 20-и век е много свързано с Чехов?

– Не го виждам така. Смятам, че англичаните разбират Чехов, когато пият чай.

– Не е вярно!

– Но когато четат Достоевски, трябва да пият уиски. Оставете тия работи!

– Добре де! Да се върнем на въпроса за Толстой и Достоевски. С какво единият те привлича и с какво другият?

– Единият ме успокоява, другият ме загрижва.

– С какво те успокоява единият и с какво те загрижва другият?

– Когато човек чете Толстой, той не се съмнява в смисъла и целеустрояването на света. Започваш да вярваш в него, защото Толстой е религиозен човек.

– Не всякога е бил религиозен, не всякога. Тежки кризи е изживявал и съмнения във вярата.

– Кой не е изживял тежки кризи? И светецът е изживявал тежки кризи.

– Приготвял е шнура, скрива го под ризата си, скрива го, за да не се обеси както Левин, и пр.

– Тия неща обаче не ги е изобразил както Достоевски. И като четеш Толстой, няма да криеш пушката и въжето, но у Достоевски трябва да го криеш. Да не казвам голяма дума, този човек – впрочем други са го казвали – разсипа романа. Той разсипва и човека. Той беше епилептик, а това е болест със скрити престъпни пориви. Така ли е?

– Така е, така е.

– Аз само две книги уважавам от моите. Едната „Вълчи нощи", а другата – „Антихрист". А, ще прибавя и „Сибин".

– А „Скот Рейнолдс и непостижимото"?

– О, разбира се! Държа на този разказ.

– Другарю Станев, вярно ли е, че първият вариант на „Сибин" е бил написан на старобългарски език?

– Как на старобългарски? Ако знаех старобългарски, вероятно щях да ви проговоря на тоя език.

– Носи се легенда в духа, както виждате на самата „Легенда за Сибин, преславския княз", че от дълго четене на старобългарски вие сте усвоили вече лексиката и строежа на старобългарското изречение до такава степен, че първият вариант на романа сте написали на старобългарски.

– В такъв случай трябва да съм професор. Аз съм най-неграмотният човек. Изпитайте ме по граматика и ще ми пишете двойка. А по старобългарски – и нула. Тежко и горко на онзи писател, който учи граматика, за да стане писател.

– Това вече и Пенчо Славейков го казва, другарю Станев. И той е на същото мнение.

– Значи ще излезе, че е истина.

– Емилияне, как се роди тонът на „Антихрист", интонацията, особеният колорит? Той е малко старинен и малко опростен. И пейзажът е по-опростен, на места се доближава до фолклора – изчистен, извисен. Много интересно как се е родил този тон и как си навлязъл в него. То е, разбира се, свързано много с въпроса за психологията на героя и твоята психология. С една дума, как един средновековен човек се среща с един съвременен автор?

– Тонът се роди от старобългарската книжнина, когато аз четях антологията „Старобългарски страници“, донесена ми от Петър Динеков. И от моите съзерцания на Търново. Това е по-важното. Като дете едно от първите ми впечатления, ако не първото, беше джамията на хисаря, тоест на Царевец, с червеното кубе, което даже съм използвал в „Търновската царица“. Там казвам, че ми напомня кълбенцето на шевната машина, върху което майка ми набождаше иглите.

И сега, като отида в Търново, обикновено отсядам в една и съща стая и гледам, гледам тези развалини и мислено ходя из стария Търновград. Представям си старите улички. Това е, бих казал, най-голямата наслада, която изпитвам, колкото и тъжна да е тя. Винаги наемам един и същ апартамент с тераса, откъдето гледам.

Та казвам, Теофил се роди от един търновски калугер Еню. А колкото за езика, ще река, че когато гледате нещо, което ви вълнува, във вас винаги има един ритъм на чувството. Например вие можете да гледате в планината със спокоен ритъм. Но ако гледате, да речем река, която бучи и реве, ритъмът е друг. Може би се лъжа, но в процеса на писането търсех ритъма в самото събитие. Но бягах от велеречието, от красноречието, което, както знаете, е характерно за средновековната литература – нашата и на Византия.

– В „Литературен фронт“ бяха написали в новогодишния дружески шарж нещо за екзистенциализма в „Антихрист“. Там има екзистенциализъм. Има или няма?

– Има, но той не е в мен, а във времето, бих казал.

– Според мен, др. Станев, там няма никакъв екзистенциализъм, поне в смисъла, в който това понятие се употребява днес.

– Няма ли?

– Не! Известно е, др. Станев, че като философия на съществуването той открива неразчлененатa цялост на субекта именно в понятието екзистенция. Тя е недостъпна

за рационалното или спекулативното мислене. Но за да може човек да осъзнае себе си като екзистенция, той трябва да е поставен в гранична ситуация, т. е. да бъде пред лицето на смъртта. Само тогава човекът постига своята свобода. Свободата у екзистенциалистите е неотделима от чувството за отговорност за всичко извършено и за вина. А какъв е Теофил? В своята духовна структура той носи симптомите на едно рационално мислене, което за разлика от ирационализма на екзистенциалистите търси обективни критерии за изводите на ума, потвърждение в непосредствения житейски опит. И по една друга линия Теофил е отрицание на екзистенциалистката философия – по неговата позиция след падането на Търново. Той избира не етически средства за борба срещу поробителите, както би постъпил всеки екзистенциалист днес, а активно вмешателство в събитията. Девизът му е: „Око за око, зъб за зъб." А това е девиз на социалните закрилници. И по тая линия екзистенциалисткото тълкование на образа е неоснователно.

– Но нима Теофил не стига до тия гранични състояния и не се изправя пред смъртта? Аз не мисля, че съм ученик на Сартр, и ако в „Антихрист" има екзистенциализъм, това е станало само по себе си, от самия характер на темата. Във всяко произведение можем да открием елементи на разни литературни школи. Зависи кой и как ги тълкува.

– Едва ли, другарю Станев, всичко зависи от тълкувателя!

– „Ах, колко много е социалното в повестта „Сибин" – казва един критик на работническата класа. – Работниците не са хора, те са някаква друга порода. Вземете да наричате работническата тематика производствена, че да се разберем.

– Производствена е още по-непонятно.

– Навремето, когато на мода беше тъкмо производствената тематика, излезе една книга, която се казваше

„Плаващата станица“. Преведена е и на български. В нея се описваше подробно и последователно целият риборазвъден цикъл – как се оплождат, как се размножават, как се хранят, изобщо цялата технология. Все едно, че четеш учебник по ихтиология. И това беше художествено произведение.

– Че като няма роман, и това е роман. Онзи, който не може да направи нещо, може да руши всичко. Не може да напише човекът роман, пише антироман. Истинският художник никога не търси формата. Тя идва със и от съдържанието, тя идва от него така, както майката ражда едно дете – русо или чернооко, бузесто, с дълъг или къс нос. Знам, че съвременният читател не може да чете дълги описания или баналности. Най-после самият той е бързо живеещ човек. Минава, заминава, но не вижда дреболиите. Както оня, който пътува с автомобил, гледа шосето, планините, без да улавя подробностите, без които пък няма белетристика. Стоене, тъй ли е?

– Разбира се, но те играят различна роля в разните видове проза. В една по-духовно извисена белетристика подробностите са по-малко.

– Но от подробностите, които могат да бъдат десет, на тебе ти трябват само две.

– Е, да!

– Въпросът е да ги избереш, тогава и останалите десет пристигат

– Нещо, което според мен Радичков все още не е успял да овладее, а натрупва, натрупва, натрупва.

– И други писатели натрупват, но Радичков е художник и талант. Това никой не може да го отрече. Аз обичам този човек, защото виждам в него артиста, виждам художника. Я прочетете „Всички и никой“, къде беше това описание на воденицата? Ей, каква воденица е направил!

– Да.

– ... Познавам и това – да не разделяш добро и зло, да живееш като звяр. И все пак тоя звяр Теофил намира ед-

на статуя, изкопава я и си казва: „Това си ти. Колко си прекрасен!“ Когато гъркът счупва статуята, той го убива.

– Емилияне, това не означава ли, че у художника винаги трябва да живеят двете начала? Ако той отиде само при Евтимий, нещо от него ще се загуби?

– Онзи, който би приел само Евтимий, не може да бъде художник. Същото е, ако художникът отиде само при дявола, при отрицанието.

– Значи художникът трябва да стои между дявола и Бога?

– Да, но художникът трябва да надделее дявола, да надделее отрицанието. Ето къде е изкуството.

– Има художници, които, надделявайки дявола, създават най-възвишените си произведения.

– Разбира се, че само тъй може да се създаде истинско изкуство, И най-хубавото, което е било у мене, то не е било отрицанието. Поетичността, доколкото съществува в моите разкази за животните и природата, отношението ми към хората е обич. Изкуството е рожба на любовта. Толстой го е казал: „Талантът е любов!“ Тъй го е казал, че повече няма какво да прибавим.

– Вярно, много дълбока мисъл.

– След като и „Сибин“ е най-автобиографичната ви книга, не е ли тогава Каломела вашият идеал за жена?

– Всеки има много „идеали“ за жени. Как мислите вие, може ли човек да има представа само за една идеална жена? По друг начин казано, от този съвършен образ на жена художникът създава разни женски образи. Сибин иска да излъже Бога чрез жената, чрез любовта си към Каломела. Това не може да стане.

– Жената по-скоро го отдалечава от Бога, отколкото да го приближава.

– Една самоизмама, която винаги свършва с разочарование.

– Емилияне, коя книга си писал с най-голяма вътрешна радост?

– С вътрешна радост, трябва да ви кажа, съм писал „Когато скрежът се топи“ и „Вълчи нощи“.

– А коя с най-голяма мъка?

– „Тихик и Назарий“, която просто ненавиждам... Но оня ден пак написах една глава.

– Нали се отказахте да я пишете?

– Емилияне, може ли да се предположи, че в даден момент тази тема ще се разшири, видоизмени и отново ще те развълнува?

– Стара игра, в която и историята взема участие, тоест „правдата“ на историята. За мен историята не е наука. Аз вярвам на Толстой, който казва, че простият човек, ако го питаш що стават тия неща, ще каже: от Бога е. И той дава най-пълен отговор. А историята ти обяснява нещата с какво не. Ако допуснем, че животът се командва от разума, съзнателните същества ще намалеят и ще изчезнат. Днеска сме... с разума. Научно, научно, научно!... Два километра мъгла над София!

– Добре де, така ли ще я пишеш, по този начин ли?

– Виж какво ще ти кажа. Туй, което тече край нас, тази „панта рей“ не свършва.

– Другарю Станев, съгласно вашата теза изкуство могат да създават единствено диваците от някое още неоткрито племе в Полинезия или в Африка.

– Не знам защо ме разбирате така.

– Защото според вас изкуство може да се твори само от хора с неразрушени сетива за природата и за материалното.

– Да, те наистина правят изкуство, което отговаря на живота им, отговаря на техните религиозни представи за света. Но от момента, в който те почнат да се съобразяват с изискванията на цивилизацията, ще станат същите като нас. Те ще стигнат до нашите представи: ще престанат да вярват в своите богове, ще започнат да възприемат света чрез самолетите и техническия прогрес и т. н. Ще станат нещастни и изкуството им ще умре. Това говори

колко сложен и драматичен е пътят на изкуството и на художника и колко опасности го съпътстват със самото развитие на историческия процес, в който естетическото се мени според новите митове. Размишленията за красотата са опасни за художника, ако тя не е ограничена в рамките на нравственото. В писмо до цар Петър от X век Фотий казва: оня, който изучава красотата и се занимава с нея, е изложен на опасности, произлизащи от нея. И моят Назарий, тръгнал по пътя на размишления върху изкуството, стига до отрицанието му.

– Ами това го има и в твоя „Антихрист“. Даже така започва книгата с въпрос – защо пише, когато знае, че писането е измамно нещо.

– Ами нали единият и другият съм аз? В литературата героите никнат един след друг и се размножават. И всички имат бащи и стават бащи.

– Емилияне, може би в новата си книга „Безумец“ имаш предвид герой от рода на Кола Брьоньон?

– А, не! Просто човек, разтоварил се от всички внушения, които обществото, цивилизацията и техническият напредък са нанесли като поражение на неговия ум.

– Тоест ще искаш да изобразиш процеса на освобождение...

– Или не, вече освободен?

– Тъкмо този процес ме интересува.

– Ако изобразиш процеса на освобождение, ще го направиш много съвременен. Съвременният човек копнее да се освободи от този гнет.

– Да изобразя процеса, освободения човек. И този, който чете, ще види как е загубил представа за онези радости, които са били вечни в човека. Но какво ще каже тогава критиката?

– Тогава виждам някакво родство с героя на Ромен Ролан.

– Защо не? Той ще бъде оптимистичен. Оптима-а-лно оптимистичен. Тая дума „оптимално“ много я мразя.

– С каква методология ще го напишете?

– Вие имате грижата да се занимавате с методологията!

– Значи действието ще се развива в съвременна, днешна обстановка?

– Днес, в тия дни, в разгара на техническия прогрес, когато вече и ние сме развита страна.

– Емилияне, какво стана с другия замисъл – проклятието на духа? Изобщо през последните години в твоето съзнание водят паралелно съществование няколко замисъла. И „Султански лов“ е тука. Затова не се знае кой ще вземе надмощие.

– „Проклятието на духа“! Още не се решавам да го пиша.

– А как си представяш тогава щастието?

– Щастието според мен е да си в хармония със света и със себе си.

– Ето това е нещо интересно.

– Това е.

– Следователно то изисква някакво обединяващо начало.

– Да, това обединяващо начало хората някога са го постигали чрез религиите.

– Да, някога. Но в днешни времена това се изживя. Въпросът е обаче какво да правим, Емилияне, как да постигнем хармонията?

– Никой не може да разреши тия въпроси тъй, че цялото човечество да е доволно.

– Не цялото, мен просто ме интересува как ти постигаш тази хармония.

– Като се мъча да слагам граници на ума си!

– Другарю Станев, през трийсетте години в сп. „Ловец“ имате известен брой статии[76] за отделни представители на нашите диви животни. Например писали сте статия за лисичия лов, за дивите патици, за гривека, за ливадния дърдавец...

– Да, има, има и два-три разказа,[77] печатани там, които са слаби и не ги ценя. Има и няколко статии...

– За тях именно искам да ви питам – дали са плод на ваши лични наблюдения, или пък сте проучвали литература, преди да ги напишете.

– А, не само мои впечатления, аз съм чел и литература.

– Така и предполагах.

– Разбира се, разбира се. Но главно и от мои наблюдения. Години наред ходех на лов по местата, където тия птици се срещат, гледал съм ги отблизо, убивал съм ги. Чел съм за тях, както и за други птици. Намирал съм гнездата им, чувал съм ги как пеят през пролетта. Така че то се дължи както на мои лични наблюдения, така и на литературата. Някога много обичах птиците. А сега започнах да обичам и животните.

– И тези познания, които сте придобили като ловец или от прочетената литература, помагат ли ви в художественото творчество?

– Разбира се. Когато съм писал тези разкази, винаги съм представял животното ясно, с много познания за него.

– Емилияне, знаеш ли, понеже обичам природата и понякога, като вървя и видя някое по-особено птиче, викам си защо не е Емилиян да ми каже какво е туй птиче. Да ми каже нещо за него. Понеже ние минаваме покрай него, заминаваме.

– Всички зная!

– Емилияне, дали всички птици от твоето детство са запазени? Сигурно вече някои са изчезнали?

– Някои птици изчезнаха. Например в София вече не можете да намерите така наречения градски врабец. Градският врабец е по-едър, той има черни гърди, а сега остана само полското малко врабче или испанското. То е по-издръжливо, но и то ще умре. Гугутките също са много малко и измират. Гълъбите...

– Те изкуствено ги отглеждат...

– Но се израждат и умират.

– Тези дни четох книгата „Серенгети не бива да загине“. Филм беше направен, та сега четох книгата. Авторът е немски професор, зоолог, Райнхард Гжимек. Една безкрайно интересна книга. Синът на този човек загива двадесет и пет годишен в резервата „Серенгети“. Мисията на двамата е да очертаят пътя на животните, които мигрират, и как могат те да се запазят. Гжимек изнася поразителни неща – колко видове от тях са изчезнали в Африка. И знаеш ли какви интересни разсъждения? Казвали му на проф. Гжимек – защо ти е да се занимаваш с животните? Че щели да изчезнат – нека си изчезват, тъй е навсякъде. Той отговаря така: вярно е, хората се увличат от идеи, други се борят за свободата си или пък да наложат своя мироглед на другиго. Трети – за да овладеят територии или за да накарат другата страна да заживее като тяхната. Е, добре, казва Гжимек, но при една анкета за Хитлер в училищата се оказва, че повечето ученици не знаят нищо за него. Милиони са умирали за Хитлер (в борба за Хитлер и против него). И ето Хитлер днес почва да се забравя. А след много и много години, ако човек отиде в Серенгети и види в утрото един лъв да изскочи от някой гъсталак, той ще се възхити. И си мисля, че ние с моя син сме прави, ние ще излезем прави. Просто идеолог за запазване на природата. Той заявява: животните неминуемо загиват. И неговата идея е поне да има големи резервати, резервати с големи територии, за да може човечеството в бъдещето да се докосва до онова, което е било някога.

– В Африка постоянно се уреждат ловове за европейци от това туземно население, което сега се освобождава от колониалното робство. Освободено веднъж, то ще поиска да си уреди модерно земеделие, а един слон, минал през нивите, прави страшно опустошение.

– След излизането на книгата на Гжимек се създава един фонд. Започват подписки от цял свят. Правят се още два резервата. Продължават подписката за пари, създава се научен институт на името на сина му Михаел, който

загива при самолетна катастрофа. Гжимек мисли, че човечеството ще направи нещо, за да запази тези животни.

– Виж какво, Стояне, американците навремето направиха националния парк за запазване на мечката гризли, както и на бизоните. Обаче бизоните не се размножават. И мечката гризли и тя... Защо? Защото бизонът е свикнал да мигрира. Едно време стадата на бизоните започваха да вървят през зимата на юг, а после да се връщат.

– Ами точно това. Както знаеш, поставят на зебрите и на антилопите някакви пръстени, за да проследят пътя, по който мигрират. И защо правят тези придвижвания? Оказва се, защото не пасат всички треви.

– Разбира се.

– Само определени треви. Така че може да има цели пространства неопасани, а те отиват другаде. Освен това се оказва, че тревата е полезна, когато е млада. И те трябва да я пасат млада, след което отиват другаде, където тя е такава. После се връщат пак, когато вече е порасла. Освен това, за да се запазят тези животни, трябва и хищници да има, които действат като санитари.

– Дивото животно е нещо сложно. То се движи с някакви негови радари, съобразно изискванията не само на неговия организъм, но от неговия организъм съобразно нуждите на природата.

– Това е взаимодействието на средата и видовете, значи.

– То не е прасе да го храниш в кочината. То не е крава да стои в обора.

– Другарю Станев, вие имате в тия статии, за които вече стана дума, една за Пришвин.[78] Отпечатана е в „Литературен фронт“. Спомняте ли си я?

– Да! Накараха ме да говоря за Пришвин. Бях написал слово. Част от него напечатаха в „Литературен фронт“.

– Специално ви задавам този въпрос, защото в литературната критика понякога правят аналогии между вашия начин за изображение на животните и тоя на Пришвин.

– Аз нямам нищо общо с Пришвин. Съвсем иначе виждам животните и природата. Впрочем, като съм писал „Вълчи нощи“, не бях чувал за Пришвин.

Когато говорим за изкуството и природата, ние се вълнуваме. А пред какво се вълнуваме? Пред тайната му? Вярно ли е?

– Пред тайната, която си остава тайна.

– Пред тайната, за която сме издигали храмове. Винаги ме е страх да вляза в църква, да видя човек, като се моли. Веднага си спомням една мисъл на Достоевски: как можа туй диво животно човекът да измисли Бога? Страшна работа!

– Емилияне, ти беше описал този страх да влезеш в църквата в „Иван Кондарев“?

– После го съкратих. Ама след това го написах в „Антихрист“.

– Е, в „Антихрист“ го има. Там, дето малкият Еню влиза в църквата и в нея е дяволът.[79]

– Помня един ден като студент, когато дойдох да си разписвам книжката. Ходех никому неизвестен по улиците на София, изморявах се просто от впечатления. Когато живееш в малък град, дето познаваш всички хора, впечатленията не са така изморителни. А тука искам всяко лице да видя, всяка витринка. Един ден, като вървях по булевард „Цар Освободител“, влязох в Руската църква, беше часът три. Отидох зад една колона, както тоя Еню, и станах сатана. Тогава бях просто обхванат от сатанизъм. Същото нещо приписах на Еню.

– И какво беше усещането ви, другарю Станев, имаше ли някаква външна причина да се почувствате сатана?

– Бунт! Богоборство! Аз съм единствен – няма друг! Нещо такова. Излязох горд и захванах да гледам хората с презрение. Има неща, които човек извършва, без да може да си даде ясна сметка защо.

– Другарю Станев, каква роля е играла при вас интуицията – в живота и в литературата? Имала ли е тя реално място във вашия личен житейски и творчески опит?

– Мисля, че да. Някои мои интуитивни разбирания и предчувствия са ме съпътствали и са ми помагали да разбера много явления.

– Другарю Станев, можете ли сега да отговорите на въпроса, който бихте желали да ви поставя? Но преди това ще трябва да го формулирате.

– Да! Как разбирам ролята на изкуството днес?

– И какъв е вашият отговор?

– Всички ние носим в душата и ума си стронция на епохата и всеки се мъчи да го отхвърли от себе си. Изкуството е едно от средствата да се освободим от тоя стронций, разбира се, ако то въздига духа и утвърждава героичното в човешката участ. Днес имаме нужда от такова изкуство.

ЗАПИСИ ОТ РАЗЛИЧНИ ГОДИНИ

Запознанство и първа среща

Тия дни излезе от печат втората част от романа „Иван Кондарев“ на Емилиян Станев. Като редактор в „Културния отдел“ на в. „Народна младеж“ предложих да взема интервю от автора. Свързах се по телефона и му обясних за какво става дума. Той поиска предварително въпросите. Четири на брой, намерих начин да му ги предам преди нашата среща. След няколко дни ми телефонира, че е готов.

На 31 март 1962 г. заедно с редакционния фотограф отидохме в дома на писателя. Посрещна ни съпругата му, след което той ни въведе в кабинета си. Настанихме се и домакинът поведе разговор. Попита ме откъде съм родом. Казвам, че съм от Ямбол. Познавал града, ходил е на лов в Ормана. Със съжаление констатира, че гората е изсечена, а и породата на колхидския фазан, който се развъжда там, се сменя с друга, по-малко ценна.

После разговорът се прехвърли върху неговите книги. Интересува се как се посрещат от читателите. Казвам, че специално младите хора ги търсят и четат. Споделям и своето мнение за втората книга на „Иван Кондарев“ – в сравнение с първата е по-синтетична по рисунък и композиция. Отбелязвам, че високо ценя неговия стремеж, за разлика от някои съвременни белетристи, да разкрива психологията на своите герои, да не се поддава на елементарната описателност. На това ми отвръща:

– Произведение без характери не е художествено произведение. Вземете Балзак например, какви характери е

създал! И в тези характери са заключени националните черти на французина. А много от нашите писатели не искат да разберат това. Има една наука, която се нарича характериология, и макар да не съществува като самостоятелна научна дисциплина, все пак съществува в живота. От нашите писатели единствен може би Антон Страшимиров си даваше сметка за това.

Аз никога няма да забравя една среща с него. Прочел мои разкази и пожелал да ме види. Говорихме, похвали ме, но накрая каза: „Хубаво, еленче, ама до дамара не си стигнал!"

Пита как читателите посрещат новия му роман. Отговарям, че доколкото имам впечатления, младежите го четат, докато по-възрастните са индиферентни. Предния ден от бюлетина на БТА научих, че на френски език е излязла повестта му „Крадецът на праскови". Очаквах, че ще се зарадва или поне ще му стане приятно от съобщението, а той с известна горчивина констатира, че неговите разкази са преведени на почти всички европейски езици (нямало само гръцки превод), но у нас не ги преиздават. Сякаш, за да потвърди думите си, стана и отиде до библиотеката си. Извади солиден том и ми го подаде. Това беше една антология от 1958 г., издание на италианско издателство, в която са събрани най-хубавите разкази от съвременната световна проза. Прочетох и неговото име. Представен е с „Крадецът на праскови".

Докато говорим, на перваза на прозореца кацнаха два гълъба. Моят колега го попита храни ли ги. „Да – отговори той, – и когато не им дам храна, почват да чукат с човките си по стъклото. Една такава взискателност, само че чиста, безкористна. Като че ли искат да кажат: „Щом си решил да даваш – давай! Ние сме гладни!"

Стоим повече от час. Преди да се разделим, Емилиян Станев ми подава отговора на въпросите. Ето как беше отговорил на тях:

1. Кога и по какъв конкретен повод, ако има такъв, се е родила у вас идеята за романа „Иван Кондарев“?

– „Иван Кондарев“ бе замислен като повест. По-късно неусетно се превърна в роман, отне ми много време и ме изправи пред големи изпитания. Поводът е едно възпоминание, нищо повече от една картина, която обаче се е запечатала завинаги в паметта ми. Това е една априлска вечер с нацъфтели овошки, с леки сенки върху черната земя, със звездна светлина и една жена, от която изникна по-късно образът на Костадиновата жена. Струва ми се, че ако в основата на художествения замисъл няма нещо неизразимо, не може да има художествено произведение. Такова неизразимо нещо бе за мене тая априлска вечер и жената, която видях тогава. Но това е дълга и широка история: тя не може да се разкаже накратко и не се поддава на прости обобщения, защото в нейната основа се крият много мои преживявания, наблюдения и пр., тъй че ако се опитам да ги подведа под някаква логика, непременно и без да искам, ще започна да ви лъжа. Нека се занимават с тия тъмни работи критиците и теоретиците на „художествения процес“.

2. Как виждате по-нататък в романа развитието на Кондарев и Райна?

– Райна ще я оженят за един вдовец, данъчен началник в града, и тя, както и много други жени от нейния обществен кръг и нейния манталитет, ще бъде „нормално нещастна“, т. е. ще бъде майка и съпруга и ще заживее живота на хилядите обикновени жени.

Колкото за Кондарев, той ще загине във въстанието. Позволете ми обаче да се задоволя само с това за моя главен герой. Той крие в себе си целия замисъл на романа – не бива да говорим за него, преди да сме видели неговия край.

3. Твърде много се говори, че в основата на романа са залегнали ваши наблюдения, спомени и преживявания в родния край, че много от героите имат свои прототипове.

– Колкото за прототиповете, право да ви кажа, според мене всъщност писателят разиграва себе си. Човек се ражда с възможности за сто характера или за пет характера. Не бих могъл да разбера нищо у другиго, ако сам нямам нещо от него. И затова някои хора си остават за мене непонятни – например завистливите.

4. И накрая, кога ще имаме удоволствието да четем четвъртата част на вашия роман „Иван Кондарев"?

– Кога ще напечатам четвъртата част? Надявам се до края на годината да предам ръкопис, но кой знае... Тия работи не са като доматите и гроздето и не се раждат след точно определено време, както всичко друго на тая земя.[80]

Преди да се разделим, той ми казва, че е изненадан, дето съм го питал за Райна. Очаквал е въпрос за Колю Рачика. На свой ред и аз се изненадах. Навярно, казвам, в този образ има нещо много биографично, много лично, което ви засяга интимно. Той кимна с глава. Разделихме се, но преди това фотографът му направи снимки.

15 ноември 1966 г.

Седим в заседателната зала на „Литературен фронт". Събира се разширената редколегия на вестника. Преди още да е започнало заседанието, Емилиян Станев говори увлекателно и всички го слушат. „Ако, казва той, не обичаш героя, който сътворяваш, макар да е последен мерзавец, твоята творба няма да вълнува, няма да бъде вярна."

Попитах го обича ли да разказва сюжетите на ненаписаните си произведения. В началото ме разбра погрешно – дали не се страхува, че други ще му отнемат сюжетите, след като ги е разказал. Затова отговори, че имал тол-

кова сюжети, че до края на живота си няма да може да ги изчерпи. Затова оставало и за други. Аз обаче уточних въпроса си – припомних му например, че когато Йовков разказвал сюжетите на ненаписаните си разкази, след това те не му се удавали. Той категорично отхвърли подобна опасност.

Нещо повече, обичал да разказва сюжетите на ненаписаните си разкази, защото в процеса на разказването си изясняват отделни моменти, черти и постъпки на героите, осъзнавал връзките и т. н. И може би в потвърждение на казаното започна да ни разказва сюжета на новия си роман, който е замислил да пише – „Тахир бег“[81]. Един турчин дошъл от Цариград в някакъв български град. От нямане какво да прави в един празничен ден излиза на мегдана. А там се играе хоро. И той се хваща на хорото. Тази сцена му хрумнала, като гледал една вечер телевизионно предаване, в което танцов ансамбъл играел народни хора.

Говори за новия си роман, който бил най-късият роман в българската литература. Само сто страници. Става дума за „Легенда за Сибин, преславския княз“. Припомних му, че съществуват и други къси романи – като „Хоро“ на Антон Страшимиров и „Село Борово“ на Крум Велков. Той маха с ръка и казва: „Тогава нека да е вторият по краткост роман в нашата литература!“

После премина на друга тема. Направи съпоставка между Захари Стоянов и Иван Вазов. Според него Захари Стоянов е гений, а Вазов в повечето си страници не е, като се изключат, разбира се, „Немили-недраги“, „Епопея на забравените“, „Чичовци“ и „Под игото“. На двайсет години Захари Стоянов отива на училище и въпреки това какво е създал? Посочи едно негово сравнение – листата на дърветата през пролетта са наболи като миши уши. Пак личността на Захари Стоянов му даде повод, за да заговори върху отношението между морал и изкуство. Оказва се според него, че в изкуството няма морал. Мо-

ралът на художника е онова, което той създава. Той може да те направи изцяло черен, ако си му враг, а ако си му приятел – изцяло бял. И в двата случая ще бъде правият.

Накрая отправи няколко стрели и към критиката. Според него тя не бива да обяснява красотата, защото красотата говори сама за себе си...

28 ноември 1966 г.

Повод за разговора е неговото пътуване в Съветския съюз. Оттам той се върна преизпълнен с впечатления. Питам за първи път ли посещава съветската страна. Отговорът е изцяло в негов стил – ироничен и бодлив: „Да, да, след като някои другари успяха да си хапнат хубаво чер хайвер и си купят шевни машини, и моят ред дойде.“[82] Силно впечатление му е направило високото гражданско съзнание на съветските хора, дисциплината и организацията – неща, които толкова упорито се стремим да култивираме у нас.

„От Тамбовск или от някой друг далечен град – казва той – пристига жена, която очевидно не е интелектуалка. Влиза в Третяковската галерия с голяма почит, разглежда картините и проявява интерес, който показва, че тя има духовен живот.“ Според него съветските хора четат много и се отнасят с голямо уважение към националните ценности, към писателите, учените и т. н.

Посетил е само три града – Москва, Киев и Ленинград, и някои села около тия градове. „Имам усещането – завърши той, – че се докоснах до нещо голямо и много сладко, от което успях да взема нещо много малко.“

За историческия роман

Заседанието на редколегията още не е започнало. Разговорът се върти около историческия роман. Някой развива мисълта, че интересът напоследък към този жанр н

е резултат на отлив от романа със съвременна тема, а се дължи на потребността да се познава нашата национална история. Емилиян Станев се намеси в разговора, палейки нова цигара. „Вярно е, каза той, че у нас има неинтересни, незначителни книги върху теми, подхващани хиляди пъти по един и същи начин. Но не бива да се забравя, че интересът на читателя към историческите книги трябва да търсим в неговото желание да узнае повече за миналото, да си го представи. Ние нямаме една истинска история на нашия народ. Такава история би предложила философска концепция за миналото ни. Докато най-добрите наши историци Иречек и Златарски всъщност поднасят една хронология на събитията. Българската история чака още своите историци."

„От друга страна, продължи той, преводната литература също отклонява част от читателите. Изданията на „Народна култура", които са хубаво оформени и сполучливо подбрани, се разграбват за часове. Читателят постепенно си изработва вкус и изисквания към съвременната творба, на които за голямо съжаление много от днешните писатели не са в състояние да отговорят. Защо на Запад отказват да превеждат автори с национално значение за нас? Защото формата, в която е поднесена творбата, е под нивото на добрата литература. Ето един проблем, над който трябва да се замислим. Има писатели днес, които пишат скучно."

Попитах го дали не може да се обясни отливът на писателските интереси към съвременната тема и ориентирането им към историята чрез принципа на дистанцията. Той отговори приблизително следното: „Подборът на един сюжет до голяма степен зависи от самия писател. Ако събитието го порази, той може да го избере и преди триста години, защото историческото е само условно историческо. В романите, които излизат сега, твърде малко се чувства съвременното. Те възсъздават историческите събития, като привнасят в тях известна концепция – например

за помохамеданчването или пък за кърджалиите. Тази концепция обаче не е оплодена със съвременни национални особености, които биха осветлили по новому отделни моменти от националната ни история."

Художникът и неговата естетика

По повод на някакъв разказ Емилиян Станев каза: „Един художник струва толкова, колкото струва неговата естетика. Не можем да си представим, че един човек, който намира красивото там, където никога не може да се намери, който намира значителното там, където никога не може да се намери, може да бъде автор от голяма величина. Писателят е длъжен да каже или нещо значително, или нещо красиво, за да може читателят да го чете."

Миналото е част от самите нас

Наближава неговата годишнина. Отдел „Критика" на в. „Литературен фронт", където съм редактор, трябва да отбележи годишнината му. Първоначално планирахме само една страница, събраха се обаче материали за цял брой. Но това е друга тема. Във връзка с годишнината се наложи да го посетя у дома му на ул. „Венелин" № 31. И неведнаж. Седим днес в кабинета. Заварих го с някаква машинка да прави нещо с ловджийски патрони. Вади ги от кутията пред него и след манипулацията ги поставя в друга. Когато го питам какво всъщност върши, поглежда ме снизходително. Но това не пречи да говорим по литературни въпроси и без угризения да сменяме темите.

Отвори се дума за промените, настъпили в живота у нас. Те са факт, както е факт, че ние носим миналото в себе си, в съзнанието си. Селският двор в този вид, в който го познаваме, е изчезнал. „Недейте забравя – казва Емилиян Станев, – че на много от нас им е скъпа тая бедността и бедна обстановка, че виждат в нея известна красо-

та. Скъпо им е дворчето, което едно време миришеше на курешници, на кон и в което свинята грухти. За тази бедностия ние имаме написани дълги рафтове книги. Това е свещената нищета и бедността, пред която Йовков стоеше на колене."

Може би е прав американският философ Сантаяна, който казва, че щом си забравил миналото, осъден си да го повтаряш. И все пак писателят трябва да направи своя избор, преди да седне на бюрото: или съвременната тема, или миналото, историята. Разбира се, още повече, че пред него е доста богата и сложна тематична обстановка. От една страна, говори той, авторът трябва да гледа напред, но, от друга, бъдещето съществува преплетено с миналото. Един писател понякога може да излезе със своя концепция – дори противоположна на тази, която съществува в официалната история, макар такива произведения засега да нямаме. И писателите, занимаващи се с чисто съвременна тематика, често се връщат назад. Това според него е хубаво, защото модерна художествена книга не може да се създаде без корен, без да е осмислен опитът на миналото.[83]

Преди да е завършен романът „Легенда за Сибин"

Говори с особена охота за последната си творба. Макар още да не е завършена, но по всяка вероятност главното – композиция, герои, конфликти, форма, интонация на повествованието – е намерено. Имам чувството, че когато споделя с другите замислите си върху Сибин, той всъщност прави пред себе си равносметка, а тя го изпълва с доволство.

– Вие ме питате за романа и аз с особена охота ще ви кажа, че той е жизнерадостен. Една книга, в която се поставят много сериозни въпроси, но в която си позволявам да рисувам известни ситуации малко иронично. Да! Не

със сарказъм, не с отричане на човека, а, напротив, с голямо снизхождение към него. Това е малък роман, с четирима главни герои – всичко друго е маса, тоест богомили, които живеят в една общинария на чисто комунистически начала. Обща работа, общи занимания и здрава организация. Там стават известни конфликти.

С тази малка книжка искам да кажа много неща. Но да видим какво ще излезе накрая, какво ще успея да кажа и какво не. Това не знам, защото много пъти художественото произведение добива такава същност, че почва да мисли вместо писателя. На пръв поглед може да изглежда парадоксално, но ако писателят си избере за герой един мислещ човек, той ще извърши поврат преди всичко у самия писател. Неговият герой ще го застави да разбере, че е знаел много, без да е подозирал това, и че трябва да се научи тепърва на работи, което не е знаел преди. Така героите започват да мислят вместо писателите. Стават толкова логични, че, съпоставяйки се с тях, вие изглеждате нелогичен, когато се опитвате да им наложите мисъл, която те не приемат. И на автора не остава нищо друго, освен да се отграничи от действията на собствените си герои.

План или скици

Много пъти съм се канил да го питам как работи – води ли си бележки, прави ли предварителен план на книгата или на отделните глави, самонаблюдава ли се в процеса на писането. Винаги обаче се случваше нещо непредвидено и намерението ми оставаше неосъществено. Докато при едно от посещенията в дома му на „Венелин" № 31 сам заговори по тоя въпрос. „Аз съм от тези автори – каза той, – които не знаят утре какво ще напишат. Имам един тефтер, дето си отбелязвам интересни изрази или по-точно правя скици на героите си, каквито скици си прави художникът. Просто започвам да различавам тоя или оня харак-

тер. Те ми помагат в работата, а след туй отиват в коша. Но след като седна на машината и прочета написаното вчера, аз продължавам. Така според мен се получава една непосредственост и откритията се раждат спонтанно."

Попитах тогава как прави поправките върху стари творби. След като залага толкова много на настроението в момента на писането, една допълнителна работа върху ръкопис отпреди няколко години не разваля ли, вместо да подобрява? Махал само излишното, без да прибавя ново. Цитира ми една мисъл на Чехов – писателството е умение да се съкращава.

Факт и художествена измислица

За Емилиян Станев житейският факт е само основа, само повод, от който писателят трябва да тръгне. Фактите в художествената творба и тия в живота не са едни и същи, защото, преди да ги използва, писателят ги е осмислил. Достоевски взема едно криминално дело и пише роман, Шекспир исторически хроники и пише пиеси, но и в двата случая няма пълно покритие между жизнения и художествения факт.

Той цени и уважава фактите. Но изкуството се интересува от нещо повече – към един факт трябва да се прибавят още сто, за да се постигне художествената правда.

За смъртта и хуманизма

Попитах го един ден как да си обясним, че като художник толкова често рисува смъртта, а критиката винаги е изтъквала хуманизма на целокупното му творчество.

В общи линии ми отговори следното: аз не съм философ, а въпросът, който ми поставяте, е философски. Затова мога да отговоря само като човек неспециалист. Смъртта не може да се изключи от природата. Срещу експлоатацията на човек от човека социалистическото общество

намери средство, обаче експлоатацията на природата от човека никога няма да бъде ликвидирана. Освен ако човекът, след като унищожи животните, започне по синтетичен път да получава месо и другите животински продукти. Без експлоатация на природата нашата епоха не може да съществува.

Един ловец е самата смърт в природата. Тургенев казва, че ловът е черно удоволствие. Този тип писатели са малко жестоки, те познават живота. Неслучайно в творчеството си Достоевски е толкова жесток. А обществото от своя страна му отмъщава, като го нарича „жесток талант". Жесток е, защото казва нещата такива, каквито са. Агънцето, когато го колят, мърда опашката си по същия начин, както когато суче от майка си мляко! Ето как смъртта става едно прекрасно нищо.

За разказа

Той дебютира[84] в литературата със сборник от разкази. И почти цяло десетилетие след това пише разкази. До 1948 г., когато издава двете си повести „В тиха вечер" и „Крадецът на праскови". Оттогава сякаш „разлюби" жанра на своята младост и се отдаде на романа. Споделих горните мисли и той отвърна: „Обичам само онова, което представлява за мен радост, интерес и удоволствие. Ако един писател не изпитва никаква наслада, ако не разкрива себе си, ако не говори интересни работи, ако не ме води към неизвестни за мене оценки и явления, че какъв писател е той? Може ли да кудкудяка кокошката, защото е снесла яйце? Може! Но писателят, ако кудкудяка, защото е снесъл яйце, което в световната литература е снесено преди двеста години още – не е никакъв писател.

Тръгнах от разказа, после писах повести и стигнах до романа. Но без да си поставям задачата да пиша роман. Както се изразява един критик, таман се изтъщих, що да не ударя един роман! Аз не мога така! Както не мога да

отговоря защо не пиша разкази. Някак интересите ми се насочиха към една друга форма. И още не съм в състояние да пиша така, както съм писал преди. Търся вече сбита, синтетична форма. Ако съм жив и здрав, ще се върна към разказа.[85] И ще пиша това, което ми доставя най-голямо удоволствие."

За разказа „Вълкът"

– През 1961 г. в анкетата на Ганка Найденова казахте, че пишете разказ със заглавие „Вълкът". Каква е съдбата на тоя разказ?

– Разказът е почти готов, стои в чекмеджето, но не е завършен. Той не е ловджийски разказ. Написан е върху твърде сложна основа и щекотлива тема. Замисълът приблизително е такъв: ние ненавиждаме вълчето, но без него не можем да бъдем щастливи. Сложна работа!

„Султански лов"

Веднаж след заседание в редакцията останахме няколко човека, за да си довършим приказката в заседателната зала. От дума на дума стигнахме до новия роман, който Ем. Станев замисля да напише, след като свърши „Легенда за Сибин". Той ще носи заглавие „Султански лов". Главният герой е един действителен аянин, Тахир ага, изпратен да умиротвори бунт в Сливен, където живеят турци и българи. Събитията стават през 1808 г. Правил е проучвания, водил си е бележки. И накрая завърши иронично – като остарял и почнал да забравя, водел си бележки, най-различни, които после унищожавал. „Добрият майстор не оставя трески – каза той. – Защо трябва, дявол да го вземе, да се оставят толкова архиви, за да си вадят хляба такива като вас? Няма да оставя такива, макар че моята жена си въобразява, че това са скъпоценности."

За любовта

Една от темите, върху които обича да говори и разсъждава. Той си има свои възгледи и при повод охотно ги излага. И неведнаж. Ето какво съм записал: „Писател, който не може да пише за любовта, не е никакъв писател. Видиш ли, че не може да пише за любовта, не го чети. Любовта принадлежи към вечните теми на изкуството. През различните епохи тя е получавала различно осветление в зависимост от целокупния живот на обществото, от неговите вкусове, представи, вярвания и обичаи."

Тревожи се да не би да започне подмяната на любовта със сексуалното: в началото един флирт, а за край само едно „довиждане".

„Любовта е преди всичко нужда. Тя е тъй или иначе най-хубавото у човека."

Революционни традиции и приемственост

„Особено ме радва, че ние свързваме сега нашите революционни традиции с комунистическото движение – Априлското въстание със Септемврийското. По-рано това не беше тъй. Повишеният интерес към нашия бит и обичаи, към традициите, които са запазени и се полагат усилия да се съхранят, прави силно впечатление в чужбина. Тъй че в това отношение аз съм оптимист."

За съвременната западна литература

От съвременните западни автори привличат вниманието му американските белетристи. Не всички обаче.[86] Не харесва книгата на Селинджър „Спасителят в ръжта", както и „Тенекиени консерви" от Стайнбек. За другата му творба обаче – „Зимата на нашето недоволство", се отзовава положително. Не е възхитен от последните романи на Хемингуей, но разказите харесва. За романа му „Да

имаш и да нямаш“ оценката е висока: „Направен добре, много добре. Чудесна работа!“

Френските неороманисти Натали Сарот и Мишел Бютор не му правят особено впечатление. Според него във Франция има други писатели (имената им не спомена), които са далеч по-интересни. Разбира се, не претендира, че познава всички автори, които е чел и за които се е изказал.

Проблемът за формата

Споделя, че като е стигнал определена възраст, не може да чете всякакъв род книги. „Защото, каза той, аз търся не онова, което би ме заинтересувало – за мен главна грижа са въпросите на формата. Никога не съм преставал да се занимавам с тях. В тая област човек не може да вземе това, което е извън неговата натура.“ Ето защо предпочита да чете големи художници, които са му противоположни по натура, по творчески свят и проблематика. „Един писател, който ми е най-близък по натюрел – той не ми е интересен. Няма какво да ми каже. Като писател търся едно откритие, търся да видя майсторство.“

ОТБЛИЗО

На нашите разговори тя не присъства. Емилиян Станев не пожела това. Обикновено ме настаняваше в хола и отиваше да го повика, ако той беше някъде из двора или пък горе в кабинета. След това Надежда Станева ни оставяше. Тя обаче знаеше за писателя и човека твърде много, за онзи, с когото е преживяла близо три десетилетия съвместен живот. Обърнах се към нея с 15 въпроса и молба да им отговори. Ето моите въпроси:

– Другарко Станева, вие сте най-непосредственият свидетел на зараждането и осъществяването на творческите замисли. Бихте ли споделили свои впечатления и наблюдения. Посочете примери. Как изглежда той в дните, когато пише? Какво най-силно тревожи мислите му в тия дни? Вие познавате Емилиян Станев не само като писател, но и като човек. Какво е вашето обяснение на способността му да си самопротиворечи? Какво е вашето мнение по повод твърдението, че „Антихрист“ е най-автобиографичната му книга? Бихте ли потвърдили, че той наистина не цени особено високо Чехов, както се изказа в последния разговор? Какво е отношението му към неговите близки и другари? Склонен ли е да се поддава на външни влияния – от страна на приятели и близки? Бихте ли казали, че е пристрастен в оценките си за околните? Коя книга, създадена от него, вие цените най-високо? Как си обяснявате състоянията, в които духът на отрицанието го обзема? Кое е онова негово качество като творец и като човек, на което и досега не можете да намерите прием-

ливо обяснение? Кое от изкуствата освен литературата той цени най-високо или поне се интересува от него? Споделяте ли ловните му страсти? Бихте ли разказали случка от съвместния ви живот, която силно се е запечатала в съзнанието?

Ето отговорите на Надежда Станева:

– Вярно е, че в продължение на 28 години съм го наблюдавала, следила съм работата му отблизо, в течение съм на лутаниците му, на кривулиците на мисълта му, на възторзите и радостите и на творческите му кризи и отчаяния. Трябва да ви кажа, че той е една сложна и много противоречива личност, както се казва – сутрин може да е с Бога, вечер с дявола. Творческите му замисли винаги са били далеч повече, отколкото е бил в състояние да осъществи. Понякога, особено в по-младите години, сюжетите просто гъмжаха в главата му, по няколко едновременно; той ги е разказвал като завършени произведения, но никога не е бързал да ги пише.

Характерно, твърде характерно за него е това бавно узряване на сюжета, който може да носи дълги години в мисълта си, преди да пристъпи към хартията. Много често замисълът на едно произведение е претърпявал няколко етапа, то се е видоизменяло и като сюжет, и като фабула, бих казала, дори като тема. Мога да ви посоча за пример „Язовецът“, замислен още през 1957 г. при пътуването му из Полша и с първоначално заглавие „Повест за източния човек и западната дама“. Постепенно през годините разказът (в началото го проектираше като роман) се обогати с ново съдържание, дълго носеше заглавие „Бог храни ястреба“, по-късно стана „Теофано – отровителката“, но все още оставаше само в съзнанието на автора си. Едва когато се задълбочи достатъчно, когато темата се наложи напълно, тогава го написа между януари и март на 1975 г.

Разказът „Вълкът“ също е замислен отдавна, още в 1959 г. През 1969 г. се залови с него, обмисли плана, набе-

ляза отделни глави, на всяка глава сложи заглавие и започна с голям ентусиазъм. По онова време Иван Кондарев мъчеше духа му и той търсеше отмора. Написа няколко страници, които чете на Талев, който не се възхити от първата редакция. Тази „отпуска“ от Иван Кондарев обаче се оказа краткотрайна. Много скоро „Вълкът“ остана за по-благоприятни времена и романът отново го превзе. Та мисълта ми беше – Емилиян започва да плува само когато стигне до дълбокото. В плитки води не обича да гази. Случаят с „Търновската царица“ също е подобен. И този разказ дълго живя в душата на автора си и от него се написаха няколко начални страници в периода, когато „Антихрист“ беше довел Емилиян до върха на напрежението през март 1970 г. Но, както знаете, повестта се написа много по-късно – завърши я през февруари 1972 г. Тя доста го измъчи, пишеше я, както той се изразяваше, „с майсторлък, а не с вдъхновение“. Накрая се насилваше да я свърши, ту я изоставяше, ту пак я подновяваше, като междувременно се опитваше и върху „Язовецът“, който тогава се наричаше „Теофано – отровителката“, и върху друг един свой замислен роман – „Пет дни“, от който е написал няколко глави. „Язовецът“ още не можеше да „види“ добре. Доколко вижда, не зная, тъй като всяка негова книга претърпява много промени от първоначалния замисъл, но все пак изглежда, че е необходимо да стигне до един определен етап на виждане.

Би трябвало да спомена и за „Султански лов“, замислен през 1965 г., тъй като тази ненаписана негова книга много години го занимава, дори навремени засенчваше всичко останало и страшно пленяваше въображението му. Разказвал ми е някои извънредно живописни момента от нея, драматични сцени, мащабни платна. Проучил беше много материал, направил си беше сума бележки, дори през 1973 г. ходихме за целта в Сливен, където хората от Народния съвет и музея се поставиха напълно в негова услуга. Сътрудникът в Историческия музей Дечев му из-

работи скица – карта на Сливенската кааза от онова време (началото на XIX в. до 30-те години), в която бяха отбелязани селата, височините и пътищата в турските наименования. Вярвах, че ще се залови с тая книга, още повече, че тя беше узряла и като фабула и намерена като тон. Надделя обаче „Тихик и Назарий“, която беше вече започната. Ясно става, нали, че той никога не пише по импулс, при хрумване, а след дълго обмисляне. При работата си обича да споделя мислите си, да разказва онова, което ще пише или е написал. Обича и да чува как звучи написаното. Кара ме да му го чета многократно, слуша и после го поправя. Поправя безкрайно много, преписва главите по няколко пъти и все ги поправя. При преиздаване на книгата пак нанася поправки. Има страници и глави, преписвани и прередактирани по 10–15 пъти, особено в романа „Иван Кондарев“. На тая книга искам да се спра по-подробно, защото на нея, както сам казва, се учеше да пише. Тя го държа в плен близо 14 години и въпреки усилията му понякога да се изтръгва от този плен и да се залавя с нещо друго, не можа. Само две детски разказчета можа да завърши – всички други негови начинания изоставаха. Както ви казах вече, у него творбите бавно зреят и докато не стигнат известен етап на зрелост, не сяда на масата. Понякога ми разкаже с такива подробности нещо замислено, че аз се чудя защо го бави и не го пише. „Не му е дошло времето“ – отговаря.

Та да започнем с „Иван Кондарев“. Тя беше замислена още в 1949-а, към края на годината, но седна и написа първите ѝ страници на 1 октомври 1950 г. Той ви говори доста подробно за онзи период, когато я замисли и кое му даде повод, т. е. как се зароди идеята за тази книга. Аз ще допълня някои подробности във връзка с изясняване образите на главните герои. Те не се изясниха лесно, особено някои от тях, най-вече Иван Кондарев. Дълго време беше смътен. Ту си го представяше като Сава Гановски на младини, ту пък съвсем противоположен на него, т. е.

набит, широкоплещ, с грубо, малко татарско лице и възкриви крака. Иван ставаше ту хубав, ту грозен. Чак след като видя портрета на анархиста Мазнев, разбра, че това е търсеният от него образ. Порази го необикновената сила, която крие това лице, и най-вече начинът, по който ръката беше мушната в джеба на панталона.

Подобно нещо се наблюдаваше и при образа на Христина. Дори името ѝ не беше определено, макар че чрез нейния образ се зароди идеята за книгата. Отначало я нарече Ана, но по-скоро условно, после стана Вяра Влаева. Това име видя върху една надгробна плоча в гробищата, но и Вяра не му хареса. Известно време работи с името Ранка, но много скоро го изостави. Колебанията за името може би идеха от неуяснеността на образа, макар че при Иван името се определи без всякакво колебание още в самото начало. Най-после името Христина започна да се налага, прилягаше към представата му за жената, която представа окончателно се утвърди една вечер в ресторант „Крим“. Там видя една млада черноока, хубава жена, за която каза: „Ето това е Христина. Такава е тя.“

За Анастаси той ви каза, а аз ще ви разкажа нещо за развитието на Христакиев. Той се появи като образ доста рано, още в първата редакция на главата, в която се разказва за събранието на буржоазията у Хаджидраганови, отначало с китара като бонвиван, гуляйджия и женкар. „Светът е нула, фактът е сила“ – този негов афоризъм беше първата представа за Христакиев. Впоследствие той придоби нови черти и му се определи челно място в романа.

Корфонозов е по-късен образ. Заимствани са черти от майор Янков, а външно прилича на Никола Агънски.

Старият Рачиков има за първообраз бащата на Емилиян, а Кольо е самият автор. Разбира се, и той, и не е той. Емилиян говори по този въпрос – как авторът прибавя към всеки образ нови черти, и то непременно черти от самия себе си. Неговият Джупун има нещичко от живия Джупун, но има и много нещо от самия автор. Та и Кольо

Рачиков. Уж е автопортрет, но и не е. Както се изрази веднъж Емилиян: „Дон Карлос, игран от различни актьори, е все Дон Карлос, но е все различен." Пишейки за Кольо, Емилиян много се вълнуваше, обаче работеше с лекота. Изобщо образът на Кольо не му създаде почти никакви затруднения. С лекота пишеше и за Джупуните, особено за Костадин, който е образ, ясно видян и почувстван. Всички по-второстепенни образи леко рисуваше с живописните им подробности.

Книгата мъчно вървеше, особено когато основата ѝ много се разшири и Емилиян си постави сериозни задачи да обхване цялостно тогавашното общество и силите, движещи общественото развитие в навечерието на юни и септември 1923 г. Първоначално замислена като повест, книгата прерастваше в многопланов роман, в който авторът искаше да покаже нравственото състояние на българското общество от 20-те години, от времето след Първата световна война, за да бъдат разбрани и обяснени причините за историческата съдба на нашия народ през последните няколко десетилетия. Обстоятелството, че съдържанието и идеята на романа узряваха и се оформяха бавно и постепенно в Емилияновото съзнание, беше причина за сериозни затруднения при писането. Принуждаваше се да спира, да се връща назад, да махва и да прибавя нови глави. Героите се раждаха един след друг от логическото развитие на действието. Книгата постепенно заживя със своя вътрешна логика, на която съдържанието се подчини.

Особено много се лута в търсенето на тона на произведението. Искаше да постигне най-доброто съзвучие със съдържанието, освен това много държеше образите и атмосферата да бъдат нашенски, български, да не миришат на чуждо. Помня, че първата глава много е преработвана именно заради тона. Отделните ѝ редакции, а те са повече от 10, са твърде различни – в някои се долавяше тонът на Йовков, в други – на Толстой, трети звучаха като историческо повествование. Жалко, че са унищожени, не

успях да ги запазя. Той не даваше и дума да се издума и веднага ги късаше. Изобщо трудно се боря с тази негова унищожителна страст. „Не обичам да оставям талаш" – заявява и къса. Едва съм успяла нещо да измъкна от кошчето за хартии.

Искаше значи да намери свой тон, свой език, който да се отличава от разказите му. Нещо повече – стремеше се всяка отделна глава да звучи по своему, а освен това главите да бъдат приблизително еднакви по размер. Въпросът за тона, както и въпросът за езика винаги много го занимава при всичките му книги. Стреми се да не допусне нищо, което ще наруши българския характер на речта му. Събира народни думи, записва изрази. Все повече намразва чуждиците, нахълтали тъй безцеремонно в езика ни и изместили толкова хубави български думи. Както ви казах, някои глави много го затрудняваха. Претърпели са по 5–6 до 7–8 редакции, да не говоря за преписването им след неизменните негови поправки, което в отделни случаи е стигало до 15–17 пъти. Просто съм се чудила на безкрайното му търпение. Истинска къртовска работа, както се казва. Дълго работи и многократно преработва дневника на Иван Кондарев. Такива са и главите: първата, както ви споменах; срещата между Иван, Христина, Костадин и Райна на двора у Христинини; Иван и бащата на Христина; Христина и Иван по пътя откъм лозята и разривът между тях, събранието у Хаджидраганови, Анастаси в София, първата глава от II том, т. е. на III част. Последната също го измъчи много, защото първоначално проектираше да опише подробно идването на Иван в София, написа две глави с намерение да въведе нови герои с прототипове известни исторически лица (Гео Милев, Георги Шейтанов, Иван Минков и Мариола Сиракова). Запазила съм скицата на тази глава, която прилагам:

Скица на главата

Кондарев пристига в девет часа вечерта. Квартирата на Корфонозов – мебелирана стая, наредена добре, стъклена врата, която води в съседната. Стаята е гостна, но една обикновена врата я разделя от стаята на хазайката. Кондарев забелязва това. Хазайката има стара майка, седемдесетгодишна. Хазайката е разведена. Казва се... (името интелигентско, македонско).

Гости: Георги Шейтанов и Мариола Сиракова (име за него и за нея)

Иван Минков – Тодор Самсаров

Гео Милев (име)? – Йосиф Хранов

Корфонозов

Иван

Хазайката – Дора Фарашева (или Кралевска)

Отношения: *към Корфонозов* – очакващи, пълни с любопитство за живота му, недоверчиви.

Към Минков: направо неприятни и презрителни чувства, после прозрения и подозрения като за болезнен, опасен човек (декадент и революционер, близък повече до Корфонозов от всички други).

Към Шейтанов: човек на стъпала, с дързост, която го приближава до Кондарев, но замътен, недомътен литератор и революционер, дилетант, женкар и пр. При първото впечатление той се харесва на Кондарев, после двамата се сблъскват и изстиват един към друг.

Към Гео Милев: направо отчужденост, типичен интелигент, може и трябва да се използва. Чужд на нашето.

Към Мариола: резервираност и недоверие, въпреки че тя му влияе. Кондарев я съжалява и тъй като тя проявява интерес към него, той се поддава „от жалост“ към нея.

Към хазайката: неприятното впечатление продължава до края.

Останалата част от конфликта се развива така: Кондарев в началото се стеснява, уморен е от пътя и от

впечатленията като всеки провинциалист. Мълчи. Обаче Корфонозов го провокира. Корфонозов прави това, за да му се похвали с приятелите си, да го представи като провинциалист: „ето какви са там тесняците". Иван приема провокацията. Неприятно е на гостите. Те мълчат, не им се иска да си развалят хубавото повишено литературно-музикално, декадентско интимно настроение и да се занимават с тоя провинциалист, който при това е тъй лошо облечен и се държи самоуверено. Пръв започва Шейтанов – с идеята за произвола, Бога, Достоевски, християнството и пр. Отначало разговорът между него и Кондарев върви дружелюбно, после Кондарев вижда, че тоя човек говори стари работи, които сам някога е мислил, и започва да го гледа с подозрение. Корфонозов му е казал нещо за Ш. (няколко убийства на стражари, дошел от Съветска Русия, анархо-комунист и т. н.). Иван насочва вниманието си към Минков, който упорито мълчи. Кондарев открива по някоя бивша черта от себе си и в Минков, само не и аристократизъм, само не и неговото безумие. „Той си е въпреки всичко индивидуалист, буржоа, нихилист и там ще си остане." Гео Милев държи цяла реч върху разговора между К. и Ш. Мариола дрънка глупости. Хазайката не може да се освободи от своята неприязненост към Кондарев. Смешно! Корфонозов плува като яйце в масло, разтапя се, иронизира, мъчи се да наложи своята „социология и матенергия". Пият вино. Кондарев провокира на свой ред. „Ние, простаците, ще ви ограничим във вашите глупости и бълнувания." После сам се пита: „Но откъде дойдоха тия калпави и зли мисли в мене? Те в главното са верни и нови. По какво се различавам аз от тия хора?"

Краят на главата: лягат да спят с Корфонозов, едва не се скарват. Кондарев отстъпва. Решава да се махне от безплатната квартира и да подири евтин хотел.

Тази глава, както знаете, я няма в книгата.

Докато се напише първата глава на III част от книгата, се правиха много варианти: тя ту се водеше от името на Иван и се движеше по потока на неговото съзнание, ту – от името на Сотиров, докато най-сетне се очисти от ненужното и чуждото на тона и композицията. Отпаднаха и много други написани глави. Например имаше 2 глави за Миряна и неговото семейство, имаше и специална глава, посветена на кофтикалъпчите братя Стоенчеви, в която се описваше как от 1 наполеон правят 2 и измамват Никола Хаджидраганов; имаше още една глава за Анастаси в София, но всичко това отпадна. Десетина глави. Чувството му за художествена мярка го караше най-безмилостно да реже, да съкращава. Виждала съм как негови приятели писатели се чудят и недоумяват от тази безпощадност при съкращенията. Главата им не го побираше – как е възможно.

Ще ви покажа още една скица и бележките му върху работата си по оная глава, в която се разказва как Даринка и Антоанета отиват във вилата на Христакиев:

1. Даринка ревнува, Даринка иска да бъде почтена, Даринка става истерична, Даринка го мрази от ревност, дразни го и иска той да си поправи мнението за нея (Аз съм почтена жена, какво си мислите вие? – казват очите ѝ. От – друга страна – вие мислите, че не виждам как ме лъжете и колко сте ловък, хитър и брутален. Аз се боя от вас... О, не, не!“ (типично за повечето жени)

2. Но работата се променя пред опасността от разкриване на Николовото престъпление. Даринка се извинява с него: Ето виждате ли, господин Александре, защо аз бях такава... нелюбезна, загрижена... О, разбирате ли сега какво е било в душата ми? Виждате ли как съм страдала? И вие искахте от мене тогава да стана сводница!“

3. Старецът е ням. Ох, дано никога не проговори. Докторе, дали ще се възвърне говорът му? – питат и двамата и страстно се надяват, че няма да се възвърне.

Правеше си планове, бележки, характеристики на главните герои, най-вече на Иван, но имаше характеристики и на Костадин, Манол, Райна, старата Джупунка, Дуса, които са много интересни. Отбелязваше си и главните черти на българина, правеше диалози между героите.

Проучи извънредно много материали: книги, вестници от епохата, брошури, печатни издания, спомени за Септемврийското въстание. Среща се с много хора – комунисти, земеделци, бивши анархисти, говори с тях, разпитва ги. Ходихме в Нова Загора и Кортен, където говори с участници и свидетели на въстанието. Някои от тях се отнесоха с голяма отзивчивост и му разказаха много неща. Лично идваха вкъщи. Например няма да забравя как в един пороен дъжд пристигнаха точно на уговорения час Стефан Симов и брат му, земеделци, дейно участвали в събитията. Особено ме трогна братът на Симов, вече доста възрастен болнав човек, който имаше високото съзнание, че подпомага полезно дело.

Както ви казах, най-големи трудности срещна при изграждането на Ивановия образ. Много нощи не спа, прекарваше в размисъл, в търсене, в четене. Искаше да го постави на солидна национална основа, да бъде български образ на комунист. Търсеше го в поезията на Яворов. За Емилиян Яворов не е откъснато и немотивирано явление в нашата литературна действителност, а е изразител на характерни за епохата тежнения и лутания на българската интелигенция. Иван Кондарев също събира ония черти на своето време, които намираме в поезията на Яворов, чийто символизъм, според Емилиян, не е подражателен, а самобитен и носи характера на нашата действителност, на нашата българска атмосфера. „Кондарев трябваше да бъде един яворовски дух, интелектуален, от една страна, пламенен и взискателен – от друга. Всяко чувство у него е подложено на критика от тая рационалност, от която няма никога удовлетворение. Това го дълбае и руши. Няма успокоение, няма закон, няма абсолют, всичко

е относително, метежно и нихилистично. И над тая пропаст той се гърби и се мъчи да се спаси. Тая пропаст е изникнала на фронта, от обществените условия, в които този човек е израснал от тъмната и смесена кръв на едно племе, преситено от расови смешения и претоварено с различна наследственост. Никаква мъдрост не го успокоява, никакъв закон не го задоволява. Главното в края на краищата си остава страстната поривност към най-голямо духовно взискателство, което обаче остава дълго време скрито зад външната грубост и категоричност. Всичко преживяно има сто оценки и нито една напълно задоволяваща. Бунтът идва от липсата на вътрешно единство, революцията не е нищо друго освен несъзнателен стремеж към самоунищожение, слагане край на постоянното дирене на нови ценности. Но ето настъпват събитията и тогава мехурът се пуква, заживяваме, прилагаме на практика нашата формула, опитваме се да стигнем там, дето още никой не е бил. Тласъкът е чисто психологичен. Има и страст към риска, към подвига, към самоизпитание на душата! Има и копнеж, страстен копнеж да се намери една вяра и да се сложи край на всички лутания."

Писа с голямо вълнение и главата за Костадиновата сватба. Дълго се рови из народната поезия, за да намери подходящи народни песни. След като обърна всичко, което имаше на разположение, най-накрая пак се спря на Цани Гинчев, когото високо цени. Още повече, че песните в неговата „Сватба" са от Лясковския край. Когато ми четеше тия песни, на няколко пъти се „разсополиви", както сам се изразява. Силно го вълнуват народните песни, всичко свързано с народния бит, с народностното чувство, със здравите традиции на народа, с българщината въобще. Затова толкова обичаше Талев и се разбираше с него. Затова и Костадин Джупуна, носител на това именно начало, е толкова свидна рожба на автора си и е обрисуван така живо.

Преди да привърша с Ивановия образ, трябва да ви спомена и някои фабулни търсения, свързани с този въп-

рос. Дълго се мъчи да намери убедителни сцени за личния конфликт между Иван и Костадин, прави различни варианти, написа глава, в която Костадин арестува Иван след превратата на 9 юни, но после тласна действието в друга посока. За работата му върху тази книга може да се говори много, тя се писа 14 години, но засега да приключим с нея.

Питате ме как изглежда в дните, когато пише. Едно ще ви кажа: просто го облажавам, като го гледам. Той гори целият, той сияе и се радва като дете, което е успяло да изгради кула с играчките си. Няма по-щастливи мигове за него от тия, когато постигне някоя сцена, когато някой образ е сполучен. Тогава се движи непрекъснато из стаята и възторжено разказва, разказва всичко онова, което го вълнува. Велика радост!

Докато обаче нещо още се мъти в съзнанието му, напира, но не е готово, става нервен, сприхав и много напрегнат. Всичко го дразни, захваща да се сърди за дреболии, не може да му се угоди, несговорчив и мъчен за общуване. Мога да ви разкажа един характерен случай. Работеше върху „Търновската царица", но беше в период на застой. Една вечер ми каза, че „утре ще се залови за работа", и аз станах рано, подредих кабинета, приготвих закуската. Всичко беше в ред, но той още със ставането затърси да ме упрекне в нещо: това защо е тук, онова защо е там? И понеже аз с готовност заявявах, че ще направя всичко, както той го иска, нямаше за какво да се залови. Тогава отвори хладилника, заизважда това-онова и кипна, като видя, че държа някакво старо ядене, което имах намерение да дам на кучето. Такъв скандал вдигна, че аз ревнах с глас. Опита се тогава да ме успокои, като ме обвиняваше, че се обиждам лесно, от дреболии, че всъщност нищо особено не е казал. Аз плачех като над умряло, а той веднага се качи в кабинета си и затрака на машината. Не можах да не се засмея през сълзи и веднага ми стана ясно, че именно това му е било нужно: чувство за вина,

за да му послужи като тласък за работа. Вероятно изкуството е изкупление. Той сам е казвал, че „изкуството е съд над самия мене“. Също така „то не е воля, а вдъхновение“, „писателят не е всеки ден писател“. „Да правиш изкуство, значи да мислиш честно и да говориш искрено. Само съвестта може да ръководи писателя.“ „Изкуството има за задача да изобразява божественото у човека.“ „Изкуството е стремеж на душата, срещу който разумът понякога въстава.“ „Трябва преди всичко да познаваш историята на народа си, защото си негов писател, и после да изучаваш историята на другите народи.“ „Изкуството е търсене на истината, а не е агитация.“

Той изобщо е човек, винаги зареден с много мисли и емоции. Затова може би никога не скучае и може да прекара дни и седмици вкъщи с книги и с мислите си. Все помалко се стреми към контакт с външния свят, изолира се и живее с вътрешния си свят. Мозъкът му непрекъснато е зает с какво ли не – ту с всемира и с вечните въпроси за битието и небитието, ту с неизяснената ни история, ту със световната политика, от която винаги живо се интересува, и живее със световните проблеми. Ядосва се, ругае недъзите и грешките в нашия свят, но ако някой друг се увлече в ругатни, настръхва. Той е като опъната струна – постоянно трепти. Никога не спира да се вълнува, защото не мисли, както мислят други хора – спокойно, с безразличие, а винаги с трепет, с вълнение, с гняв или с радост. Щом го обхване някаква нова идея, започва да ръкомаха, да говори възбудено, да се разхожда, толкова силно горят очите му и се опъва лицето му, ще помислиш, че се кара някому. Това е, защото целият гори като в треска и нищо не може да го спре. В такива моменти много пуши и ако има нещо за пиене, започва да пие – какво да е: кафе, алкохол, дори вода. Когато беше млад, изпадаше в крайна нервна възбуда при такива разговори с приятели, свръхвъзбудимостта му ставаше опасна. Една вечер ритна масичката и счупи плота ѝ, а друг път грабна пушката и за

малко не стреля в прозорците. Едва го удържахме. Гостите се изплашиха и си отидоха. С възрастта обаче темпераментът му поулегна. На младини често повтаряше: „Веднаж да остарея, че да се успокоя. Младостта не ми дава мира. Затова и зрялата възраст у човека, когато кръвта прекипи, е най-плодоносна. Младият човек е винаги като подгонен с камшик – не може да се спре, да се огледа, да помисли. Кръвта му го мушка като с махмузи."

Когато го завладее една творческа идея, тя го обсебва изцяло. Почти не е в състояние за друго да мисли и да говори. Занимава гостите си само със своите проекти и когато разговорът се отклони в друга посока, той се откъсва от него и се замисля. Дори веднаж, когато бяхме на едно погребение, през всичкото време си мислеше за Сибин и щом се отделихме да се връщаме, веднага ме улови под ръка и ми заразказва за книгата си. Ех, вярно, че покойницата не му беше много близка, пък беше вече и стара. Винаги чувства нужда да споделя проектите си. Неговият „стил на работа" е такъв: всяка зародила се у него идея започва да обмисля гласно, разказва сюжета, после и при писането продължава това споделяне. Сега на стари години тази нужда от споделяне намаля, много неща обмисля мълчаливо. Но доскоро ставаше следното: гледаш го, иде в моята стая с напрегнато от мисъл лице, с невиждащи очи и още от вратата започва: „Знаеш ли какво става? (Аз се сепвам, защото мисля, че нещо се е случило.) Да му се ненадяваш на тоя (става дума за героя или героинята), гледай какво направи!" Сам се учудва на постъпките на героите си. Всъщност, след като се изградят образите, те почват да действат и сами водят действието. Интересно е да се наблюдава и това, как у него най-напред се появяват багрите, отделните детайли, картините и след това се очертава сюжетната линия. Често пъти той още не знае как ще се развие известно събитие, но вижда подробности, боите. Например видя най-напред червения чорап на Каломела, чу най-напред възклицанието

на Сибин: „Какво утешение се крие в нейната бяла и сладка плът!“ Един дъждовен ден роди оная глава в романа „Иван Кондарев“, когато Христакиев на път за Хаджидраганов се сблъсква с Анастаси, и много други примери.

Продължителна, непрекъсната работа обаче не издържа. Инстинктивно търси да се отклони в друга посока, да се разсее. Например много пъти в разгара на работата, когато го мисля изцяло погълнат, та с колебание и боязън открехвам вратата, за да му съобщя нещо важно, належащо, заварвам го седнал по турски пред шкафа с патрони, играе си. Или пък ги нарежда върху писалищната маса. През това време си почива, обмисля. И сякаш за да се оправдае, бърза да заяви: „Сега тръгна то! Зная как ще го направя! Доволен съм.“ Доволен, а на другия ден пак преписва страниците.

В периодите на застой в работата Емилиян чете много. Често пъти в някоя книга намира нещо, някакъв елемент, който му дава хрумване и нов тласък за работа, а понякога и идея за нова тема. Четейки Шилер например, той особено се впечатли от следната негова фраза: „Пред човека се прекланя той. Тогава подхожда ли да бъде наш владетел?“ Тази фраза предизвика у него поток от мисли и разсъждения и според мене залегна в същността на отец Силвестър. Не зная обаче дали сам съзнава това и дали е съгласен. Книгата „Папеса Йоанна“ му даде някои данни от Средновековието и му помогна да преодолее момент на затруднение при „Легенда за Сибин.“ „Писма от фронта“ от Генчо Стайнов помогна на „Търновската царица“. Примери има много в това отношение.

Иска ми се да се спра на още една твърде характерна и твърде живописна Емилиянова особеност – способността му да се преобразява с всеки свой герой. Ще се поясня. Да кажем, пише за Иван Кондарев, той става Иван. Мисли като него, разсъждава като него. Започне ли глава за Христакиев, става „фашист“ и учудва и плаши приятелите си с „опасните“ си разсъждения. Когато пишеше за поручик

Балчев, пееше военни маршове, а стойката и походката му станаха войнишки.

Сега бихме могли да преминем към „Легенда за Сибин“, която бележи, според мене, нов етап в развитието на Емилиян. Как се зароди идеята, той ви разказа, аз ще добавя, че това стана през май 1964 г. и че книгата на Жорж Деромиен „Инквизицията“, по-специално епизодът за Робер льо Бугр, много помогна да се изгради сюжетът, макар впоследствие той да претърпя основни изменения. Помогна, разбира се, и чашата с надписа, помогнаха и книгите, особено историята на Златарски, както и разговорите, които води с В. Бешевлиев.

В началото обаче не се залови с нея, защото му беше ясно, че трябва да проучи много неща. Историческият материал от онази епоха – началото на XIII в., е твърде оскъден. Пък и първоначалният замисъл беше Сибин да избяга от България, да отиде във Франция, там от богомил да стане католик, инквизитор като Робер льо Бугр и накрая с опустошена душа да се върне и умре в България като скитник. Както виждате, нещо съвсем различно и като сюжет, и като тема. Изминаха месеци на лутане, търсене. Спира се ту на един, ту на друг разказ, но мисълта за Сибин все повече го завладяваше. Образът започна да става „осезаем“. Дори казваше, че никой образ не му е бил така видим – нито Костадин, нито Христакиев, нито Кондарев. Виждаше го външно с подробности и с „черното сияние“.

Каломела откри неочаквано. Един ден отиде у Петър Динеков и там, разгръщайки една илюстрована книга, руско издание, попаднал на една гравюра, изобразяваща млада жена, илюстрация на „Кола Брьоньон“. „Това е тя!“ – извикал. Динеков му подари книгата.

Мъката идеше от неизяснената фабула. Въображението му раждаше отделни моменти, отделни картини, епизоди, образи, но не можеше да ги свърже фабулно. Тогава намисли да отиде във Франция. Разбира се, трябва да ви кажа, че през това време го занимаваха мисли и около

„Търновската царица“, и около друг един разказ – „Да се приберем вкъщи, татко!“, част от който се включи по-късно в „Язовецът“. По онова време се зароди идеята и за „Султански лов“ след прочитането, както ви казах, на Сливенския сборник от д-р Табаков. Започна обаче да чете и проучва всичко изцяло у нас за богомилите, на първо място, естествено проф. Йордан Иванов.

После, през ноември 1964 г., стана автомобилната катастрофа, Емилиян беше опериран, месеци прекара на легло и едва през май 1965 г. можа да отиде във Франция, където обаче се задържа едва 12 дни, макар че проектираше да остане 3 месеца и да черпи материал за „Сибин“. Защо се върна така бързо ли? Той не обича Европа – при всяко отиване там се настройва враждебно и бърза да се върне. Така беше, когато ходи и в Полша, и в Германия, и в Унгария. Само Англия му допадна. Бои се да не отрече съвсем Европа и да не я намрази; бои се да не се почувства унизен пред величието на нейните културни паметници. „Човек, поканен на богат пир, където е задължен да яде много и най-разнообразни деликатеси, замечтава за фасул. Затова и аз избягах от Париж.“ Ненавижда хора, които изпадат в екстаз и умиление пред чуждото. Пък и ясно видя, че Франция не може да се „изучи“ за 2 месеца и да се напише книга с френски декор. Още преди да тръгне, беше се разколебал. Той изобщо не обича да пътува, мъчно сменя обстановката, с която е свикнал, не обича да си разваля кефа, не обича да живее под пара. Неохотата му да тръгне беше повлияла дори на мерака му за „Сибин“. Започна да му се струва не особено значителна тема. „Султански лов“ стана далеч пò, пò... Но, както и да е, ходи и се върна.

След завръщането си от Париж обаче изживя много колебания, търсене на темата и имаше моменти, когато аз сериозно се боях, че няма да напише тая книга. Опита се дори да започне разказа „Скок в непостижимото“ („Скот Рейнолдс и непостижимото“), но Сибин надделя.

Започна го обаче чак през октомври. Планът за първите три глави отдавна беше готов и когато седна на масата, те се изляха изведнаж. Погълна се изцяло от работата си и за нищо друго не можеше да мисли. „Всичко в тая книга, казваше, трябва да бъде изпълнено с жестока красота."

Едва при четвъртата глава се явиха затрудненията. Започнаха пак раздвоенията между Сибин и Скот Рейнолдс, но аз вярвах, че и двамата ще видят бял свят, макар че имаше дни, когато се вайкаше: „Как ще изляза от това състояние, не зная. Отрекох Бога и дявола. Къде съм сега? Не мога да понасям идеята за Исус, този инфантилен хлапак, както го нарече Ницше. Заловил съм се с тема, за която Достоевски запя осанна, а Гогол написа „Портрет". Къде ще отида с тези бесове в душата? Откъде-накъде аз, това възторжено хлапе, което гонеше и биеше патки, пишеше „Пролетни стремежи" и „Когато скрежът се топи", сега съм се заловил да бъркам на дявола под опашката!"

Едва през май 1966 г. книгата се изясни идейно и фабулно. Реши, че Сибин няма да отива във Франция, а ще развие действието тук. Това решение всъщност дойде по логичен път, както става винаги у него – фабулата се ражда от образа. Създаде ли образа, действието само си тръгва. Затвори се тогава вкъщи, престанаха нощните скитания и гуляи, започна да се брани от обществени задължения. От такива той винаги се е дърпал, защото по природа е наклонен към съзерцание, а не към действие. Не е роден за общественик. Казваше: „Никоя книга не съм писал с такова удоволствие." Отец Силвестър, първоначално замислен като фанатик, сега доби ново съдържание, слугата Тихик също стана важно действащо лице. В тая книга Емилиян между другото искаше да се „отърве и от реализма". Но когато ми разказваше, да речем, надълго и нашироко за състоянието на Сибин, застанал горе на скалата до отвора над пещерата, стигнал до чистата любов, до оная чиста еротика, лишена от всякаква сексуалност, сливаща го с Бога, изведнаж добави: „...И после той ще

отрече всичко това и накъде ще го тласне!“, като се смееше дяволито. Съгласи се с мене, когато му казах, че реалистът в него си остава все така силен. „Права си. Виж как съм го казал въпреки цялата чиста духовност.“ И прочете отново: „Едната от плитките ѝ висеше между малките ѝ розови гърди, а другата лазеше по гърба ѝ.“

Легендата беше завършена през април 1967 г.

Тъй като той ви говори доста подробно за „най-свидната си рожба“, книгата, която цени най-много – „Антихрист“, – аз само ще го допълня с някои мои наблюдения. Нарича я автобиографична, но коя негова книга не е автобиографична, що се отнася до кривулиците, през които е минало неговото съзнание, до етапите на неговото мисловно и творческо развитие? Нима Иван Кондарев не отразява идейните търсения и мъки на Емилиян Станев, нима Сибин не носи онзи прабългарски дух, който Емилиян Станев смята, че носи в себе си? Вечно търсещ, неспокоен и вечно недоволен.

Книгата беше замислена като разказ под заглавие „Предателят Аса“ още около 1965 г., но през 1967 г. след едно отиване в Търново, където винаги се настройва „исторически“, идеята се оформи по-определено. Тогава вече замисли да го свърже с отровата на разни богомилски секти, които са разлагали душата на българина, и да го направи като изповед на един монах.

Срещна се с Вера Мутафчиева и разговорите с нея бяха плодоносни, но все още не се захващаше за работа, тъй като се раздвояваше между новия замисъл и Скот Рейнолдс, с който разказ по онова време се занимаваше доста методично. Първите му глави бяха претърпели вече няколко редакции, беше вмъкнат като действащо лице и шизофреникът. Скот Рейнолдс беше, така да се каже, узрял тематично и формално.

„Житието“ обаче започна да напира и на 13 декември 1967 г. се написаха първите му страници. Заглавието беше „Житие на душегубителя, грешника и смешника Теофил“.

Петър Динеков пак се притече на помощ. Започна пак да го „огрaмотява“ – донесе му разни стари текстове, събирани от Стоян Стоянов и Мирослав Янакиев, сам му чете старобългарска книга – препис на житието на св. Петка от Патриарх Евтимий, дамаскини и поучения, даде му и френски исторически книги, между които „La vie quotidienne à Constantionople au temps de Soliman le Magnifique et ses successeurs“, откъдето аз пък му четох някои неща. Чете и книгите на Радченко и книги от д-р Киселков.

За един месец обаче успя да напише само 5 страници от новата книга. Дълго търси тона, проучва материалите, колкото и оскъдни да бяха източниците. В един разговор с мене през тия дни той ми каза: „Преди да се оформи у мене представата, мисълта, появява се най-напред чувството, усещането. Например сега усещам Търново, усещам атмосферата на епохата, тази атмосфера буди у мене чувства и после се раждат представите и мислите ми, изпъкват фактите. Чудесно е, че можеш да живееш и в 14-ото столетие!“

Тази книга наистина му създаваше най-големи радости, макар че го изморяваше повече. „Тя е, казваше, за мене извор на велика радост и никак не ме интересува как ще се посрещне – толкова съм уверен, че е хубава. Сякаш сама се пише, макар че ме изморява повече, но то е, защото повече ме вълнува.“

Емилиян сякаш ставаше монахът Теофил, обличаше расото и сядаше да пише житието си. Само така мога да си обясня това врастване във времето и навлизане в езика. Често съм му казвала: „Струва ми се, че някой ти диктува тези страници.“

„То е, защото никога не съм обиквал така книгата, която пиша. И „Легенда за Сибин“ ме радваше, но тая е нещо друго. Сега „Сибин“ ми се вижда бледа при тая. Всъщност аз късно узрях. Началото беше Сибин.“

Когато навлезе във втората половина на книгата, т. е. след като Теофил скъсва с Бога, захвърля расото и тръгва

след еретиците, Емилиян започна да чете народните умотворения, най-вече томовете с приказките. Искаше да вникне в простонародната реч и оттам да черпи тон и форма.

Мисълта за лов, пушки и патрони обаче винаги много го е владяла, владееше го и през онова време. Питала съм го: „Не плащаш ли прекалено голям данък на това свое увлечение?“

„Вярно, отговаряше, плащам, но аз и когато си играя с патроните, пак мисля за работата си. Ето сега например, докато човъркам този патрон, виждам едно пазарище край манастира. Надошли са коли, каруци, има всякакви хора и всякакви стоки: грънци, дървени гаванки, конски сбруи, дини, варива, пшеница. Има и добитък, прасета и коне. Има и гайдари, гъдулари, гадатели и пр. Непременно има унгарски сандъци. Какво още може да бъде изнесено в ония години за продан?“

И наистина тази книга той сравнително най-малко поправяше. Повечето от главите не са претърпели други редакции, в тях се нанасяха само дребни поправки. Само някои страници са преписвани втори път. Но и тук имаше дълги периоди на застой, увлечения в лов, търсене на нещо ново, което да послужи за отдушник в моменти на силно напрежение. Тогава се написа, както вече ви казах, доста голяма част от „Търновската царица“, зародиха се и нови идеи, нови теми.

Особено важен момент в книгата беше конфликтът между Теофил и Евтимий, и то най-вече разговорът между двамата в затвора – преломен момент в живота на Теофил. Дълго мисли върху тая среща, прави си бележки, прави и 2–3 редакции. Повече от месец се мъчи със сцената, после изостави всичко, не работи дълго време, докато най сетне я направи. Съдът над еретиците също му отне близо 2 месеца време. Третият труден момент беше връщането на Теофил при народа. Пак имаше лутане, докато се изясни идеята. В началото мислите бяха доста неясни и разпокъсани, но постепенно се систематизираха и всяко нещо оти-

де на мястото си – Теофил не остана затворен при своята заключена истина. Изглежда обаче, че напрежението стигна своя връх при последната среща между Теофил и Евтимий, защото вероятно то допринесе за спукването на язвата му. След операцията известно време се отвлече към „Търновската царица“, но бързо се върна пак към Теофил и на 30 май 1970 г. „Антихрист“ беше завършен.

Ще трябва да ви кажа нещо и за ловната страст на Емилиян, защото тя до старини беше най-силната и най-трайна негова страст. Голямата му жизненост, пъргавина и жилавост се поддържаха от този спорт. И ако и досега е издръжлив и лесно надвива болестите, то вероятно се дължи на лова. Като по-млад беше в състояние да измине десетки километри по най-невъзможен терен, с часове да се катери като коза по канари и скали, да тича от един баир на друг, без да се умори и загуби въодушевление, и безкрайното си опиянение от лова. След женитбата ни често ходех с него тук наблизо из Софийското поле, а покъсно, през 1951 г., прекарахме лятото в едни Еленски колиби, на 2 км от град Елена. Селцето Мирославци имаше 4 къщи и доста примитивни битови условия, имаше и много дървеници, с които аз непрекъснато водех война. Емилиян обаче се чувстваше прекрасно сред родната природа. Беше искрено убеден, че това е идеалното място, където мога да лекувам нервите си, като изхождаше вероятно от своето отношение и своите чувства към този край. Често предприемахме дълги разходки-ловове – той с пушка, цял напрегнат, вперил дебнещ поглед ту в небето, ту в дърветата, аз крача след него и обикновено зобам пита слънчоглед. Тогава разбрах какво значи ловна страст, видях какъв ловец е, „маршал на ловците“, както са го наричали в Елена на младини. Изпадаше в някакъв екстаз, нищо друго освен дивеча не виждаше. Не спираше нито за минута да отдъхне, да си почине. Природата ставаше декор, където трябваше да се разиграе ловната драма. Можеш да му говориш, да го питаш нещо, да му викаш – нито

чува, нито отговаря. Бях поразена от страхотно бързия му рефлекс – докато птицата се мерне, и пада от изстрела му. Още не съм я забелязала, той свалил пушката и гръмнал. За неговата невероятно бърза стрелба се разказваха чудновати случаи. Веднаж отишли с един приятел, който само го придружавал, не бил ловец. На връщане приятелят носел пушката на рамото си, но, както вървели и приказвали, над главите им прелетял гълъб. Докато оня се усети, Емилиян дръпнал пушката от рамото му и гълъбът тупнал в краката им. Друг път двамата седели на една полянка и закусвали. Пушката била сложена на земята. Емилиян в миг я грабва, сваля седешком летящата над главите им птица и продължил закуската си.

Когато ходеше на лов, почти не ядеше или минаваше с комат хляб и сирене. Ядеше трънки, боровинки, дренки, глогинки или гризеше взет от някоя градина морков. Нерядко пиеше вода от локвите, щом много ожаднееше. Обичаше да казва: „На лов се чувствам като войник." Ставаше съвсем непридирчив – спеше в сено, в слама, в плевници, в хамбари или в селски къщи върху груби дървени легла и твърди сламеници със съмнителна чистота. Често забравяше и да се измие. Ставаше първобитен човек, ловец. При успешен лов се радва и досега като дете, а страшно се коси и може да не спи цяла нощ, ако е „изтървал". Дори в разгара на най-усилната си работа, когато здравата се е увлякъл и не иска нищо да вижда и чува, ако го извикат на лов, веднага зарязва всичко и тръгва.

Искате да знаете що за човек е. Труден въпрос, Емилиян Станев не се поддава на лесно определение, на бърза квалификация. Живея с него повече от 28 години, но съм успяла да разбера напълно само едно: твърде различен е от другите, не мога да го сложа в никаква рамка. При еднакви случаи различно реагира. Мислиш, че си го опознал, и вярваш, че при ей този случай ще реагира ей така, а той се отнесе съвсем другояче. Само в едно съм съвсем сигурна – в неговото честно и безкористно отношение към

хората и към изкуството. С изкуството никога не прави, нито търпи компромиси. Иначе постоянно чакаш от него изненади. В творчеството му също. Стоян Каролев много правилно каза в една своя статия: „От Емилиян Станев винаги могат да се чакат изненади." Чувствата, които събужда, също са сложни: понякога му се възхищаваш и радваш, гордееш се с него, друг път недоумяваш, стъписваш се и се гневиш. То е, защото той никога не мисли по релси. Постоянно поддържа мисълта ти будна, кара те да забелязваш неуловими за тебе неща, да размишляваш върху сложни проблеми, да се замисляш върху някои утвърдени истини и да ги подлагаш на съмнение, да се отричаш, да се утвърждаваш и сам да си противоречиш. Спомням си, че преди няколко години един литератор искаше да пише книга за него. На момчето му се струваше лесна работа – с две-три срещи и разговори ще обхване Емилиян Станев и ще го обрисува. Емилиян е като пясък – изтича през пръстите ти, не можеш да го задържиш. За него две и две понякога не са четири, а са, да речем, шест. Едно обаче е напълно сигурно – не ти позволява да скучаеш, държи те в постоянно напрежение. Човек-стихия, човек на крайности. Всичко у него стига до възможния предел. Животът ни, ежедневието ни е пълно с чудати случки, на които съм се ядосвала, а на други съм се смяла. Ще ви разкажа един съвсем дребен, но твърде характерен случай, за да видите неговия „особен" характер.

Една сутрин става и пита какво ще закусим. (Винаги пита.) Казах: „Има чай, мляко, кейк, яйца. Мога да ти направя и попара. (Той обича попара със сирене.)

„Да, попара! С много голямо удоволствие ще ям попара. Не ща мляко!"

На масата са сложени вече чаша мляко, кейк, яйца, сирене и т. н. Донасям чиния с попара. Той изпива млякото и заявява: „Стига ми толкова. Не ща попара." И става. Нищо не е в състояние да го накара да опита поне попарата. Никакви придумки не помагат. „Не искам да си мъча стомаха."

Питате ме дали наистина не цени особено високо Чехов. Не му вярвам. Възхищавал се е, възклицавал е, когато го е чел, с вълнение разглежда всичко в къщата му в Москва, макар че винаги е поставял Мопасан по-горе. Емилиян обаче обича да спори със себе си. Забавлява се да сваля и издига отново кумирите си. Колко ругатни съм чула от него за Толстой (тоя морализатор!), за Достоевски (който съсипа романа!), за Гьоте (тоя царедворец!), макар че чете и досега с възхита и преклонение Толстой, дълго време се учеше от него и го имаше за недостижим образец. Достоевски знае почти наизуст и винаги може да цитира нещо от него, защото „никой не е бръквал по-дълбоко в човека", а от „Херман и Доротея" се възхищава като на едно от „най-съвършените и изящни произведения на човешкия гений".

В оценката си за хората и за произведенията на изкуството се ръководи от здравото чувство, което общуването с природата му е създало, и рядко греши. Подлecите, мазниците, кариеристите, хората на компромиса не понася и открито афишира това. Не скрива оценките си и ги изказва рязко и категорично. От отрицателни критики не страда, както съм наблюдавала да страдат негови събратя. „Защо ще му се сърдя? Нека си каже човекът какво мисли." Когато на мене ми е ставало криво, ме упреква: „Ти си чудна. Да не искаш само да ме хвалят? Нека видят и кусурите ми, за да ги видя и аз." Заблуждавал се е понякога за някои хора и за някои неща, но за кратко време.

Трябва също да му се отдаде справедливост, че се радва на всеки успех на българската литература. Следеше с вълнение и радост първите стъпки на Радичков, Хайтов и на всички, които цени и на които възлага надежди. Помня колко се зарадва на съобщението за успеха на „Време разделно" от А. Дончев в Америка, помня как е поощрявал млади белетристи и е скърбял, когато не оправдаят надеждите му.

БЕЛЕЖКИ

[1] След неуспеха на Старозагорското въстание от 1875 г. в Гюргево се съсредоточава българска революционна емиграция. През декември 1875 г. се съставя нов Централен комитет с подкрепата на Хр. Ботев. През декември комитет, начело на който застават Ст. Стамболов, Ст. Заимов, Ил. Драгостинов, Н. Обретенов и др., взема решение да вдигне в България въстание през пролетта на 1876 г.

[2] Тодор Тодоров (1858–1924), родом от Елена. Ръководен деец на Народняшката партия. През 1918–1919 г. е министър-председател и министър на външните работи. Той води българската делегация при сключване на Ньойския мирен договор през 1919 г.

[3] Петко Колев Гъбев е автор на „Пълен руско-български речник". (Търново, Е. п. Христов, Варна, печ. Зора, 1900, 11, 797 с.) Има публикации върху народните говори из различни краища на страната. Записал е спомени на Тодора Панова, сестра на Иван Панов, председател на I Търновски въстанически Централен революционен комитет. Спомените са издадени в Търново през 1923 г.

[4] Фридрих Паулсен (1846–1908), немски педагог и философ от неокантианското направление. Основното му съчинение „Система на етиката с очерк на държавно право и социология". (два тома. С, Глобус, 1912)-е преведено на български и има две издания. Второто издание е от 1919 г.

[5] Г. Найденова. „В творческата лаборатория на писателя Е. Станев". (Език и литература, г. XVI, 1961, кн. 3, с. 25–42) Ето цитираната строфа в анкетата:

Настана пролет животворна,
реката веч строши леда
и теменужката засмяна
огледа весело света.

Стихотворението е писано най-вероятно през 1920 г., когато е Вазовият юбилей, а авторът е в четвърто отделение.

6 Георги Жечев, редакторът на литературния седмичник „Мисъл и воля", е автор на стихове за възрастни и деца, известен преводач от френски и руски. „Мисъл и воля" се издава от група анархисти, някои от които са близки на толстоизма. Вестникът защищава съветската култура и изкуство, запознава българската литературна общественост с произведения от Алексей Толстой, Иля Еренбург, Леонид Леонов, Константин Федин, Феодор Гладков, Вера Инбер и др. Независимо от неправилната си политическа линия вестникът има принос в борбата с реакцията в страната през 30-те години.

7 В. „Мисъл". Седмичен литературно-обществен вестник. Урежда редакционен комитет. Издание на книгоиздателство „Ив. Г. Игнатов", рекламира новоизлязлата книжовна продукция, дава широка и разнообразна информация от България, Западна Европа и Съветския съюз. Привлича широк кръг от сътрудници.

8 Разказът „Идеи" е отпечатан в Мисъл, г. IV, 1933, бр. 23, 5 март, с. 3. Авторът е подписан с името Никола Ст. Станев. Сюжетът на разказа е следният: главният герой, дребният чиновник Скорешков през целия ден е преследван от неприятности. На връщане от работа среща някакво погребение и докато се колебае дали да снеме шапка, някой от присъстващите го повиква на име:
– Скорешков!
„От тълпата се отдели ниско и пълно човече, настигна го и грубо го дръпна за ръкава.
Скорешков трепна и се извърна.
Стоеше пред него началникът му и строго го гледаше с мъничките си като черни топчета очи. И преди да може да се опомни, човечето закрещя заплашително, клатейки глава:
– Значи и вие?... Значи и вие сте... от ония... С идеите? Против църква, държава?... А? Така ли? Така! А?... Добре. Много добре!

В черните топчета се появи мъничек злобен пламък и дребничкият началник заплашително издигна пълното си телце – на пръсти. След като сви устните си напред и направи обикновената си гримаса на възмущение, човечето внезапно изсъска:

– Още утре ще ви уволня!... Безбожник такъв! Да знаете... Държавата ви храни да я рушите."

[9] Иван Кирилов, писател белетрист и драматург, е роден през 1876 г. в Елена. Той е един от първите писатели социалисти. Оставя множество поетични, белетристични и драматични произведения. Починал на 16 декември 1935 г.

[10] „Литературен глас" – седмичник за литература, изкуство, наука и обществени въпроси. Редактор Д. Б. Митов. Периодично издание, което обединява писатели с напредничави идеи и утвърждава редица млади таланти в областта на литературата и изкуствата. Излиза от 16 септември 1928 г. до 29 март 1944 г. в осем страници.

[11] Рецензията на Ив. Кирилов е поместена в „Камбана", г. XXIII, 1934, бр. 4266 от 22 дек., на с. 6. – „Крадецът и кучето". (Интересно постижение на млад писател.) Тъй като това е първият критически отзив за творчеството на писателя, изиграл важна роля в по-нататъшното му развитие като белетрист, ще го приведа изцяло:

„В последния брой на „Литературен глас" е даден в подлистник разказът „Крадецът и кучето" от Емилиян Станев. Очевидно млад писател. Ново име, но и ново постижение в разказа. Фабула, анализ и движение, които говорят за сочен талант и писател на големи човешки проблеми.

Нашата критика не е свикнала на такава откровеност. Тя си има тежестта в това: не бързай, да се не каеш после, че си подведен. Мнозина затвърдили мястото си писатели са яли попарата на такива критици. И времето доказа, че у нас писателите се развиха по силата на таланта си, а не по мъдруванията на критиката.

И аз бих казал на младия писател да не чака какво ще каже този или онзи, а да остане верен на себе си. Тия думи отправям към Емилиян Станев. Защото усетът, който го е спрял на мотива да напише „Крадецът и кучето", е проява на вещо наблюдателно око, на сърце, което обича човещината и кое-

то копнее за радост в живота, и интуитивно е напипал възела на живота. Днес, когато човечеството е пред прага на нов свят – художествената литература трябва да ни посочи какво нещо е човекът като природа, за да се разбере как да се въздейства върху душата, за да носи достойно името „човек". Разказът на Емилиян Станев ни изниса с вещина и непринуденост как героят му Ваклин понася несгодите на живота и как от човек без пороци става и после убиец на кучето Васко, куче, което му е спасило живота. А кучето, макар куче, като му дадеш малко ласка и внимание, се вчовечава.

Интересни моменти са изнесени от дружбата на Ваклин и Васко. И докато се изживее трагизмът на изпадналия в бедствие човек, и читателят съчувства на Ваклин. Веднага се преломява, когато настава падението у Ваклин, когато Ваклин става куче, а кучето се е вчовечило; картината, когато Ваклин забива ножа в кучето, за да спечели равностойността на лъскавата кучешка кожа, и оня страшно трогателен момент, когато кучето при самоотбрана захапва шията на Ваклин, разтърсва душата на читателя. Особено оня миг, когато кучето, умирайки, погледва за сетен път умиращия Ваклин и сякаш се кае за постъпката си. Тук авторът е проявил рядко проникновение в душата на кучето. Животинското в душата на кучето се прелива в човечност, а човекът Ваклин проявява звершина. Инстинктът на куче се е разкрил в човешка добродетел. А човешкото у Ваклин е само за оплакване. И когато свършите разказа, нещо остро се свива на гърди, че животът е тъй нареден, та хората оскотява.

Ето силата на разказа.

Този разказ извиква в душата големия въпрос за реформите, които трябва да се извършат в живота, та този кратък човешки живот да привлече човека към бога, а не да остане такъв, че дори от хора, инак добри по природа, да достигнат до кражба и убийство."

Разказът „Крадецът и кучето" излиза в бр. 253 на „Литературен глас", 12 дек. 1934 г. и заема седем подлистника, започвайки от първа страница. Тук за първи път авторът се е подписал с псевдонима си Емилиян Станев.

[12] През 1935 г. в „Литературен глас" той печати общо шест разказа: „Шега на смъртта" – бр. 257, 6 ян. 1935; „Каменари" –

бр. 265, 6 март 1935; „Пролетни стремежи“ – бр. 269, 3 апр. 1935; „На Великден“ – бр. 272, 24 апр. 1935; „Гост“ – бр. 281, 18 септ. 1935 и „Йоско и конят“ – бр. 295, 25 дек. 1935 г. Следващата година публикува само два разказа: „Бъдна нощ“ – бр. 297, 5 ян. 1936 и „Раздяла“ – бр. 324, 14 окт. 1936. През 1937 г. три – „В окопа“ – бр. 338, 18 ян. 1937, „Разходка“ – бр. 353, 5 май 1937 и „Нощ край реката“ – бр. 359, 16 юни 1937 г. През 1938 г. участието му в „Литературен глас“ се изразява с отпечатването само на един разказ – „На Коледа“, бр. 376, 5 ян. 1938 г.

[13] Очевидно годините не са пет, тъй като сътрудничеството на Емилиян Станев в „Литературен глас“ започва през декември 1934 г. и завършва на 5 януари 1938.

[14] „Литературна седмица“ е издание на просветната кооперация „Земя и дух“. От вестника излизат двайсет броя. Бр. 1 на 7 февр. и бр. 20 на 18 юли 1939 г. В уводната, програмната статия на първия брой се казва: „Литературна седмица“ ще съпътства творчеството на българския народ в неговия подем и ще държи колоните си широко отворени за всички творци, които имат вяра в силите на народа и са свободни от чужди морални влияния и морални давления.“ Автор на статията е Никола Агънски. Редакцията има амбициите да превърне „Литературна седмица“ в трибуна, около която да се обединят писатели и културни дейци, воюващи за самобитна българска култура и изкуство. Освен това тя апелира към по-голяма търпимост в мненията, бори се срещу литературната груповщина.

Съдържанието на поместените материали обаче е крайно пъстро и не очертава една линия, която последователно се провежда от редакцията. От друга страна, изданието не съумява да спечели за сътрудници изтъкнати писателски имена. То работи предимно с млади сили, които тепърва правят сериозните си опити в литературата. Освен това изданието се задоволява само да регистрира явленията в културния и литературния живот, без да прави опити за активна намеса. Със стихове сътрудничат: Любомир Брутов, Георги Хрусанов, Камен Зидаров, Богдан Ботев, Радой Ралин, Сергей Нивянин и др. Белетристиката се представя от автори като Емилиян Станев, Александър Земни, Никола Агънски. Активът

от критици и теоретици на литературата и изкуството също не блести с изтъкнати имена. Изключение правят Петър Динеков, Димитър Осинин, Пенчо Пенев, Асен Балкански и др. Поради тия причини, както и поради краткия период на съществуване „Литературна седмица“ не упражнява влияние върху литературния и културния живот.

[15] В „Литературна седмица“ Ем. Станев помества три разказа: „Копачки“ – бр.1, 7 февр. 1939; „Пощальонът Мартин“ – бр. 11, 11 апр. 1939 и „Несполука“ – бр. 20, 18 юли 1939.

[16] В „Литературна седмица“ се появява и един от първите отзиви за „Примамливи блясъци“. Авторът на тоя отзив е д-р Милко Ралчев. Още в началото той отбелязва, че дебютът на младия белетрист се отличава от другите първи книги по умението му да създаде психологическа атмосфера в своите разкази. След като прави подробен анализ на отделни творби от книгата и високо оценява „Пощальонът Мартин“, критикът завършва: „Накрая трябва да отбележим, че появата на тоя млад талант е твърде радостна, тъй като тя бележи големи възможности за бъдеще, защото още днес, след издаването на първата книга, Станев проявява дарби на белетрист, който въпреки тона и сложността на проблемите си се чете леко и с удоволствие.“

За „Примамливи блясъци“ се отзовават още Пенчо Пенев в сп. „Завети“, г. VI, 1939, кн. 3, с. 69, и Емил Коралов в сп. „Златорог“, г. XX, 1939, кн. 9, С. 456–457.

Но несъмнено най-сериозната оценка за „Примамливи блясъци“ се появява върху страниците на сп. „Изкуство и критика“, г. II, 1939, кн. 10, с. 542–543. Неин автор е Георги Цанев. Още в самото начало на оценката си той посочва, че „авторът показва сигурни белетристични възможности“, че притежава способността да наблюдава и открива нови интересни страни от действителността. Според критика „истинският размер на неговата дарба се вижда в разказите му из живота на птиците, особено в „През зимата“, най-хубавата работа в книгата. Когато рисува света на природата, Емилиян Станев е и нов, и свеж, и много интересен. Той познава изтънко тоя свят и го описва с увлечението на ловец и с такта на добрия белетрист. Неговата наблюдателност тук е особено изострена и богата, неговото проникновение се движи

в област близка и обикната". И Г. Цанев завършва рецензията си с една прогноза, която напълно се потвърждава от развитието на писателя: „Разказите в „Примамливи блясъци" – пише той – носят сигурните данни на един белетрист, който иде с нови сюжети и с трезвен поглед за действителността. Станев е реалист, комуто тепърва предстои художествено задълбочаване в човешката душа. Засега важното е, че изучава грижливо живота и се държи в конкретното. И тъкмо при тая определеност и яснота на неговия стил разказите му на много места ни стоплят с истинска поезия."

17 В „Изкуство и критика" са поместени два разказа: „Сами", г. II, 1939, кн. 10 и – „На далечен път", г. III, 1940, кн. 8.

18 В „Златорог" през 1940 г. Ем. Станев помества три разказа. За първи път неговото име се появява в кн. 2 под заглавието „Зимен ден", с. 79–81. Останалите два разказа са „Измама" в кн. 5 и „Тежък живот" в кн. 7.

19 „Вълкът". – Литературен фронт, бр. 37, 9. септ. 1970, с. 3; „Скот Рейнолдс и непостижимото". – Пламък, г. XVII, 1973, кн. 3, с. 3–22.

20 „Язовецът". – Пламък, г. г. XIX,1975, кн. 7, с. 40–68.

21 „Тихик и Назарий". – Литературен фронт, бр. 40, 3 окт. 1974, с. 4–5.

22 В цитираната вече анкета на Г. Найденова Ем. Станев казва: „Аз съм роден в Търново и съм много задължен на моя роден град. Всички мои спомени от детинството са много красиви. Първото нещо, което помня, е един слънчев лъч, огрял кофара на вратата ни. Това слънце се е запечатало така ясно в паметта ми. Това е така да се каже първото ми естетическо виждане. Бил съм на около пет години. После, спомням си, когато валеше дъжд, кой знае защо тогава съм знаел нещо за Византия" (с. 32).

23 Този образ писателят е използвал в романа си „Търновската царица". Доктор Старирадев е седнал на терасата в ресторанта на новия хотел, за да изпие чашка коняк. Оттук наблюдава буренясалите хълмове на Трапезица: „Над Царевец червенееше кубето на джамията и му напомняше кълбенцето върху шевната машина на майка му, на което тя набождаше иглите и топлийките." – Емилиян Станев. Търновска-

та царица. Крадецът на праскови. Вълкът. Скот Рейнолдс и непостижимото. С, 1973, с. 13.

[24] Ето епизода от „Иван Кондарев“: „Спомни си един зимен ден преди двадесет години, когато бе дошла тук да подари губер на манастира по случай оздравяването на Костадин. Детето беше се разболяло през есента от лоша дизентерия и Джупунката даде обет да дари манастира, ако то оздравее. Тя виждаше тоя ден пред очите си – блесналия, вземащ погледа сняг, заледените, ослепително лъснали върхове на Балкана, новите черги, с които бе постлана шейната, малкия Костадин, седнал между нея и баща си, увит в кожух, метнатия върху колената на тримата тежък, червен губер – и тая отколешна картина, необикновено жива в паметта ѝ, напълни хлътналите ѝ очи със сълзи“ (Иван Кондарев. С, 1971, т. 2, с. 455).

[25] В интервюто „За децата с чисто перо“ писателят дава повече подробности за първата книга, прочетена от него: „Казваше се „На пустия остров“, от руски писател, който не помня. В нея се разказваше за едно момче, което избягало от къщи на един остров. Там живяло като Робинзон. Имало си въдица и пушка, ловяло си риба и стреляло птици – с една дума, живяло там от хубаво по-хубаво, та много му завиждах. Дори бях си избрал една запустяла колиба из лозята и в нея се готвех да се преселя поне за една година, без да знаят родителите ми, разбира се“ (сп. Деца, изкуство, книги, г. II, 1966, кн. 2, с. 93).

[26] В анкетата с Г. Найденова писателят прави малко по-различна характеристика на баща си: „Баща ми не само не проявяваше интерес към моите литературни занимания, но пречеше в работата... Искаше да стана адвокат. Чудеше се как ще оставя неговата спечелена вече клиентела на помощник-адвокат, за да стана писател. Впрочем цялата моя семейна атмосфера е нарисувана твърде точно в главата за Колю Рачика в първата част на романа „Иван Кондарев“ (с. 30).

[27] Споменът е следният: „През ден майка ми плащаше четири и половина гроша за строшения от мене уличен фенер. Фенерджията, щом видеше счупените стъкла и разбитото лампено шише, нарамваше стълбичката си и идваше у дома да

получи парите си. Извънредно съблазнителна мишена за моята прашка беше тоя фенер. Напразно опитвах с едра съчма да пробия стъклата, без да ги разбия. Уви! И най-добрата прашка не можеше да даде скорост на куршум. През ден, през два се сбивах с някой хлапак – разчиствах си сметките с него или той си разчистваше сметките с мене. Зиме в училището под големия чин, на който стоях сам, вместо учебници лежаха моите кънки; лете там прибирах прашките и камшика си, заедно с няколко измацани тетрадки и учебници, с които рядко си служех. Бях си спечелил привилегията да напущам класа, щом учителят ме подкани да изляза. Това се правеше за общо благо и за спокойствието на самия преподавател. Всеки учебен срок в книжката ми пишеше: „За немирство, за побой, за пушене на тютюн поведението му се намалява с..." И сега недоумявам от колко единици се състоеше това поведение и как така не се свършваше" – „Нещо за себе си". Картинна галерия, г. XI, 1967, кн. 2, с. 22.

[28] Точното заглавие на книгата е: Е. Клейн. Наши птици. Описание за земеделци, лесничеи, ловци и любители на природата. Пловдив, книжарница Пчела (С., Придв. печ.), 1909, VIII, 208, с, с ил. 5.

[29] Повече и интересни подробности намираме в цитирания вече спомен „Нещо за себе си": „През есента като ученик във втори прогимназиален клас реших, че притежавам достатъчно богатства – тетрадката, любовта и една деветмилиметрова флоберова пушчица (придобих я чрез размяна с кънки) и нищо повече не ми трябва. Какъв смисъл имаше да отивам всяка сутрин на училище? Да ме изгонват вън от класа и да слушам онова, което знаех от учебниците. Учебниците прочитах още щом ги купех и те ми ставаха съвсем безинтересни. Вместо училищната скука по-добре беше да ходя из природата, да я изучавам и опознавам. Всяка сутрин през наситените с есенна нега дни тръгвах из околността на Търново, най-често из лозята, и се прибирах по обяд заедно с учениците. В джобовете си криех убити птици, които по-късно препарирвах. Синигерчета, дебелоклюни черешарки, скатии и дърволазки изпълваха няколко чекмеджета вкъщи. Техните кожи, посипани с арсеник, воняха на кисело. Набучени по картони насекоми се гърчеха, треви и разни бурени изпъл-

ваха стаята с мирис на билки. Смятах се за Линей или Брем, смайвах хлапетата с познанията си, карах ги да затаяват дъх при моите разкази. По него време се сдобих с книгата на д-р Клайн „Птиците в България“. Тая книга стана настолна за мене, ставах и лягах с нея.

И така, щастлив, свободен, влюбен, поет, Брем и Линей, богат с препарати и хербариуми, продължих това блаженство цели два месеца, без родителите ми да узнаят, че не се вестявам на училище. Но една злощастна моя идея сложи край на всичко. Намислих да се заловя със зайчарство, за да си изкарвам за в бъдеще прехраната, тъй като нямаше да завърша училище и не можех да разчитам на никаква служба. Убедих един мой другар в доходността на това предприятие, намерихме няколко заека и си направихме зайчарник. Но проклетите зайци искаха постоянно да ядат и аз си губех времето да им търся по къра храна.

Един ден на майка ми хрумна да отиде на училище, където директорът ѝ съобщил, че аз съм „доброволно напуснал“. Майка ми приложи тактика – примами ме хитро вкъщи и улови дилафа. Чудесно си служеше с тая вещ, изобщо сърцата жена беше... Ето една част от „моите университети“. На тях дължа твърде много от онова, което зная за „живия“ живот“ (с. 23).

[30] Ценни сведения за тая възраст писателят дава в цитираното вече интервю „За децата с чисто перо“. Ето какво пише по-специално за детските си години и преживяванията през детството: „Кое детство не е интересно? Във всяко детство има много интересни преживелици, може би най-интересните, върху които ние, възрастните, малко се замисляме. Моят интерес, по-точно любопитството ми към природата се дължи покрай другото на обстоятелството, че баща ми ме водеше на лов. Освен това половината от годината прекарвахме в лозята. Търново, тогава малък град, едва с петнадесет хиляди жители, даваше на нас, децата, възможността да играем не само на улицата, но и в околностите му, да скитаме из манастирите, по старините, в пещерите, край реката...“ (с. 12).

[31] Моско Москов (12.IX.1863–12.11.1947). Роден е в Лясковец, книжовен деец, исторически писател и преводач, гимназиа-

лен учител по литература. Автор на студии върху историята на българското Възраждане.

[32] Вж. бележка 16.

[33] Ем. Станев греши изданието. Такава статия наистина съществува – „Пауки от един изминат път“, но е публикувана в сп. Младеж, г. I, 1948, кн. 9. Петър Пондев обвинява автора в „антиреалистични отклонения“, в „самоцелен естетизъм“, че си служи с метода на „произволно-механистичния избор на събитието, върху което е построил сюжетната рамка на произведението си“, че подстъпът му към изобразяваната действителност е „съзерцателно-обективистичен“ и т. н.
„Крадецът на праскови“ – пише критикът – е произведение, което ни разкрива характерен момент от творческия път на писателя, който ни показва как недостатъците на творческия метод у писателите критически реалисти могат да бъдат доведени под влиянието на буржоазния формализъм до задълбочаването им в областта на самоцелните естетически търсения“ (с. 53).

[34] Статията на Емил Петров е озаглавена „Жизнена красота и псевдоромантика“ („Когато скрежът се топи“ от Емилиян Станев). – Литературен фронт, бр. 29, 22 март 1951 г. Критикът изтъква редица достойнства на книгата и таланта на писателя. Започва статията си даже с констатацията, че Ем. Станев умее „с дълбоко проникновение да разкрива характери и особености в живота на дивите птици и зверове“. Обаянието на книгата според него се крие в постигнатото единство на свежестта и чистота на багрите и познавателната сила и съдържателността на описанието. Но, както се изразява авторът на статията, наред със „здравото начало“ се забелязват и „някои вредни, гнили тенденции“. Тия тенденции се проявяват в това, че вместо да избере за герои представители на партизаните или пък работниците от миите, писателят се спира на капитан Негро. „В търсенето на интересното и увлекателното той е тръгнал по пътя на литературщината, на фалшивото и псевдоромантично украсяване на действителността. Така в книгата се е родила странната и екзотична фигура на капитан Негро.“ Най-тежките обвинения на критика се свеждат до следното: „Новата книга на Емилиян Станев говори за все още непреодо-

лени влияния на буржоазните естетически канони в творчеството на тоя наш талантлив и своеобразен художник на словото. Тия влияния спъват правилното развитие на писателя, пречат му да създаде пълноценни художествени произведения“ (с. 2).

[35] И статията на Розалия Ликова е посветена на същата повест. Тя е публикувана в Септември, г. IV, 1951, кн. 3, с. 181–184. Обвиненията тук имат следния характер – не е видял писателят главния герой на епохата, а се е ограничил „в кръга на дребнобуржоазния бит“; от друга страна, „дребната буржоазия в творчеството на Емилиян Станев не е обрисувана в нейната обществено-политическа същност“, избрал е за главен герой на книгата си човек с дребнобуржоазен произход. И като прави равносметка на горните обвинения, авторката обобщава, че основната грешка на писателя „е недостатъчната идейна наситеност на неговото произведение“. Има упреци и за психологизиране и биологизъм: „Емилиян Станев не можа напълно да прескочи света на биологичното и да навлезе напълно и широко в света на обществените конфликти, на новите човешки отношения.“ Статията завършва с изискването: „Необходимо е авторът повече да типизира, повече да заостря обществено-политическия облик на своите герои, да създава не лични, а обществени конфликти. В гората и планината, в отдалечената планинска хижа, в царството на елените и сърните ще трябва да зазвучи не призивният глас на елените, а мощните стъпки на новия, изграждащия социализъм човек, защото такава е самата действителност“ (с. 184).

[36] Борис Пилняк (1894–1937), руски съветски писател. На български е преведен романът му „Волга се влива в Каспийско море“ (1932), в който се разказва за строителството на новото водохранилище. Преведен е също и романът „Гола година“ (1938).

[37] Ал. И. Тарасов-Радионов (1885–1938), руски съветски писател, член на РСДРП от 1905 г. На български е преведен от Владимир Топенчаров романа му „Шоколад“ (1933).

[38] А. дьо Сент Егзюпери. Ветрове, пясъци и звезди (Земя на хората). Прев. от фр. Константин Константинов. С., Славчо Атанасов (1940) 164 с. – Библ. Златни зърна.

[39] Х. Ортега-и-Гасет. Бунтът на масите. Превели от френски: Константин Константинов и Атанас Далчев. С., Славчо Атанасов (1940), 200 с. – Библ. Златни зърна.

[40] Първата печатана творба на Ем. Станев е разказът „Срещу Великден“, излязла в библиотечната поредица „Книга на книгите“. Поредицата представлява малки книжки, джобен формат, във всяка от които са представени по няколко автора. Под № 16 през втората година от съществуването на библиотеката излиза и разказът на младия писател. Книжката се открива с предговор от Н. Атанасов по случай двегодишнината от съществуването на библиотеката. Изтъква се, че за сътрудници са привлечени най-изявените автори – Елин Пелин, Йордан Йовков, Константин Петканов, Орлин Василев, Людмил Стоянов, Дамян Калфов, Емил Коралов, Асен Златаров, Владимир Полянов, Илия Волен, Ангел Каралийчев, Димитър Талев, Добри Немиров, Теодор Траянов и др. В книжката са представени трима белетристи – Георги Стаматов с разказа „Кръвчицата“, Петър Домусчиев – „Спомени за дядо“, и Никола Станев – „Срещу Великден“ – (с. 61). В края е поставена биографична бележка за автора: „Никола Станев е роден в град Търново – в 1907 г., печата за първи път в „Книга на книгите“.

[41] Подобни мисли писателят е изказал и в разговора си с Владимир Свинтила – „Етично-творческата душевност на народа – основа на нашата култура“. При Емилиян Станев – по случай неговата 60-годишнина. – Труд, 15 февр. 1967 г. На въпроса, защо е изоставил темите из живота на софийските предградия и дивите зверове, отговаря: „Софийското предградие, сладостният живот в някогашната провинция, всичко туй се измени. И предградията, и провинцията заживяха с по-друг ритъм. Защо ги изоставих? Не можех да остана чужд на големите промени в нашето съвремие и в нашето общество. Моите интереси и моят поглед се спряха върху други теми. Аз съм от тия писатели, които не могат „да въртят грънци“. И анималистичната тема вече не ме интересува. Каквото можех да кажа, казах. Провинциалните разкази бяха за мен домашни упражнения, въпреки че се посрещнаха добре.“ Преминаването от разказа към новелата и големите жанрове обяснява така: „Почти не съм се старал съзнателно

да мина от едното към другото. Това е идвало само по себе си и е ставало спонтанно. Защо и как – и това не зная. За животни писах, защото живях сред природата. В Елена природата е непосредствена – тя нахлува в града и се слива с него."

[42] Става дума за разказа „Язовецът", публикуван в Пламък, г. XIX, 1975, кн. 7, с. 40–68.

[43] Ем. Станев. Избрани разкази, повести. С, 1965.

[44] Подобни мисли развива писателят и пред Вл. Свинтила в цитираното вече интервю „Етично-творческата дейност на народа – основа на нашата култура". Причините за написване на романа формулира така: „Знам, че без 1944 г. не бих написал „Иван Кондарев". Тези необикновени изпитания в съвременната ни история и в живота на нашия народ ме накараха да размисля върху силите, които са действали през 1923 г. в нашето общество. Къде е силата на нашето революционно движение и на Българската комунистическа партия? Опитах се да създам една характериология, без която не е възможен романът."

[45] Св. Игов. При Емилиян Станев. – Пулс, бр. 9–10, 16 май 1967. И по-точно писателят отговаря на въпроса така: „Имах снимката на един анархокомунист от Търновско, но от него взех само външността и мустаците. За мене никой човек, когото познавам, не стига за художествен образ. За художествен образ ми трябва един човек плюс сто други и плюс нещо от самия мене."

[46] По проблема за прототиповете пред Найденова той казва: „Какви „прототипове"! – сърдеше се писателят. – Нищо подобно! Един човек се ражда със сто характера или с пет характера. Не бих могъл да уловя нищо у другите, което не нося у себе си. Писателят разиграва всъщност себе си" (с. 39).

[47] За Иван Мешеков по-подробно се изказва в интервюто си със Св. Игов: „Вие сте напълно прав. „Ляво поколение" на Иван Мешеков ми помогна да разбера нещо от трагедията на тия хора. Дори съм използвал (главно в дневника на Кондарев) изрази от личния дневник на др. Мешеков, който той беше любезен да ми предостави в машинопис. Тая книга наистина е откровение, което ми направи силно

впечатление.“ – При Емилиян Станев. – Пулс, бр. 9–10, 16 май 1967.

[48] В книгата на Атанас Свиленов „Събеседници“ четем: „Да, ние сме народ на революционери, който създаде и една революционна по дух, богата и самобитна култура. Макар да бяхме непосредствено до Византия, до това слънце на старата култура, и нашият блясък не се загуби, не помръкна.“ – Събеседници. С., 1975, с. 8.

[49] „Когато почнах да пиша романа, попаднах на твърде стара форма. На война човек си служи с оръжието, което има. Но в боя той се стреми да го измени. Опитах се да се освободя от известна обстоятелственост и, струва ми се, че успях. Особено в третата и четвъртата част на книгата. Касаеше се да се избягнат някои подробности, да се съкратят диалозите, да се засили пластиката – да се прибегне към по-модерни средства. Обаче всичко това трябваше да стане във формата, която бях възприел. Ако сега пишех „Иван Кондарев“, той щеше да бъде само 500 страници.“ „Етично-творческата дейност на народа – основа на нашата култура“, Труд, 15 февр. 1967.

[50] Д. Казасов. В тъмнините на заговора. (Из дневника на един журналист) С., (печ. Армейски военно-издателски фонд, 1925), 159 с.

[51] По-точно Йовков споделя пред проф. Казанджиев следното: „Много пъти съм мислил за отношението между човека и името му. Понякога ми се струва за някой човек, че не може да има друго име освен името, което носи. Името някак приляга, покрива човека, а понякога, обратно, човекът и името му остават завинаги разделени. Аз винаги търся дълго имената на моите герои и ги търся винаги с ясно и определено чувство, дали едно име приляга или не. Не ти ли се е случвало да четеш понякога разказ от някой наш писател и да бъдеш през всичкото време дразнен от имената, които дава на героите? Имената стоят сами за себе си, измислени, не могат да се свържат с лицата, които ги носят, и повече наумяват за вкуса и превзетостите на автора, отколкото да говорят за героите. Струва ми се, че понякога такова едно несполучливо, измислено име проваля цялата работа. Аз имам навика, кога чета вестник, да следя особено за имената в хро-

никата, произшествията, некролозите и разните видове обявления. Има чудесни имена – често уж не твърде обикновени и все пак сполучливи, „спокойни“. Понякога изведнаж с едно име се свърже една определена физиономия, определен характер, дори някое име напира да ти внуши цяла история.“ Вж. Сп. Казанджиев. Срещи и разговори с Йордан Йовков. С., 1960, с. 78.

[52] В разговора „У Емилиян Станев, когато навършва 60 години“, писателят е формулирал така идейните мотиви за написване на романа: „Спокойни са били хората преди. Бащите ни са проумявали закона на Архимед, на Нютон. Всичко това е било пряко свързано с представите им за света и тяхната цялост не се е нарушавала. Сега мога ли да разбера аз Нилс Бор? Или днешните атомни физици? Човекът днес е неспокоен, несигурен. Нещо става, което той не проумява, нещо се върши зад гърба му и той не може нито да помогне, нито да го спре. Безсилен е. Опитваме се да проникнем в силите, които си играят с нашия живот, но те са толкова сложни. Затова един народ винаги трябва да поглежда назад, към историята си, за да върви по-бързо към бъдещето... А защо да не предположим, че през XIII в. е имало такъв един умен човек? Сибин е последната издънка на знатен български род, на последния български род. У него има интелект, но в душата му живее още езичеството, той усеща някакво единение със звездите, със света, с тайнствените сили на съдбата. У него се борят християнските норми, богомилска догматика, почит към стария Тангра и младостта, жизненото. Той е подложен на непрекъснати терзания, той е трагичен дух.“ – Йорд. Василев. Поглед, бр. 8, 20 февр. 1967.

[53] Проблемите на историческото минало са интересували писателя не само в теоретичен или чисто научен аспект, но и в съвършено практически план. Мислите и вълненията си като писател и като гражданин Ем. Станев излага в специална статия – „Възстановете двореца и патриаршията“. (Пулс, 15 окт. 1968). Тук той изказва свои гледища за бъдещото застрояване на Велико Търново, за построяване на нов паметник на поборниците за народна свобода, за възстановяване на двореца и патриаршията, за мястото на паметниците от Втората българска държава. За паметника на поборниците нап-

ример пише: „...Паметничето с трогателно простия надпис „Умряха за сладката ни свобода“. То е издигнато от нашите деди и бащи, когато България, току-що освободена, е била бедна и слаба. Възможно ли е съвременна България да не го замени с друг величествен паметник? Някои граждани на Велико Търново дори не го знаят къде е. Време е, време е да опровергаем саркастичното четиристишие на поета: „Българине, българине, чужда мотовило, дето плачеш, дето плачеш на чужди гробове!“ Един нов внушителен паметник там ще подчертае и украси Варуша, тоя революционен квартал.“ Статията завършва с обобщения и мисли върху отношението на българина към историята, за смисъла на самата история, които са част от света на самия писател: „Народът винаги е най-сведущ и най-добро е онова, което задоволява неговите въжделения и удовлетворява въображението му. Той е творец на историята си и той има право да изисква от историците си едно категорично „да“ там, където работата се касае за укрепване на неговата гордост и достойнство. Той се дразни и ще се дразни от всичко, което в името на някаква „историческа истина“ спира полета на въображението му и го изпълва със съмнения. „Историческата истина“ винаги ще бъде проблематична, защото историята е наука, в която живите искат да говорят за мъртвите с претенции, че ги познават по-добре, отколкото са се познавали те самите. Аз, да си призная, малко ѝ вярвам и като Юго гледам на нея като на поема, която може да се тълкува по-вярно със сърцето и духа, отколкото с ума.“

[54] Вж. „Тихик и Назарий“. Откъс. – Литературен фронт, бр. 40, 3 окт. 1974, с. 4–5.

[55] За лова той казва: „За мен ловът е най-добрата почивка. Винаги се връщам от лов, обогатен с впечатления и нови идеи, и когато пак седна на машината си, поглеждам с по-строги очи на написаното.“ – Труд, 13 дек. 1968.

[56] Ето тая природна картина: „Една януарска привечер, когато денят растеше, с него и светлината, гледах залеза. Планината със златен сокай като булка в бяла булчинска премяна сияеше в заходяща слава. В низините снегът син, горе искри, а върховете в сосни – Сионски престоли, – сам творецът е там, но отминава, студенее, гасне неговата щедро разляна

благодат. Озъбиха се доловете в студеното сребро и мрак, като зверска четина настръхнаха горите и лъхна величествен хлад, сякаш от предвечна бездна. Мокра посиня и с нощта бог я предостави на дявола." – Антихрист. Роман. 1970, с. 97–98.

[57] Сп. Казанджиев. Срещи и разговори с Йордан Йовков. 1960, с. 51.

[58] В „Събеседници" на подобен въпрос отговаря следното: „Предпочитам да работя в сутрешните часове. Графици не спазвам. Пиша само с кеф. Ако не ми се пише – не се насилвам. Пиша сега по-трудно, отколкото на младини, защото по-малко се отдавам на спонтанните пориви, а повече обмислям" – с. 21.

[59] „На всички ни е отредено да се *лагодим* с божествената лъжа и тъкмо в нея е силата на човека – иначе как би изтраял земното си съществуване, ако не носеше в душата си незаходима светлина?" – с. 7 от цит. изд.

[60] В „Български тълковен речник", трето издание, С., 1973, думата „кит" е пояснена с примери от творчеството на Ем. Станев: „Сняг по клоните на дърветата. Поляната беше заобиколена с ниска гора, приведена от *кита*. Ем. Станев..."

[61] Сам той обаче в „Събеседници" изповядва: „И други ме подпитват за „Търновската царица". Има различни оценки за нея. За жалост – не и в печата, а само в устни съждения, в приказки на маса.
Има и въпроси – дали не е ескиз за някаква по-голяма творба, защо така неочакван е краят ѝ и т. н. А истината е проста и ще си я кажа направо: започнах работата с желание, под влиянието на мои размисли за Балканската война, за съдбата на народа ни по това време, за особената обществена атмосфера и пр. Но в един момент ми омръзна, след като пощенският раздавач стреля срещу доктор Старирадев. Тук свърши творбата. И въпросът беше вече как по-бързо да я изтупам, да ѝ сложа края. Трябваше да има край, мърдане не можеше да има, защото бях почнал да я публикувам. Ще имам вече една обица на ухото – да не печатам нищо, преди да е сложена и последната точка.Така като мен преди години се е опарил и Елин Пелин" (с. 7).

[62] Италианската антология има следното заглавие: „Le piu belle de Tutti i paesi. Acura di domenico Porzio. Aldo Martello editore. Milano, 1958". В нея са представени автори от Австрия, Аржентина, Германия, Исландия, Ирландия, Испания, Чехословакия, Швеция, Франция, Югославия, Съветския съюз и др. От България е представен Ем. Станев.
В Прага е издадена антология с подобен характер. В нея са застъпени с прозаически творби автори като Пирандело, Блез Сандрар, Р. Олдингтон, М. Кърлежа, И. Волкер, У. Фолкнър, Ем. Станев, М. Шолохов, Л. Франк и А. Толстой. Тя е озаглавена: Tam a zpatky. 15 proz o prvni svetore valce. Naše vojsko – Praha, 1964.

[63] На същия въпрос отговаря малко по-различно в „Събеседници": „Само из България. И другаде съм ходил, но сърцето ми трепка пред родното, нашенското. Особено обичам да пътувам из планините" (19).

[64] Вж. бележка 52.

[65] „Окото не може да се нагледа". – Поглед, бр. 27, 5 юли 1971 г. Авторът е нарисувал една изключително живописна и пластична картина от средата си с монголската природа. „Окото не може да се нагледа на девствената шир, останала от много векове такава, каквато я е създала природата преди хиляди години. От самолета не ще обозрете тая резедава огромна черга, нагъната от меки леки хълмове, из която тъмнеят като острови гори, подобно на гайтани се вият реки и като златни огледала лъщят полупресъхнали езера. Бели юрти също като печурки се виждат долу – тук пет, там шест, седем или повече, а край тях стада от овце, дребни гривести кончета и якове пасат, пазени от конници с дълги аркани."

[66] За първи път тая мисъл е изказана в разговора „У Емилиян Станев, когато навършва 60 години" през 1967 г. „Нашият народ – казва писателят – е бил още езически, не е бил още узрял за християнството. Затова в богомилското учение има толкова противоречия и разнородност – намесват се стари и нови представи за света и душата. А като помислим за православието – ние го възприехме от Византия и с това отворихме вратите за нейно влияние. Интересно би било да се види какво щеше да ни донесе католицизмът, ако, да речем,

християнството беше дошло за нашия народ чрез него. Православното духовенство винаги е прекланяло глава, слугувало е на силните, на властниците."

[67] Морис Дрюон, роден в Париж през 1918 г. Автор е на серията от шест исторически романа „Прокълнатите крале".

[68] „За писателското майсторство". – Пламък, г. III, 1959, кн. 5.

[69] „Работата над образа и словото". – Литературен фронт, бр. 37, 19 септ. 1952.

[70] Б. И. Бурсов. Лев Толстой. Идейные искания и творческий метод. 1847–1862. М., 1960.

[71] Интересно е да съпоставим едно мнение на писателя, изказано в навечерието на 1971 г. На въпроса „На Запад се говори за смъртта на литературата. Мислите ли, че има нещо реално в тези твърдения?" – отговаря по следния характерен начин: „Ако словото може да умре, ще умре и литературата. Друг е въпросът, по какъв начин литературата ще се поднася в бъдеще. За да се създава изкуство, потребна е морална сила. На Запад говорят за смърт на литературата така, както говорят и за смърт на морални ценности. Ето откъде идват такива пророчества. В нашия социалистически свят никой не мисли така." Д. Герова. Искам да живея до 3000-ата година, за да се смея. – Отечествен фронт, 1 ян. 1971.

[72] Това е стихотворението „Ручей", поставено като мото към разказа „Язовецът".

[73] Вж. бележка 39.

[74] В посочената вече статия „Работата над образа и словото" например Ем. Станев доразвива тия мисли по-широко: „...Тоя, който знае и умее да изпита чувствата и усещанията на своя герой, не само че ще го познава, но не може и да не го обича. А това е главното. И ето, седнеш да пишеш за такъв герой, цял се развълнуваш, сърцето ти бие силно, дъхът ти се спира и сам се чудиш откъде си намерил такива думи, откъде си извадил такава жива и образна реч. Защото никакво майсторство не помага, когато в гърдите ти няма никакво чувство. Как ще накараш някого да изпита нещо, да се вълнува, ако ти никога не си се вълнувал от това?"

[75] В интерес на истината трябва да се отбележи, че отношението му към Чехов не е било винаги такова. От статията „Работата над образа и словото“ например узнаваме, че имало е време, в което той продължително чете Чехов. И освен това именно Чехов е авторът, който го подтиква да се откаже от намерението да напише „гениален роман“ и се огледа около себе си – в действителността, която го заобикаля.

[73] Те са следните: Диви патици. – Ловец, г. XXXVII, 1936/37, бр. 1, с. 11–13; Гривек – Columba parlembus. – Ловец, г. XXXVII, 1936/37, бр. 4, с. 5–7; Лисичият лов. – Ловец, г. XXXVII, 1936/37, бр. 8, с. 9–12; Ливаден дърдавец – цар на пъдпъдъците (Научно-популярен очерк). – Ловец, г. XXXVII, 1936/37, бр. 6, с. 7–8.

[77] Край убитата сърна. Разказ. – Ловец, г. XXXVII, 1936/37, бр. 6, с. 10–12 и бр.7, с. 12–14; Коледен пуяк. Разказ. – Ловец, г. XXXVII, 1936/37, бр. 3, с. 10–12.

[78] М. Пришвин. – Литературен фронт, г. X, бр. 4, 28 ян. 1954.

[79] „Щом влязохме в черквата, пак се отчаях и си рекох, че стражата напусто пази вън, защото дяволът е вече в храма, нагизден със скъпи одежди, с блясък и светлина, и тъй се е скрил в очите на хората, като ги е заслепил.“ – Антихрист, С.,1970, с. 14.

[80] Интервюто е отпечатано в „Народна младеж“, 18 май 1962 г. под заглавие „Писателят за своите герои“.

[81] Това е най-ранното заглавие на романа „Султански лов“. За тоя роман писателят говори неведнаж. Най-подробни разяснения за сюжета и проблематиката му могат да се намерят в анкетата.

[82] Вж. по-подробно за посещението му в Съветския съюз в интервюто „Намерения и пожелания“. – Литературен фронт, 29 дек. 1967, с. 1.

[83] Към тая мисъл той се връща не един път: „В старата ни култура има извори, от които ние въобще не сме пили. А там са заложени предпоставки, които могат да сторят съвременното ни изкуство оригинално и в най-добрия смисъл на думата модерно, като при това то бъде и дълбоко българско.“ – Силата на хилядолетното наследство. – Земеделско

знаме, 24 май 1970. Говорейки например за работата си върху романа „Антихрист“, стига до аналогични изводи: „Независимо от съдържанието, което ще вложа в моите исторически романи, привлича ме формата. В темата видях възможности за намиране пътища към една оригинална и същевременно модерна, съвременна, ново озвучена проза. Най-характерното за нея е: синтетичност, емоционалност, свързаност между мисъл и чувство, пълно пренебрегване на подробности и външни описания. В новата си книга например аз пиша със съзнанието на моя герой Теофил, човек от XIV столетие – това налага опростен израз, а той – яснота в мисълта и чувството и друго ухо за българския език. Искам да прочистя напълно езика на новите си книги от всякаква интелигенщина и чуждици, дори нарушавам граматичните правила в името на простота.“ П. Цолова. Ония духовни пътища на българина. – Народна младеж, 26 ян. 1969.

[84] За своя литературен дебют казва: „Мисля, че не беше лош. Критиката така ме е хвалела, че ме е хващало срам. Веднаж някой написа много положителна статия за мен. Четох я донякъде и я оставих, защото изпитах стеснение. След една година препрочетох статията. И съжалявам, че навремето не съм благодарил на автора, тъй като накрая той бе писал и за някои мои слабости, които мислех, че само аз си ги знам.“

[85] Може да се каже, че той удържа на това обещание. След разказа „Вълкът“, както е известно, публикува още и „Скот Рейнолдс и непостижимото“ и през 1975 г. „Язовецът“.

[86] В една среща-разговор в редакцията на в. „Отечествен фронт“ през 1967 г. той даде следната дефиниция на „модерното“: „За мене модерно е онова, което се извършва у нас, т. е. българската съвременност. Американската съвременност и нашата са различни, няма защо да ги отъждествяваме. Когато пиша, аз зная, че моите герои са българи, а не американци. Никой не цени копието, цени се оригиналът, никого не ще учудиш, ако подражаваш. На западния свят прави впечатление само онова, което е наше, самобитно – българските икони, златните ни съкровища. Никак няма да се заинтересуват от български книги, които подражават тяхната действителност – те имат такива книги в изобилие.“ – Отечествен фронт, 11 апр. 1967.

ИНДЕКС

А

Авджи Мохамед IV 137
Агънски, Никола 197, 223
Айнщайн, А. 88, 100
Айтматов, Ч. 145
Ана 22, 94
Ана Каренина 93, 94
Анастаси 70, 197, 199, 202, 208
Ангелушев, Б. 66
Андреевна, София 143
Антоанета 202
Арнаудов, М. 9
Архимед 234
Аспарух, хан 32, 130
Атанасов, Никола 48, 231
Атанасов, Славчо 230, 231

Б

Багряна, Е. 42
Бадев, Й. 48
Балан, Ст. 79
Балзак 163, 168, 183
Балкански, Асен 224
Балчев 76, 209
Барту, Жан Луи 80
Бачо Киро 123
Баязид 132, 135
Бешевлиев, проф. В. 32, 85, 209
Благоев, Д. 74, 76
Бешков, Илия 86, 153, 163
Бобчев, С. С. 44
Бодлер, Ш. 162
Бор, Нилс 234
Бор, Хари 163
Борил, цар 85
Ботев, Хр. 76, 86, 132, 150, 219
Ботев, Богдан 223
Бояджиев 39
Браделов 23
Брем, А. 227, 228
Брутов, Л. 223
Брьоньон, Кола 171
Бугр, Робер льо 209
Бурже, П. 54
Бурмов, Ал. 19
Бурсов, Б. И. 143, 238
Бютор, М. 192

В

Вазов, Ив. 9, 21, 22, 44, 45, 47, 132, 150, 151, 161, 182

Ваклин 222
Вапцаров, Н. 47
Василев, Вл. 29, 30
Василев, И. 234
Василев, Орлин 231
Вежинов, П. 47
Велики, Константин 119
Велков, Кр. 84, 182
Вересаев, В. 54
Верлен, П. 162
Верн, Жул 21
Влаева, Вяра 197
Волен, Илия 231
Волкер, Иржи 237
Вронски 94

Г

Гайдов 45
Гановски, Сава 196
Геновска, В. 29
Геров, Найден 108
Герова, Дарина 238
Гжимек, Райнхард 174, 175
Гинчев, Цани 204
Гладков, Ф. 220
Гогол, Н. В. 141, 164, 211
Горгулов 80
Горки, М. 53
Грубешлиев, Божил 23, 54, 157
Грубешлиева, Мария 29, 157
Грънчаров 69
Гуляшки, А. 47
Гъбев, П. Колев 20, 219
Гьоте 58, 139, 140, 218
Гюров 42
Гюрова, Светла 42

Д

Далчев, Ат. 152, 230
Даринка 202
Деромиен, Жорж 209
Дечев 195
Джагаров, Г. 51
Джукелата, Стойчо 22
Джупунов, Костадин 38, 197, 198, 203, 204, 226
Дибич 136, 137
Димитров, Георги 76, 156
Димов, Димитър 26, 107
Динеков, Петър 33, 104, 166, 209, 213, 223
Доде, Ал. 54
Домусчиев, Петър 231
Дон Карлос 198
Дончев, А. 218
Доспевска, Нели 29
Достоевски, Ф. М. 21, 46, 47, 51–53, 141, 142, 163–165, 176, 188, 189, 201, 211, 218
Драгостинов, Ил. 219
Дражa, госпожа 137
Дрюон, М. 131, 237
Дуса 203

Е

Евгения 19
Егзюпери, Ант. дьо Сент 54, 230
Екерман 58

Елин Пелин 26, 30, 31, 46, 47, 111, 112, 231, 236
Енчева, Люба 24
Еню 166, 176
Еренбург, Иля 220

Ж

Жечев, Георги 23, 73, 157, 220
Живков, Тодор 83, 125

З

Заимов, Ст. 219
Зарев, П. 51
Земни, Александър 223
Зидаров, К. 223
Златаров, Ас. 19, 231
Златарски, В. Н. 184, 209

И

Иван Асен II 128, 130
Иван Шишман 85, 127, 135
Иванко 135
Иванов, Йордан 33, 210
Игнатов, Ив. Г. 23, 157, 220
Игов, Св. 232
Инбер, В. 220
Иречек, К. 184
Исаев, Мл. 42
Исус 86, 211

Й

Йовков, Йордан 9, 26, 31, 45, 47, 68, 81, 87, 100, 150, 151, 182, 186, 198, 231, 233, 234, 236
Йорданов, Петър 30

К

Казанджиев, Сп. 9, 81, 233, 234, 236
Казасов, Димо 79, 233
Калина-Малина 24
Калист 130
Каломела 96, 169, 207, 209
Калоян 128, 130
Калфов, Д. 231
Калчев, К. 47
Камю, Ал. 140
Кант, И. 59
Каравелов, Л. 132, 150
Карагьозов, Васил 155
Каралийчев, А. 26, 30, 31, 231
Карамазов, Иван 52
Караславов, Г. 29, 84, 120
Каролев, Ст. 4, 31, 51, 157, 217
Киплинг, Р. 141
Кирилов, Иван 22, 24, 25, 44, 48, 221
Кирилов, Н. 159
Киселков, В. Сл. 213
Клайн (Клейн), Е. 41, 228
Колев, К. 159
Кондаков, Н. П. 24
Кондарев, проф. М. Г. 80
Кондарев, Иван 32, 39, 55, 66, 69, 70, 73, 74–76, 78, 80, 81, 83, 93, 106, 112, 118, 120, 121, 148, 155, 176, 178, 180, 181, 195, 196, 199, 200, 201,

203, 208, 209, 212, 226, 232, 233
Коралов, Ем. 224, 231
Константинов, К. 31, 54, 230, 231
Корфонозов 81, 197, 200, 201
Костов 42
Крум, хан 130, 131
Купер, Ф. 45
Кърлежа, М. 237

Л

Лайбниц 59
Лакапен 128
Левин 164
Левски, В. 123, 132
Леонов, Л. 220
Ликова, Р. 48, 230
Линей, К. 227, 228
Лука 130
Любен, дядо 141

М

Мазнев 70, 73, 197
Ман, Т. 52, 54, 141
Мантов, Д. 131
Манол 203
Мария 20
Маркс, К. 58, 60
Мартин 17
Мартинов, Стоян Станев 19
Меджид, султан 18
Мериме, Пр. 54
Метерлинк, М. 53
Мешеков, Ив. 74, 232
Милев, Гео 155, 199, 200, 201
Минков, Иван 81, 199–201
Минков, Св. 30, 81
Мирбо, О. 53
Миряна 202
Митов, Д. Б. 24–26, 47, 158, 221
Михаел 174
Михайлов 94
Михалчев, Д. 115, 116
Михелевич, М. 119
Мишкин, княз 161
Молтке 136
Мопасан, Г. 54, 218
Москов, М. 45, 228
Мутафов, Ч. 30, 31
Мутафчиев, П. 130
Мутафчиева, В. 135, 212
Мюнхаузен 17

Н

Назарий 89, 96, 171
Найденова, Г. 21, 36, 39, 190, 219, 225, 226, 232
Немиров, Добри 231
Немировска, Елена 26
Неруда, Пабло 68
Нешков 84
Нивянин, Сергей 223
Никола от Червена вода 18
Николай II 74
Ницше, Фр. 53, 59, 82, 211
Нютон 234

О

Обов, Ал. 86
Обретенов, Н. 219
Олдингтон, Р. 237
Омуртаг, хан 130
Ортега-и-Гасет 54, 230
Осинин, Д. 224

П

Паисий 150
Палиев, Михаил 67
Панов, Иван 219
Панова, Тодора 219
Патриарх Евтимий 62, 63, 124, 130, 213
Паулсен, Фр. 21, 219
Пенев, Пенчо 48, 224
Петка, св. 213
Петканов, Кон. 231
Петко 17
Петков, Д. 80
Петров, Валери 153
Петров, Емил 48, 229
Петър, цар 130, 171
Пилняк, Борис 54, 230
Пиландело, Л. 237
Платон 142
Полянов, Вл. 231
Пондев, П. 48, 229
Попова, Елена 158, 159
Пришвин, М. 98, 175, 176, 239
Пруст, Марсел 93
Пшибишевски, Ст. 53, 82

Р

Радев, М. 159
Радионов, Ал. Тарасов 54, 230
Радичков, Й. 31, 57, 153, 158–160, 168, 218
Радченко 213
Райна 180, 181, 199, 203
Райнерова, Мария 119
Райчев, Г. 30
Раковски, Г. С. 132, 150
Ралин, Р. 223
Ралчев, д-р М. 48, 224
Ран Босилек 91
Ранка 197
Рачика, Колю 21, 74, 82, 143, 181, 226
Рейнолдс, Скот 33, 60, 88, 99, 100, 105, 116, 165, 210–212, 225, 240
Рид, Майн 41, 45
Ролан, Ромен 171

С

Самсаров, Тодор 200
Сандрар, Бл. 237
Сантаяна, Дж. 186
Сарот, Натали 140, 192
Сартр, Ж. П. 167
Свиленов, Ат. 232
Свинтила, Вл. 231, 232
Селимински, д-р Ив. 138
Селинджър, Дж. 191
Сибин 32–34, 38, 51, 84, 85, 93, 116, 117, 119–122, 155,

165, 167, 169, 182, 186, 190, 207–213, 234
Силвестър, отец 96, 208, 211
Симеон, цар 127, 130, 131
Симеонов, Иван 20, 22
Симеонов, Симеон 22
Симов, Стефан 203
Сиракова, Мариола 199, 200
Скорешков 220
Славейков, Пенчо 149, 165
Сотиров 202
Софроний Врачански 150
Страцимир 135
Стайнбек, Дж. 191
Стайнов, Генчо 208
Сталин 140
Стаматов, Г. П. 231
Стамболов, Ст. 19, 219
Станев, Ем. (Никола Станев) 13, 15, 16, 24, 25, 29, 34, 39, 43, 44, 46, 47, 51, 53, 54, 56, 58, 60, 64, 75, 78, 80, 83, 85, 88, 90, 94, 108, 110, 112, 115, 120, 125, 127, 130, 135, 140, 144, 148, 149, 152–155, 157, 159–162, 165–167, 170, 172, 175–179, 181, 184, 185, 188, 190, 193, 212, 216, 217, 219–225, 229–232, 234, 236–238
Станева, Надежда 193, 194
Станю 17, 19, 22
Старирадев 225, 236
Стоян 17
Стоянов, Захари 182
Стоянов, Людмил 231
Стоянов, Рачо 87
Стоянов, Ст. 213
Страшимиров, Ан. 84, 179, 182

Т

Табаков, С. 137, 210
Талев, Д. 31, 120, 135, 195, 204, 231
Тамерлан 132
Тангра 234
Тахир ага 137, 138, 190
Теодоси Търновски 130
Теофана 194, 195
Теофил 33, 62, 63, 93, 98, 144, 163, 166–168, 212–215, 240
Тихик 34, 89, 161, 162, 170, 196, 211, 225, 235
Тодоров, П. Ю. 87
Тодоров, Тодор 19, 219
Тодоров, Цено 22
Толстой, Ал. 220, 237
Толстой, Лев
Траянов, Т. 231
Тулешков, Коста 86
Тургенев, Ив. С. 189

У

Увалиев, П. 30
Унджиев, Ив. 123

Ф

Фарашева (Кралевска) Дора 200
Федин, К. 220

Фердинанд 19
Филип IV 131
Фичето, Колю 19, 22
Фойхтвангер, Л. 54
Фолкнър, У. 237
Фотий 171
Франк, Л. 237
Фридман, Марко 81
Фурнаджиев, Н. 110

Х

Хаджидраганов, Н. 197, 199, 202, 208
Хаджиев 30
Хаджипетков, Йордан 87
Хайтов, Н. 31, 218
Хамсун, Кнут 53, 82
Хегел 58, 59
Хемингуей, Ърнест 191
Хербот, Хартмут 119
Хитлер 141, 174
Хирш, барон 19
Холмс, Шерлок 21
Хранов, Йосиф 200
Христакиев 75, 197, 202, 208, 209
Христина 197, 199
Христов, Е. 219
Христос – вж. Исус 62
Хрусанов, Г. 223

Ц

Цанев, Г. 4, 29, 224
Цолова, Петя 240

Ч

Челкаш 121
Чехов 53, 154, 164, 188, 193, 218, 238
Чилингиров, Добромир 26
Чудомир 76, 152

Ш

Шейтанов, Георги 199–201
Шекспир 41, 123, 143, 188
Шилер 208
Шишманов, Ив. Д. 9
Шницлер, Артур 53
Шолохов, М. 88, 237

Щ

Щирнер, М. 53

Ю

Юго, В. 122, 235

Я

Яворов, П. К. 9, 47, 87, 149, 150, 160–163, 203
Янакиев, М. 213
Янков, Коста 83, 197
Ясенов, Христо 155

Книгите на ЛИК можете да закупите от:

София
Борса – Полиграфически комбинат, ул. „Н. Ракитин“ № 2
Книжарниците в СУ „Св. Кл. Охридски“ и НБУ
„Хеликон“ – бул. „Стамболийски“ № 17
„Пингвините“ – ул. „Веслец“ № 4, ул. „Ан. Кънчев“ № 28
„Български книжици“ – ул. „Аксаков“ № 10
Книжарница „Маги 5“ – „бул. Гоце Делчев“, бл. 102

Варна
Книжарница „Стела“ – Театъра – Бозурови
Книжарница „Пингвините“ – ул. „Прага“ № 7
Книжна борса „Спел“ – Шиварови

Бургас
Книжарница „Хеликон“ – пл. „Тройката“ № 4

Благоевград
Книжарница „Перун“ – ул. „Д-р Хр. Татарчев“ № 22
Книжарница „Хеликон“ – ул. „В. Левски“ № 1

Пловдив
Книжна борса „Хермес“
Книжарница „Хеликон“ – ул. „Райко Даскалов“ № 13
Книжарница – „Литера-Н“ – ул. „Цариброд“ № 1 (пл. „Джумаята“)

Русе
Книжарница „Пингвините“ – ул. „Александровска“ № 48

Габрово
Книжарница „Златев“ – ул. „Орловска“ № 26

Тел. за контакти: (02) 943 44 00; (02) 943 47 48
e-mail: lik@tea.bg; www.lik-bg.com

ИВАН САРАНДЕВ

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ
Литературни анкети

Българска, първо издание

Дизайн на корицата **Миглена Деянова**
Коректор **Людмила Стефанова**
Компютърно оформление **Снежана Тодорова**

формат **16/60/84**
обем **15,5 п.к.**

Предпечат **ИК ЛИК**

гр. София, ул. „Гогол“ № 19
(02) 943 44 00; (02) 943 47 48

Автентичен запис
на Иван Сарандев,
от литературната
анкета с Емилиян
Станев, на пети и
шести от шести разговор,
състояли се на 31 май
1975 г. и 11 януари
1976 г. в Бояна.
CD-R
Насаме
с Емилиян Станев
B82703

Литературната анкета с Емилиян Станев е замислена и осъществена под формата на шест разговора, които ни запознават с основни моменти от житейската и творческата биография на писателя: родно място и родители, детство и детски спомени, училище и учители, първа книга и нейната оценка от съвременниците, литературна среда и познанства, биография на по-крупните произведения, протитипове и особености на творческия процес и т. н. Освен тези шест разговора в книгата са поместени записи от срещи и разговори с Емилиян Станев от различни години, както и впечатления и наблюдения на Надежда Станева.

Анкетата е снабдена с коментар за по-важните събития, случки и изказвания на писателя. Така тя дава една твърде цялостна и разностранна представа за човека и твореца Емилиян Станев.

Диск с гласа на Емилиян Станев

www.lik-bg.com

10 лв.